

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2023 № 6 (174)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарев

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шуміло

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острияно, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджисєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2023–2024 роки

Міністерство юстиції України. Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(63)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2023

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2023 № 6 (174)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

K. Borysenko,
S. Molochko, S. Tokariev

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskiy, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, P. Kroll, T. Lönnegren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Ploky, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2023–2024

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Ch�nihiv, 14021, Ukraine
Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2023

ЗМІСТ

У глиб віків

Сундук А., Крепак І. Литовські стежки Броварського краю	5
Петренко І., Боєчко В. Битва князя Вітовта на річці Ворскла 1399 р. у дослідженнях істориків Віри Жук (1928–2008)	15
Пилипенко В. Їжа як маркер чужого: харчові традиції татар в описах польських авторів	23

Історія міст і сіл

Пешков Д. Водопостачання та міське життя Полтави в другій половині XIX – на початку XX ст.	27
Курук О., Гриценко А., Чумаченко О. Інститут адвокатури Чернігівської губернії 1885–1915 років: соціально-професійний портрет	35
Дорохіна Т., Косаченко В. Чернігівський обласний академічний український музично-драматичний театр імені Тараса Шевченка: історія та сучасність	41

Церковна старовина

Шумило С. Початковий період перебування прп. Паїсія Величковського на Афоні та започаткування перекладацької діяльності	52
Солдатов О. «Російська православна церква Державної безпеки» (Московська патріархія у своєму сучасному форматі заснована 80 років тому – у 1943 р.)	73

Мовою документів

Алмазов О. Лист гетьмана І. Мазепи та свідчення язиків про ситуацію в Криму весною 1692 р.	80
Траттнер М. Новини про шведсько-український союз 1708–1709 рр.	86
Павленко С., Мешковой М. Лист генерального булавничого Федора Нахимовського гетьману Пилипу Орлику від 20 червня 1720 р.	90

Розвідки

Левицька Н. Розвиток краєзнавства в закладах вищої освіти (в другій половині XIX – на початку XX ст.)	96
Еткіна І. Діти півдня Чернігівщини у 1933–1934 рр. (за документами політвідділів МТС)	101
Остапчук О., Курук О. Роль радіо у поширенні радянської пропаганди в період «застою»	110

Дослідницькі нотатки

Трикашній Я. Педагогічна та громадська діяльність Степана Гавриловича Барана-Бутовича (1877–1944) на початку XX ст.	119
Павлик Н. До питання вивчення життя та діяльності Героя України М.І. Сікорського (до 100-річчя від дня народження)	124

Літературознавчі студії

Мицик Ю., Тарасенко І. Два невідомих листи Івана Багряного	132
---	-----

Ювілеї

Іваницька С. Тамара Демченко: покликання – історія (до 75-річчя відомої чернігівської дослідниці історії України)	138
--	-----

Наукові новини

Освіта в умовах війни: ціннісно-сміслові орієнтири Перемоги України	142
XII «Розумовські зустрічі» в Чернігові	145

Некрологи

Пам'яті Віктора Володимировича Заїки (1957–2020)	147
«Війна забирає в нас кращих, аби вони тримали нам небо»: пам'яті Дмитра Рибаківа	148

CONTENT

Into the depths of centuries

Sunduk A., Krepak I. Lithuanian trails of the Brovary land	5
Petrenko I., Boiechko V. Battle of prince Vytautas on the Vorskla river in 1399 in the research of the historian Vira Zhuk (1928–2008)	15
Pylypenko V. Food as a marker of another: food traditions of Tatar in descriptions of Polish authors	23

The history of cities and villages

Peshkov D. Water supply and urban life in Poltava in the second half of the 19 th – the early 20 th c.	27
Kurok O., Hrytsenko A., Chumachenko O. The advocate institute of Chernihiv province 1885–1915: social and professional portrait	35
Dorokhina T., Kosachenko, V. Taras Shevchenko Chernihiv regional academic Ukrainian music and drama theatre: history and modernity	41

Church antiquities

Shumylo S. The initial period of St. Paisios Velichkovsky stay on mount Athos and the beginning of his translation activity	52
Soldatov O. “Russian Orthodox Church of State Security” (Moscow Patriarchate in its modern format was founded 80 years ago – in 1943)	73

The language of documents

Almazov O. The letter of Hetman I. Mazepa and the testimony of prisoners about the situation in Crimea in the spring of 1692	80
Trattner M. News about the Swedish-Ukrainian Union of the 1708–1709	86
Pavlenko S., Meshkovi M. Letter of Adjutant General Fyodor Nakhimovsky to Hetman Pylyp Orlyk dated June 20, 1720	90

Explorations

Levytska N. Development of local studies in institutions of higher education (in the second half of the 19 th – at the beginning of the 20 th c.)	96
Etkina I. Children of south Chernihiv region in 1933–1934 (according to documents of political departments of MTS)	101
Ostapchuk O., Kurok O. The role of radio in spreading Soviet propaganda during of the “stagnation” period	110

Research notes

Trykashnyi, Ya. Pedagogical and public activity of Stepan Gavrylovych Baran-Butovych (1877–1944) at the beginning of the 20 th c.	119
Pavlyk N. On the issue of studying the life and work of the Hero of Ukraine M.I. Sikorskyi (To the 100th anniversary of his birth)	124

Literary studies

Mytsyk Yu., Tarasenko I. Two unknown letters of Ivan Bagryany	132
--	-----

Anniversaries

Ivanytska S. Tamara Demchenko: vocation – history (to the 75th anniversary of the famous Chernihiv researcher of the history of Ukraine)	138
---	-----

Scientific news

Education in the conditions of war: value and meaning orientations of the Victory of Ukraine	142
XII “Razumovsky meetings” in Chernihiv	145

Necrology

In memory of Viktor Volodymyrovych Zayka (1957–2020)	147
“The war takes the best from us so they can hold the sky for us”: in memory of Dmytro Rybakov	148

УДК 94 (477) «134/1648»

Анатолій Сундук, Ігор Крепак

ЛИТОВСЬКІ СТЕЖКИ БРОВАРСЬКОГО КРАЮ¹

DOI: 10.58407/litopis.230601

© А. Сундук, І. Крепак, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3749-4257>, <https://orcid.org/0009-0000-0530-9996>

Важливою сторінкою історії Броварщини є литовський період, який іще малодосліджений, але він справив потужний вплив на можливості розвитку регіону. Враховуючи географічну близькість до столиці й зв'язок із нею в ключових питаннях розвитку, відбулися процеси інкорпорації Броварщини до литовської держави (хоча й із врахуванням місцевого базису й традицій). **Метою** дослідження є спроба історичної реконструкції окремих особливостей розвитку Броварського краю² в литовський період (за правління Володимира Ольгердовича). **Методи:** історичний, проблемно-аналітичний. **Наукова новизна** полягає у визначенні основних процесів розвитку краю в литовську добу з урахуванням місцевих особливостей та специфіки. **Висновки.** У процесі вивчення питання досліджено особливості розвитку Броварського краю в литовський період. Показано, що період литовського правління мав вагомий риси автономії врядування, що дозволяло князю провадити досить незалежну політику в різних сферах. Зокрема, вагомі зусилля були спрямовані на утвердження внутрішньої автономії шляхом підтримки місцевих феодалів. Також було сприяння розвитку економіки краю, ремесел і промислів. Вагома роль належала торгівлі, адже тут проходили торгові шляхи, розташовувалися митниці, митні пости й застави. Враховуючи досить високий рівень розвитку економіки, було й монетне карбування. Важливо, що для забезпечення потреб роздрібних операцій почалося карбування імітації ординської монети – київських наслідувань Джанібєка, а потім й власних монет Ольгердовича. Важливе значення для історії краю має Русанівський скарб.

Ключові слова: литовський період, Броварський край, автономія врядування, економіка краю, торгівля, монетне карбування.

Важливим історичним етапом розвитку українських земель виступає литовський період. Його перебіг сприяв утвердженню європейського вектору розвитку краю, скерування його потуг і поступу на рецепції нових правил і традицій (при збереженні старих). Але варто зазначити, що цей період, не зважаючи на важливість і враховуючи обмаль джерел, є малодослідженим.

На сьогодні можна назвати лише окремі праці, в яких досліджуються особливості литовського правління. Робота П. Клепатського «Очерки по истории Киевской земли», опублікована ще в 1912 р., досі залишається актуальною. Це найбільш ґрунтовне дослідження з цього питання. Важливим є опис повітів Київщини і їх поселень³.

Фундаментальними є наукові праці М. Грушевського, зокрема, його праця «Історія України-Руси» в одинадцяти томах, дванадцять книг. Окремі томи висвітлюють питання литовського правління – томи IV, V, VI⁴. Цінні відомості з історії поселень Київщини

¹ 1 жовтня 2021 р. в Броварському краєзнавчому музеї автори виступили з лекцією «Броварщина за литовських часів XIV–XV ст.: історія величчя». Основні позиції цього виступу були оформлені як тези за авторством: Сундук А., Крепак І. Литовський період в історії Броварщини. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: зб. тез доп. V міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 листопада. Суми, 2021. С. 179–185. Ця стаття являється розширеною версією виступу в музеї та тез конференції.

² Під Броварським краєм тлумачиться Броварський район Київської області в межах до адміністративної реформи 2020 р. Районний центр – місто Бровари. Основні поселення: Княжичі, Бровари, Літки, Русанів, Гоголів, Погреби, Димерка, Зазим'я. Є припущення, що історія міста Бровари сягає часів Русі, але, через брак літописної інформації, часом заснування міста вважається 1630 р. Основною метою використання поняття Броварського краю є можливість виокремлення спільного базису історії та розвитку для поселень району.

³ Клепатський П. Очерки по истории Киевской земли. Біла Церква, 2007. Т. 1. Литовський період. 478 с.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. / Редколегія: П. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 4. 544 с.; 1994. Т. 5. 704 с.; 1995. Т. 6. 680 с.

литовської доби зустрічаємо в роботі Л. Похилевича⁵. Важливим є дослідження В. Антоновича з історії Великого князівства Литовського до половини XV ст.⁶ Актуальною залишається праця з економічного устрою Литовської держави М. Довнар-Запольського⁷.

Із пізніших досліджень чільне місце посідає монографія Ф. Шабульдо, в якій автор показав особливості перебування українських земель під литовським врядуванням⁸. Актуальними й важливими є роботи О. Русиної – зокрема «Україна під татарами і Литвою»⁹. Відомий історик і дослідник Г. Івакін опрацював питання історичного розвитку Києва в цей період, окремі відомості стосуються історії Броварщини¹⁰. К. Капустін порушує проблеми розвитку за литовської доби в праці «Київська земля в середині XIII – XIV ст.»¹¹. Важливими й актуальними є дослідження інших фахівців. Так, Б. Черкас має низку праць з окремих питань поширення впливу Литви, зокрема в сфері військової справи¹². Цікавою, ба навіть інтригуючою, є стаття автора щодо ймовірного походу хана Джанібєка на правобережну Україну в 1352 р.¹³ А. Блануца досліджує питання розвитку економіки литовської держави, зокрема особливості функціонування управлінської системи¹⁴. Праці з дослідження литовського періоду має Д. Ващук¹⁵. Крім того, можливо назвати ще низку студій з історії литовської держави.

Однак варто зауважити, що в них є мало цілісних відомостей щодо розвитку історичної Броварщини, а якщо подібні й зустрічаються, то вони фрагментарні. Разом із тим, цей край мав важливе значення для становлення Литовської держави Ольгердовичів, і спроба історичної реконструкції локальних особливостей є метою цього дослідження.

У чому ж полягає специфіка періоду литовського правління для історичної Броварщини? Першою важливою особливістю є те, що цей період мав вагомі риси автономії врядування, що дозволяло князю здійснювати досить незалежну політику в різних сферах.

Після перемоги в битві на Синіх Водах у 1362 р. Ольгерд поставив очільниками нових земель князів зі свого оточення. Київський стіл зайняв Володимир Ольгердович¹⁶. За особливостями правління це було удільне князівство. В класичному тлумаченні удільний князь був васально залежним від великого князя литовського¹⁷. Як васали литовського правителя, удільні князі були зобов'язані йому «служити вірно, без хитрощів, і ... бути слухняними»¹⁸. Необхідною була, за потреби, і військова служба.

Подібні грамоти підписував і київський князь Володимир Ольгердович. Зокрема, відомою є його грамота до польського короля Ягайла, де він зобов'язується бути вірним і до-

⁵ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев: В тип-и Киево-Печерской лавры, 1864. 763 с. // *Ukrainica*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002381.

⁶ Антонович В. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст. Изд. 2-е. Москва: Ленанд, 2016. 168 с.

⁷ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901. Т. 1. 807 с.

⁸ Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского. Киев: Наукова думка, 1987. 184 с.

⁹ Україна під татарами і Литвою / За заг. ред. В. Смолія. Київ, 1998. 320 с.

¹⁰ Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. (історико-топографічні нариси). Київ, 1996. 272 с. // *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/ivakin/ivak>.

¹¹ Капустін К. Київська земля в середині XIII – XIV ст. *Археологія*. 2010. № 3. С. 47–54.

¹² Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.). Київ: Темпора, 2011. 144 с.

¹³ Черкас Б. Похід хана Джанібєка на правобережну Україну 1352 р. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2010. Вип. 9–10. С. 13–25.

¹⁴ Блануца А. Механізми місцевого управління на українських землях у добу Великого князівства Литовського. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2017. Вип. 17. С. 507–522.

¹⁵ Ващук Д. Становлення та розвиток правової системи Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст.: на прикладі Київщини й Волині. *Український історичний журнал*. Київ, 2015. Вип. 2. С. 99–112.

¹⁶ Шабульдо Ф. Володимир Ольгердович. *Енциклопедія історії України* / Редколегія: В. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003 р. Т. 1. 688 с. // *Інститут історії України, Національна академія наук України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Volodymyr_Ol.

Цікавим питанням є можливість історичної реконструкції портрету Володимира Ольгердовича. Зараз є його класичні, усталені зображення (див.: Paprocki Bartosz. Gniazdo. Krakow, 1578. S. 1149; Tarasievic A. Uładzimir Algierdavič. 1675). Походження цих портретів – джерела XVI–XVII ст. Малоімовірно, що вони відображають хоча б основні особливості зовнішності Володимира Ольгердовича. Ще більш ескізним є зображення з Лицьового літописного зводу XVI ст. (див.: Лицевой летописный свод XVI в. Русская летописная история. Москва: Актенон, 2014. Кн. 9. 1373–1380 гг. С. 127). В цьому питанні може допомогти докладний опис сучасником зовнішності Ольгерда, що є в монографії: Антонович В. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст. С. 96. Ці особливості зовнішності могли бути і у Володимира Ольгердовича.

¹⁷ Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского. С. 94.

¹⁸ Грамоти XIV ст. / Упор. М. Пещак. Київ: Наукова думка, 1974. С. 98, 115.

помагати¹⁹. Щодо останньої, то, як пише П. Клепатський, вона є важливим і «необхідним виразом зобов'язувальних стосунків васала до свого сюзерена»²⁰. Водночас окремі автори зауважують, що рівень залежності київського князя був більшим, ніж у інших удільних князів (з огляду на формулювання текстів грамот)²¹.

Проте це не заважало йому сприяти утвердженню певної автономії врядування Київщини (в рамках існуючих правил і обмежень поведінки в князівстві). У чому був прояв цієї автономії? В зовнішній і внутрішній політиці автономія проявлялася по-різному.

У зовнішніх відносинах вона була досить обмеженою, враховуючи удільний статус – важливо було враховувати «побажання» центру²². Позиції короля Польщі та правителя Литви були важливі й Володимир мусив у першу чергу зважати на них.

Припускаємо, що добрі взаємини підтримували з іншими землями, якими так само керували литовські князі. Зокрема, з Поділлям, Волинням вони були досить міцними й можливі доказом цього є знахідки в цих землях монет – київських наслідувань Джанібеку²³. Якщо дотримуватися думки, що ці монети карбували в межах Київської землі (а цифри це припущення підтримують) і поширення їх до інших земель можливе за умови, якщо ці землі підтримують стосунки з центрами емісій, то, вочевидь, існували приязні зв'язки між ними. Подібну ситуацію можливо побачити вже і для власних монет Володимира Ольгердовича.

Крім ближніх земель, Володимир Ольгердович підтримував контакти з північно-східними князівствами. Зокрема, тісними були зв'язки з Твер'ю²⁴.

Із півдня розташовувалися землі Орди й їхній вплив ще давався взнаки. Землі під ординським контролем були зовсім близько до Києва, тож правляча верхівка Київщини й ординська адміністрація контактували. Важливо зауважити, що ординська монета є поширеною на Київщині під ту пору.

Підтримка взаємин з удільними князівствами Литви та північно-східними князівствами, ординською адміністрацією прилеглих земель перебувала в царині скоріше особистісних стосунків, інколи торкалася прикладних площин (вирішувалися питання економіки), але оминала ті високі політичні рівні, що належали до компетенції центральної влади. Якщо ж це правило порушувалося, центр вдавався до рішучих дій²⁵.

У внутрішній політиці була можливість максимально враховувати позиції князівства, місцеві особливості, які сформувалися ще до приходу Ольгердовича – загалом це покращувало ситуацію: сприятливо вплинуло на розвиток Київщини, прискорило процеси розвитку економіки, торгівлі.

Як зазначають дослідники, у себе в князівстві очільники Київщини поводитися «по образцу великих»²⁶. Це підтверджують і окремі історичні документи. В грамотах князь титулює себе «князь великий Влодимерь Ольгърдовичъ»²⁷, промовистим є його включення до списку князів великих (поряд з Ольгердом, Вітовтом)²⁸, величання князем великим київським²⁹. Цих документів вистачає, щоб показати вагомий статус князя, що сприятливо вплинуло на розширення внутрішньої автономії Київської землі за правління Володимира Ольгердовича. Цей статус мав вплив і на розвиток стосунків у межах князівства.

Князівство було потужним, і для забезпечення його нормального розвитку в різних сферах і реалізації відповідної адміністративної політики функціонував управлінський апарат. Важливою була його роль і для підтримки двору. При київських князях функціонувала своя рада (подібно до великокнязівської пани-ради)³⁰. Під час формування управлінської вертикалі базисом були традиції й підходи, які усталилися ще до литовської експансії. Важливим для утвердження самостійності князівства було право поведінки із земельними уділами. Дотепер збереглися тексти окремих грамот, що стосуються земельних питань. Зокрема, відомою є грамота Ольгердовича³¹, цікавою є інформація щодо врегулювання князем питань, які включали і земельні питання³². Присяжні грамоти теж можуть розкрити особливості земельного регулювання. Земля була майновим базисом для боярст-

¹⁹ Клепатський П. Очерки по истории Киевской земли. С. 88.

²⁰ Там само. С. 88.

²¹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. С. 40.

²² Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского. С. 94.

²³ Сундук А. Питання просторової локалізації знахідок київських наслідувань Джанібеку. *Археологія і фортифікація України: зб. тез доп. X Всеукр. наук.-практ. конф.*, 27 листопада. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 353–357.

²⁴ Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. С. 73.

²⁵ Клепатський П. Очерки по истории Киевской земли. С. 89.

²⁶ Там само. С. 91.

²⁷ Грамоти XIV ст. С. 37.

²⁸ Древній помянникъ Києво-Печерской Лавры. *Ізборник*. URL: http://litopys.org.ua/rizne/pomyanyk_xvi.pdf.

²⁹ Клепатський П. Очерки по истории Киевской земли. С. 66.

³⁰ Там само. С. 91.

³¹ Грамоти XIV ст. С. 37.

³² Рудіковський Е. Опис Васильківського повіту. Біла Церква, 2016. 140 с.

ва,³³ і зважаючи на те, що литовський уряд зобов'язувався зберігати земельну власність київських феодалів³⁴, це було певним об'єднуючим моментом між правлячою верхівкою. Важливою рисою правління було те, що за Ольгердовича організували карбування монет.

Отже, за період правління були сформовані й апробовані особливості автономіїрядування, – досить обмежені в зовнішній сфері, і більш широкі у внутрішній політиці. Ці процеси встановили ті рамки, у межах яких розвивалося князівство, зокрема землі Броварщини як його важлива складова. Процеси й окремі питання, про які докладніше йтиметься нижче, мали розвиватися з урахуванням цих особливостей.

Опорою для князівської влади було місцеве аристократичне середовище. Підтримка Ольгердовичем місцевих землевласників забезпечувала їхню лояльність і допомогу, а для феодалів – можливість нормально розвиватися й розширювати діяльність. Тож це був взаємокорисний процес. Питання управління й поведіння із земельними уділами (про які йшлося вище) були важливими точками дотику зацікавлень між ними.

Враховуючи близьке розташування земель Броварщини до князівського столу, можливо, до ближчого оточення Ольгердовича входила й місцева аристократія цього краю, що володіла землями лівобережжя Дніпра. Старовинні київські фамілії теж могли бути володарями земельних масивів і маєтків у цих краях.

Як говорять дослідники, між великокнязівською владою й місцевими боярами було підписано так звані «ряди» – договори, в яких окреслювалися права й обов'язки сторін. Варто зауважити, що в перший період удільні князі були вірними провідниками політики великого князя, але потім, в силу зближення з місцевим феодалним середовищем, вони почали бути виразником позицій цього середовища³⁵.

Підтвердженням цього є грамота Юрію Івантичу Половцю зі Сквири³⁶. Юрій Івантич, чий володіння були біля м. Сквири, скаржився Володимирі Ольгердовичу, що його землі спустошуються татарами. Враховуючи це, Ольгердович переводить Юрія ближче до безпечних місць – Києва й околиць. Серед околиць вказують Рожни, Світільню, Ніжин, Осів – а це вже Броварщина. Відтак Юрій Івантич керував цими землями з дозволу Ольгердовича, і резиденція його була в с. Рожни.

Попри те, що сплило багато часу, але й зараз зберігається пам'ять про ті події. Як пише дослідник історії Броварщини В. Гузій, «білі піски-горби на схід від сучасних Рожнів і зараз називають Половецькими ... або Юрасевими горбами»³⁷. Хоча, можливі варіанти розташування резиденції Юрія Івантича. Припускаємо, що вона була поруч в селі Рожівці й прилягала до рожівських високих круч.

Окреслений період визначався сприянням розвитку економіки краю, ремесел і промислів. «Під час правління Ольгердовича кочовики практично не з'являлись у Київській землі» – пише Г. Івакін³⁸. Ця стабільність позитивно вплинула на розвиток економіки та поселень Броварщини.

Як зазначає П. Клепатський, економіка за часів литовського правління була натуральною за формою³⁹, коли власні потреби задовольнялися за рахунок власного виробництва, що пояснюється впливом замкнутого виробничо-споживчого циклу. При феодалізмі натуральний уклад так само переважав, не зважаючи на тенденції розвитку товарно-грошових відносин⁴⁰.

У загальних описах стану економіки Київської землі повідомляється, що в литовський період провідне місце займали промисли, потім йшло оброблення землі, а вже потім ремесла⁴¹. Для історії Броварського краю ця ієрархія теж має місце. Почнемо з промислів, з-поміж яких одним із найважливіших є бортицтво.

Бортицтво в ті часи відігравало, можливо, провідну роль для забезпечення окремими продуктами харчування. Розкривши старі грамоти, літописи, бачимо висловлювання «землю сь бортью», «землю за бортью»⁴². Враховуючи великі площі лісів, припускаємо,

³³ Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского. С. 80–81.

³⁴ Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. С. 72.

³⁵ Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского. С. 81–95.

³⁶ Руліковський Е. Опис Васильківського повіту. С. 27.

³⁷ Гузій В. Броварщина. Історико-краєзнавчі нариси. Бровари: Українська ідея, 1997. С. 61.

³⁸ Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. С. 72.

³⁹ Клепатський П. Очерки по истории Киевской земли. С. 37.

⁴⁰ Натуральное хозяйство. *Большая Советская Энциклопедия*. URL: <http://bse.sci-lib.com/article080384.html>.

Важливою особливістю розвитку для Київщини за литовського правління була можливість використовувати обігову монету. Зараз відомі численні випадки знахідок монет місцевого й іноземного карбування періоду правління Володимира Ольгердовича, які були спроможні задовольнити попит в обіговій монеті. Тому твердження про переважання натурального укладу варто розширити можливостями досить широкого використання монети того часу.

⁴¹ Клепатський П. Очерки по истории Киевской земли. С. 376.

⁴² Грамоти XIV ст. С. 139.

що для поселень Броварського краю бортництво було поширеним й посідало важливе місце. Зокрема, в околицях с. Погреби був бортний ліс⁴³, також біля Києва є місцевість Бортничі (зараз входить в межі Києва). З археологічних знахідок відомим є ніж для зрізання бджолиних щільників із поселення Комарівка Бориспільського району Київської обл.⁴⁴ І хоча воно не належить до Броварщини, а локалізоване південніше, але фіксує існування промислу.

Мед і продукти бджільництва (віск) споживалися, але основна частина продукції постачалася до княжого столу в Київ.

Можливо, саме з бортництвом пов'язана й назва міста Бровари? Справа в тому, що місцями виробництва медового напою були «вари»⁴⁵, а А. Петраускас зазначає, що для місцевості з бортним промислом поширений топонім Варовичі⁴⁶. Цей топонім часто поєднують із назвою м. Бровари і його локалізацією. Тому, можливо, назва міста розшифровується як «бро» – бір, ліс і «вари» – місце, де виробляли медовий напій. Схожу версію, пов'язану з медоварінням, висловлює В. Гузій, тільки її основою є не процес варіння, а об'єм меду – «провар» (Проварі – під такою назвою місто теж зустрічається в старих документах)⁴⁷.

Враховуючи великі площі лугів, поширеним було постачання сіна для власного споживання й до стольного граду. Велоса городництво й садівництво. Фрукти – ними і зараз славиться Броварщина.

Однак землі були неврожайні – переважно пісок, суглинок, тому вирощування зернових не було основною діяльністю. Цей фактор є важливою причиною того, що оброблення землі було менш поширеним за інші сфери виробництва. Але можна припустити, що оброблення землі велося для задоволення особистих потреб.

Серед ремесел важливим є гончарство. У цій місцевості є поклади глини, яка за своїми властивостями перевершує зразки з інших областей. Як правило, гончар намагався максимально близько розташувати місце видобутку глини й виробництво⁴⁸.

Для поселень цього періоду продукція гончарів була поширеною та актуальною. У Комарівці Бориспільського району фіксується кераміка (зокрема, горщики цілі та розвалені). Поселення поблизу с. Озаричі Конотопського району Сумської області теж має керамічні вироби, тож припускають, що тут було гончарне виробництво. Основну масу керамічних виробів становить кухонний посуд (горщики та покоришки до них). Зустрічається також столовий посуд (уламки глечиків і мисок)⁴⁹. Археологічну інформацію по цих поселеннях, що пов'язується з литовським періодом, можна використовувати й для реконструкції особливостей розвитку Броварського краю.

Із метою з'ясування місцевих особливостей гончарного виробництва важлива наявність цих артефактів. І такі зразки є – це гончарні вироби з відомого скарбу з с. Русанів Броварського району, який знайдено в 2012 р. й певні його особливості відображені в низці публікацій⁵⁰.

Монети скарбу містилися в двох ємностях: перша з них збереглася гірше, а друга – краще. За збереженням глеком (опублікований Ю. Борейшею, Р. Саввовим⁵¹) можливо встановити особливості місцевого виробництва гончарів. Зважаючи на залишки зеленої поливи, глек був нею вкритий. З орнаменту є ритовані хвилясті лінії. Знизу є гончарне клеймо, що може бути княжим знаком Рюриковичів (публікується вперше) (рис.1). Подібні глеки були поширені за часів Русі⁵². Водночас за певними ознаками глек можливо пов'язати з пізнішими часовими рамками др. пол. XIII – XIV ст. Враховуючи, що скарб датовано 1390 рр., можна припустити, що руські традиції гончарства мали продовження (тяглість) і збереглися й за литовської доби.

⁴³ Гузій В. Броварщина. С. 281.

⁴⁴ Беляева С. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. Киев: Наукова думка, 1982. С. 56.

⁴⁵ Аристов Н. Промышленность древней Руси. Санкт-Петербург, 1866. С. 33–34 // «ImWerden». URL: https://imwerden.de/pdf/aristov_promyshlennost_drevnej_rusi_1866.pdf.

⁴⁶ Петраускас А. Ремесла та промисли Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. Київ: КНТ, 2006. С. 159.

⁴⁷ Гузій В. Броварщина. С. 195.

⁴⁸ Петраускас А. Ремесла та промисли Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. С. 58.

⁴⁹ Беляева С., Кубишев А. Поселення дніпровського лівобережжя X–XV ст. (поселення поблизу сіл Комарівка і Озаричі). Київ: Наукова думка, 1995. С. 41, 68, 80.

⁵⁰ Борейша Ю. Волыньские монеты Федора Любартовича в свете кладовых данных и реконструкции символики Галицко-Волынского государства. Минск: УП «Энциклопедикс», 2015. С. 6–11; Горбань П. О находках имитаций данга Джанибека «киевского» типа в Беларуси. *Банкаускі веснік*. 2017. № 12 (653). Декабрь. С. 15–18; Саввов Р. Метрولوجічні характеристики монет Володимира Ольгердовича. *Львівські нумізматичні записки*. 2017–2018. № 14–15. С. 5–10.

⁵¹ Борейша Ю. Волыньские монеты Федора Любартовича... С. 161; Саввов Р. Метрولوجічні характеристики... С. 6.

⁵² Шовкопляс Г. Знаки на давньоруському посуді з Києва. *Археологія*. 1964. Т. XVII. С. 56–73.

Глек і гончарне клеймо
з Русанівського скарбу

Крім гончарства, з ремесел поширені були ливарне й ковальське. Вони задовольняли потреби краю.

Щодо ливарного, то для нього необхідними були запаси залізної руди й ліси для її випалювання. Ці умови якраз притаманні лівобережжю Київщини⁵³; поширені запаси болотної руди й одразу за Києвом починався Броварський ліс, північніше розташовувалося Залісся. І вже зараз можна припустити, що були місця, де стояли горни, плавилася руда й добувалося залізо – зокрема, це село Рудня. Поселення Світільне, Димер теж можна пов'язати з видобутком заліза й виробництвом зброї та військової амуніції⁵⁴.

У поселеннях дніпровського лівобережжя – Комарівці й Озаричах – також є сліди тогочасного металургійного виробництва⁵⁵. То чому б не припустити, що ці виробництва зустрічалися в поселеннях Броварщини, якщо були передумови? Хоча більш поширеною металургія була на Правобережжі Київщини.

У технологічному плані видобуток заліза проходив на руднях – примітивних підприємствах, де з руди отримували залізо. До речі, частина рудні – димарка, в якій виварювалося залізо⁵⁶. Цим словом називали й рудню загало-

лом. Цікаво, що до поселень історичної Броварщини належить с. Велика Димерка й воно розташоване на відстані 8 км від с. Рудні. Трохи далі, з боку Чернігівщини, є с. Рудьківка. Отже, в межах компактної площі зосереджено назви населених пунктів, які можна пов'язати з видобутком залізних руд.

Поселення Рудня зустрічаємо й у грамоті Володимира Ольгердовича⁵⁷. Але, мабуть, мова йде про правобережжя Дніпра.

Враховуючи, що більшість залізних виробів була продукцією місцевих майстрів⁵⁸, поруч із ливарним виробництвом розташовувалися ковальські майстерні, де вироблялися такі необхідні речі як рала, коси, серпи, лопати. Ці вироби продавали на місцевих торгах або в Києві. Із залізних виробів особливо цінувалися київські стріли, ковані із заліза. Михалон Литвин пише, що за 10 подібних стріл татари пропонували віз солі⁵⁹. Схожі виробництва були і в інших поселеннях того часу⁶⁰. До речі, в Броварському лісі є урочище Кузнечний яр із залишками кузень (підказує рельєф місцевості), в якому, можливо, розташовувалися ковальські виробництва.

Враховуючи великі площі лісів, припускаємо, що поширеною для Броварщини була діяльність із виробництва поташу, смоли, дьогтю: села Літки⁶¹, Княжичі⁶², Плоске⁶³ та ін. Під Броварами (в Броварському лісі) розташовувалося озеро Смольня, яке теж можна пов'язати з цими виробництвами. Продукція використовувалася в побуті та для військових потреб. Імовірно, було поширеним випалення деревного вугілля.

Біля річок будували водяні млини, мололи зерно, виробляли муку. Цією справою займалися мірошники. Крім Дніпра й Десни, в цьому краї є багато річок, які колись були потужними, але зараз вони обміліли – це Трубіж, Красилівка, Дарниця та ін. На їхніх берегах могли працювали водяні млини для задоволення місцевих потреб. Зокрема, такі млини

⁵³ Сундук А., Крепак І. Литовський період в історії Броварщини. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: зб. тез доп. V міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 листопада. Суми, 2021. С. 180.

⁵⁴ Коринний Н. Переяславская земля (X – первая половина XIII ст.). Киев: Наукова думка, 1992; Козубовський Г. Переяславська земля в XIV ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2012. № 12. С. 98.

⁵⁵ Беляєва С., Кубишев А. Поселення дніпровського лівобережжя X–XV ст. С. 44, 63.

⁵⁶ Федоренко П. Рудни лівобережної України в XVII–XVIII в. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. С. 32.

⁵⁷ Руліковський Е. Опис Васильківського повіту. С. 27.

⁵⁸ Беляєва С. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. С. 97.

⁵⁹ Антонович В. Киев, его судьба с XIV по XVI ст. *Изборник*. URL: <http://izbornyk.org.ua/anton/ant21.htm>.

⁶⁰ Беляєва С., Кубишев А. Поселення дніпровського лівобережжя X–XV ст. С. 93.

⁶¹ Гузій В. Броварщина. С. 265.

⁶² Там само. С. 255.

⁶³ Там само. С. 313.

були на р. Дарниця⁶⁴, а вгору за її течією, ближче до с. Княжичі, є урочище Млинок⁶⁵. Залишки дерев'яного колеса від водяного млина на р. Дарниця знаходили й у м. Бровари.

До річі, водяні млини зустрічалися на Правобережжі Дніпра ще в 40–50 рр. XX ст.

Не зважаючи на вплив Орди, Київ продовжував бути великим центром торгівлі. Цьому сприяло вдале географічне розташування й потужні торгові шляхи, що пов'язували Західну й Східну Європу, Балкани, Близький Схід⁶⁶.

У цей період, у наслідок епідемії чуми і міжусобиць в Орді, відбулося зміщення центру торгівлі й економічних процесів до земель Середнього Подніпров'я. І ці шляхи були максимально прив'язані до течій річок⁶⁷. Землі Київщини лежали по обидві сторони Дніпра, крім того, в краї були й інші потужні річки – Десна, Трубіж, що сприяло розвитку річкової торгівлі. Вплив цих процесів і зумовив те, що землі Київщини і Середнього Подніпров'я стали місцевими центрами торгівлі⁶⁸.

Як показують дослідження, «Броварщина теж відігравала важливу роль в торгівлі. Це можливо побачити за численними знахідками монет і невеликих скарбів того часу»⁶⁹.

Важливо, що на розвиток цього краю впливало розташування перекопсько-київської дороги, яка, враховуючи й пізніші татарські погроми XV ст., продовжувала функціонувати. Вона була головною для Подніпров'я⁷⁰. Цікаво, що в Херсонській області, північніше Перекопу, фіксуються знахідки монет – київських наслідувань Джанібеку, саме вони позначають торговий шлях, яким часто їздили купці з Київської землі по сіль.

Сіль була популярним і важливим товаром, що постачався для забезпечення Подніпров'я із заходу (сіль галицька з Поділля) і з півдня (сіль чорноморська, що приходила «знизу»)⁷¹.

Потужним був східний напрям торгових шляхів, за допомогою якого підтримувалися контакти з північно-східними князівствами⁷². Ці дороги йшли через поселення Броварщини. Зв'язки з іншими землями виявляють скарби, монети з яких показують й інші важливі торговельні шляхи, окремі з них пов'язували Броварщину з Поділлям, Волинню та Сіверщиною⁷³. Ця інформація розширює горизонти торговельних операцій.

Зважаючи на фіксацію розгалужених торгових шляхів, у Києві була одна з головних митниць Литовсько-Руської держави⁷⁴. Враховуючи близьке розташування до Києва, митні пости, застави були і на землях Броварщини. Зокрема, біля Погребів, по той бік Десни, проходив торговий шлях і на правому березі розташовувався митний пост⁷⁵. Крім того, митні пости були біля Городка на р. Десна, біля с. Русанів.

А хіба можлива торгівля без базарів і ярмарків? У краї вони були поширені – у великих містах і містечках, малих поселеннях. Зокрема, в Літках «при Київському шляху виникає базар Київський»⁷⁶.

За умов, коли маємо обмаль інформації про цей період, важливу роль відіграють інші допоміжні джерела. Подібними є монети, що були в обігу в цих землях. Вони формують картину про існуючі поселення, торгові шляхи, розташування митниць. Скарби з монетами показують напрями торгових операцій. Монети є джерелом до вивчення функціонування локальних фінансових систем минулого. Однак сам факт карбування є важливим атрибутом повноти влади правителя, його самостійності.

Для Броварщини та суміжних земель досліджуваного періоду в обігу фіксуються ординські монети, Литви, земель, що перебували в сфері литовського впливу, інших держав⁷⁷. Водночас високим є відсоток ординського карбування, що міг задовільнити існуючий попит. Із початком міжусобиць в Орді (а це якраз час появи литовців у Києві)

⁶⁴ Корецький С. Река Дарница как зеркало нашей цивилизации. *Ліски*. URL: <http://lisky.org.ua/site/news/news0052.shtml>.

⁶⁵ Київ та околиці. Бровари-Калита. Карта масштабом 1:50000. Картографія, 2011.

⁶⁶ Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. С. 201.

⁶⁷ Хромов К., Хромова І. Місцеві монети-наслідування др. пол. XIV ст. *Ukraina-Lithuanica*. Київ, 2015. Вип. III. С. 192–193.

⁶⁸ Сундук А., Крепак І. Литовський період в історії Броварщини. С. 181.

⁶⁹ Крепак І. Записки скарбошукача. Невідомі скарби Броварщини. Київ: Сучасність, 2020. С. 116.

⁷⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 6. С. 11.

⁷¹ Там само. С. 18.

⁷² Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. С. 204.

⁷³ Борейша Ю. Волинские монеты Федора Любартовича... С. 7–8.

⁷⁴ Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. С. 201.

⁷⁵ Крепак І. Записки скарбошукача... С. 119.

⁷⁶ Гузій В. Броварщина. С. 265.

⁷⁷ Зразюк З., Хромов К. Борщевский клад второй половины XIV в. *Восточная нумизматика в Украине / Под общей редакцией К. Хромова*. Киев: Купола, 2007. Ч. II. Монеты Джучидов XIII–XV вв. и сопредельных государств. С. 99–117; Борейша Ю. Волинские монеты Федора Любартовича... С. 7–8; Крепак І. Записки скарбошукача... С. 119.

постачання цієї монети зменшилося й не було спроможним забезпечити потреби населення⁷⁸.

З метою стабілізації фінансової ситуації було розпочато карбування власної монети. Можливо, першими були випуски, які наслідували ординські монети, зважаючи на її поширеність і впізнаваність. Почали карбувати імітацію монет Джанібєка, що увійшли до наукового обігу під назвою «київські наслідування монетам Джанібєка» (київські наслідування Джанібєка – КНД, київські наслідування)⁷⁹.

Важливо акцентувати увагу, що «ці монети, зважаючи на нестачу писемних відомостей, можуть певною мірою доповнити складний, але одночасно і надзвичайно цікавий період змін, в якому перебувало Київське та інші князівства в другій половині XIV ст.»⁸⁰. Це твердження стосується й історичної Броварщини, яка просторово належала до земель Київщини.

За своїм призначенням КНД забезпечували покриття потреби в дрібній обіговій монеті й широко використовувалися в роздрібних операціях. Крім поселень, базари, митні застави, переправи – ці локації, зокрема, є місцями знахідок цих монет.

Як показує дослідження топографії, станом на серпень 2023 р. КНД зустрічаються в межах 17 регіонів держави, але за кількістю знахідок переважає Київська область. Броварщина є важливим регіоном зосередження знахідок цих монет. Вони зустрічаються в с. Русанів, с. Погреби, між с. Княжичі і м. Бровари. Що показує зосередження знахідок цих монет в згаданих поселеннях? Що вони були активні за литовської доби, були місцевими центрами економіки. Водночас припускаємо, що кількість поселень зі знахідками цих монет збільшиться, зважаючи на те, що Броварщина була торговими воротами Київської землі на Схід, які відкривали шляхи до Новгород-Сіверщини, Брянщини, інших земель. Важливою науковою метою є фіксація знахідок цих монет, топографія яких може «проявити», як на фотографіях, нові поселення й виявити точки економічної активності краю періоду становлення литовської доби.

Після імітування ординської монети Володимир Ольгердович карбує власну монету. З однієї сторони міститься легенда в різних варіантах, а з іншої – князівський герб⁸¹. Карбування цих монет – серйозний крок, що показує незалежний статус князя та його автономну позицію.

Припускаємо, що карбування власних монет Володимиром Ольгердовичем було більш масштабним за наслідування. Підтвердженням цього є дослідження їх аукціонних позицій⁸². Можливо, був зв'язок між випусками цих монет, адже протягом досліджуваних років фіксується певна залежність між обсягами їх карбування.

Враховуючи, що монети з князівським гербом більш досліджені, є досить широка інформація стосовно їх географічного поширення. Але, як показує дослідження Г. Козубовського, ці монети тяжіють до Середньої Наддніпрянщини⁸³. Водночас можна стверджувати, що монети мають значно ширшу географію, враховуючи вагу князівства за правління Ольгердовичів і систему зв'язків з іншими землями.

Київщина посідає важливе місце за поширенням монет Володимира Ольгердовича. Для Броварщини важливу роль грає скарб із с. Русанів. Його цінність полягає в тому, що це скарб із найбільшою кількістю монет Володимира Ольгердовича, що зараз відомі. Більше того, у ньому є основні типи монет цього правителя.

Цей скарб було знайдено в 2012 р. поблизу старого городища. Скарб – це два глечика з монетами, які були запломбовані воском. У першому глечику переважають ординські мо-

⁷⁸ Климівський С. Київські монети Володимира Ольгердовича: пріоритет політики чи економіки? *Історико-географічні дослідження в Україні* / Відп. ред. О. Удод. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2007. Ч. 10. С. 358–375.

⁷⁹ Козубовський Г. Гроші, грошовий обіг Середньої Наддніпрянщини XIV–XV ст.: дисертація... канд. іст. наук № 07.00.06. Київ: Ін-т археології НАН України, 1992. С. 10–11; Хромов К. К вопросу о начале монетной чеканки Киевского княжества в XIV в. (о «киевских» подражаниях монетам Джанибека). Тезисы докладов XII нумизматической конф. Москва, 2004. С. 87–88.

⁸⁰ Сундук А. Питання просторової локалізації знахідок... С. 353.

⁸¹ Антонович В. О новонайдених серебряных монетах с именем Владимира. *Труды III Археологического съезда*. 1878. Т. II. С. 151–157; Козубовський Г. Гроші, грошовий обіг Середньої Наддніпрянщини XIV–XV ст. С. 12–14; Саввов Р. Метрологічні характеристики... С. 5–10.

⁸² Якщо припустити, що проходи на аукціоні репрезентують їх знахідки, то за період 2015–2022 рр. власних монет Володимира Ольгердовича більше за КНД. По-друге, версію про переважання власних монет підтримує і порівняння максимальної кількості монет, що були опубліковані в складі знахідок: ≈ 200 КНД з с. Чорногородка Макарівського району Київської обл. (Горбань П., Гулецький Д. Комплекс поздних киевских подражаний дангам Джанибека из-под с. Черногородка. *Русь, Литва, Орда*. 2019. № 7. С. 187–199) і біля 5000 власних монет Ольгердовича з Русанівського скарбу Броварського району Київської обл. (Борейша Ю. Волинские монеты Федора Любартовича... С. 7). Також версія щодо переважання зафіксованих власних монет Ольгердовича щодо КНД висловлювалася й під час обговорення на форумі: Каталог монет Владимира Ольгердовича. *Violity*. URL: <https://forum.violity.com/viewtopic.php?t=1968719&postdays=0&postorder=asc&start=0>.

⁸³ Козубовський Г. До хронології карбування монет Володимира Ольгердовича. *Археологія*. 2016. № 4. С. 27.

нети, у другому – київського карбування. Враховуючи диференційоване сортування такої великої кількості монет, їх акуратне розміщення в глечиках, що вимагало певного часу – ці особливості показують, що це був депозит, який формувався протягом тривалого часу⁸⁴.

Крім скарбу з с. Русанів, монети Володимира Ольгердовича зустрічаються в с. Княжиці.

Отже, можна стверджувати, що Володимир Ольгердович, за часів свого правління, сприяв розвитку Київської землі. За особливостями врядування це скидалося на своєрідне державне формування зі своїм князем, монетним карбуванням, певними політичними зв'язками. Тиша і стабільність окресленого періоду сприяли цим процесам. І важливу роль у них відігравала Броварщина – завдяки своїй близькості до Києва й місцевим особливостям, які гармонійно поєднувалися з політикою Литви.

References

- Bieliaieva, S., Kubyshev, A. (1995). Poselennia dniprovs'koho livoberezhzhia X–XV st. (poselennia poblyzu sil Komarivka i Ozarychi) [Settlement of the left bank of the Dnieper in the 10th–15th c. (settlement near Komarivka and Ozarychi villages)]. Kyiv, Ukraine.
- Blanutsa, A. (2017). Mekhanizmy mistsevoho upravlinnia na ukrainskykh zemliakh u dobu Velykoho kniazivstva Lytovskoho [Mechanisms of local regulation on Ukrainian lands during the time of the Grand duchy of Lithuania]. *Ukraina v tseentralno-skhidnii Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*, 17, P. 507–522.
- Boreisha, Yu. (2015). Volvinskie monetvi Fedora Lyubartovicha v svete kladovykh dannyyh i rekonstruktsii simvoliki Galitsko-Volynskogo gosudarstva [Volyn coins of Fyodor Lvubartovych in the light of warehouse data and the reconstruction of symbols of the Galicia-Volyn state]. Minsk, Belarus.
- Cherkas, B. (2010). Pokhid khana Dzhaniibeka na pravoberezhnu Ukrainu 1352 [Khan Dzhaniibek's campaign to the right-bank Ukraine in 1352]. *Ukraina v tseentralno-skhidnii Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*, 9–10, P. 13–25.
- Cherkas, B. (2011). Stepovy shchyt Lytvy. Ukrainske viisko Hedyminovychiv (XIV–XVI st.) [Steppe shield of Lithuania. Ukrainian army of the Gedyminovychs (14th–16th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Gorban, P. (2017). O nahodkakh imitatsiy danga Dzhaniibeka «kievskogo» tipa v Belarusi [On the finds of imitations of Janibek's dang of the «Kyiv» type in Belarus]. *Bankauski vesnik – Banking bulletin*, 12, P. 15–18.
- Huzii, V. (1997). Brovarshchyna. Istoryko-kraieznavchi narysy [Brovarshchyna. Historical and local history essays]. Brovary, Ukraine.
- Kapustin, K. (2010). Kyivska zemlia v seredyni XIII – XIV st. [Kyiv land in the middle of the 13th – the 14th c.]. *Arkheolohiia – Archeology*, 3, P. 47–54.
- Klymovskiy, S. (2007). Kyivski monety Volodymyra Olherdovycha: pryorytet polityky chy ekonomiky? [Kyiv coins of Volodymyr Olherdovych: the priority of politics or economics?]. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini – Historical and geographical researches in Ukraine*, 10, P. 358–375.
- Kozubovskiy, H. (2012). Pereiaslavka zemlia v XIV st. [Pereiaslav land in the 14th c.]. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini – Historical and geographical researches in Ukraine*, 12, P. 96–109.
- Kozubovskiy, H. (1992). Hroshi, hroshovi obih Serednoi Naddnyprianshchyny XIV–XV st. [Money, money circulation of the Central Naddnyprianshchyna of the 14th–15th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Kozubovskiy, H. (2016). Do khronolohii karbuvannia monet Volodymyra Olherdovycha [To the chronology of the coinage of Volodymyr Olherdovych]. *Arkheolohiia – Archeology*, 4, P. 27–41.
- Krepak, I. (2020). Zapysky skarboshukacha. Nevidomi skarby Brovarshchyny [Notes of a treasure seeker. Unknown treasures of Brovarshchyna]. Kyiv, Ukraine.
- Petrauskas, A. (2006). Remesla ta promysly Serednoho Podniprovia v IX–XIII st. [Crafts and trades of the Middle Podniprovia the 9th–13th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Savvov, R. (2017–2018). Metrolohichni kharakterystyky monet Volodymyra Olherdovycha [Metrological characteristics of coins of Volodymyr Olherdovych]. *Lvivski numizmatychni zapysky – Lviv numismatic notes*, 14–15, P. 5–10.
- Sunduk, A., Krepak, I. (2021). Lytovskiy period v istorii Brovarshchyny [The Lithuanian period in the history of Brovarshchyna]. Sumy, Ukraine.
- Sunduk, A. (2020). Pytannia prostorovoi lokalizatsii znakhidok kyivskykh nasliduvan Dzhaniibeku [The question of the spatial localization of findings of Kyiv imitations of Janibek]. Kamianets-Podilskiy, Ukraine.
- Vashchuk, D. (2015). Stanovlennia ta rozvytok pravovoi systemy Velykoho kniazivstva Lytovskoho u druhii polovyni XV – pershii tretyni XVI st.: na prykladi Kyivshchyny y Volyni [Formation and functioning of the legal system of the Grand duchy of Lithuania in the second half of the 15th – the first third of the 16th c.: on the example of Kyiv region and Volyn]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 2, P. 99–112.
- Zraziuk, Z., Khromov, K. (2007). Borshevskiy klad vtoroy polovyny XIV v. [Borshevsky hoard of the second half of the 14th c.]. *Vostochnaya numizmatika v Ukraine – Eastern numismatics in Ukraine*, 2, P. 99–117.

⁸⁴ Бореisha Ю. Волинские монеты Федора Любартовича... С. 6.

Сундук Анатолій Миколайович – доктор економічних наук, старший науковий співробітник Київського університету ім. Б. Грінченка (вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, Україна).

Sunduk Anatolii – doctor of economics, senior researcher, Borys Grinchenko Kyiv university (18/2 Bulvarno-Kudriavska Str., Kyiv, 04053, Ukraine).

E-mail: 28326@ukr.net

Крепак Ігор Володимирович – директор Броварського краєзнавчого музею (вул. Гагаріна, 6, м. Бровари, 07400, Україна).

Krepak Igor – director of the Brovary museum of local history (6 Gagarina Str., Brovary, 07400, Ukraine).

E-mail: wargan@i.ua

LITHUANIAN TRAILS OF THE BROVARY LAND

*An important page in the history of Brovarshchyna is the Lithuanian period, which is little researched now, but it had a powerful impact on the functioning possibilities of the region. Taking into account the geographical proximity to the capital and the connection with it in key issues, the processes of incorporation of Brovarshchyna into the Lithuanian state took place (though taking into account the local basis and traditions). **The purpose** of the research is an attempt to reconstruct separate historical features of the functioning of the Brovary region in the Lithuanian period (during the reign of Volodymyr Olherdovych). **Methods:** historical, problematic-analytical. **The scientific novelty** consists in determining the main processes of the region's functioning in the Lithuanian period, taking into account local features and specificities. **Conclusions.** In the process of studying the issue, peculiarities of the functioning of the Brovary region in the Lithuanian period were investigated. It is shown that the period of Lithuanian rule had important features of the autonomy of governance, which allowed the prince to implement a rather independent policy in various spheres. In particular, significant efforts were made to establish inland autonomy by supporting local feudalists. It was inherent in promoting the functioning of the region's economy, crafts and industries. Trade played an important role, as trade routes, customs, customs posts and outposts were located here. Given the rather high level of economic functioning, there was also a place for coinage to service it. It is important that in order to meet the needs of retail operations, the minting of imitations of the Horde coin – Kiev imitations of Janibek, and Olgerdovych's own coins – began. The Rusaniv treasure is of great importance for the history of the region.*

Key words: Lithuanian period, Brovary region, autonomy of government, economy of region, trade, coinage, Rusaniv treasure.

Дата подання: 4 жовтня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 9 грудня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Сундук, А., Крепак, І. Литовські стежки Броварського краю. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 5–14. DOI: 10.58407/litopis.230601.

Цитування за стандартом APA

Sunduk, A., Krepak, I. (2023). Lytovski stezhky Brovarskoho kraiu [Lithuanian trails of the Brovary land]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 5–14. DOI: 10.58407/litopis.230601.

Ірина Петренко, Владислав Босчко

БИТВА КНЯЗЯ ВІТОВТА НА РІЧЦІ ВОРСКЛА 1399 р. У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКИНИ ВІРИ ЖУК (1928–2008)

DOI: 10.58407/litopis.230602

© І. Петренко, В. Босчко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>, <https://orcid.org/0000-0002-2359-1558>

Метою цієї студії є з'ясувати внесок відомої вченої-історикині Віри Жук (1928–2008) у дослідження теми битви князя Вітовта на Ворсклі 1399 р., показати її роль у науковому вивченні проблем локалізації, етапів та ходу битви, наслідків та аналізі місцевих топонімів, пов'язаних із битвою. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності, системності, антропологізації та міждисциплінарності. **Методи:** проблемно-хронологічний, історико-системний та аналітичний. **Новизна дослідження.** Доведено, що Віра Жук поглибила вже наявні відомості про битву на Ворсклі 1399 р. Зокрема, вчена, залучивши різні типи джерел (усні, писемні, археологічні, топографічні), висловила обґрунтовані припущення щодо локалізації битви, розміщення армій противників, виокремила етапи битви. Віра Жук проаналізувала ряд місцевих топонімів і пов'язала їх походження із битвою на Ворсклі 1399 р.

Висновки. Вірою Жук підготовлено понад 10 студій, присвячених битві на Ворсклі 1399 р. Вчена виокремила кілька етапів битви: перший – біля урочища Побиванка, генеральний бій – у районі сіл Мала Рублівка, Дем'янівка, Лухачівка, Деревки, завершальний (остаточний розгром армії князя Вітовта) – біля Більської фортеці і с. Більськ, описала місце і хід генеральної битви та наслідки поразки князя Вітовта. Вчена обґрунтовано довела, що свідчення про цю битву на Полтавщині зберігають місцеві топоніми (назви полтавських сіл Тахтаулове, Лухачівка та ін., урочище Побиванка, річка Мерла, кургани Вітовтова Могила, Розрита Могила, Скоробір, Войнівські Могили та ін.).

Ключові слова: Віра Жук, битва на Ворсклі 1399 р., князь Вітовт, хан Тохтамиш, хан Темир-Кутлуй, темник Єдигей, топоніми східного походження.

Віра Никанорівна Жук (1928–2008) – відома полтавська вчена-історикиня, архівістка, педагогиня, громадська діячка – зробила помітний внесок у розвиток наукових історичних досліджень. Вчена залишила глибокий слід в історії України, зокрема Полтавщини. Віра Жук зробила гідний і вартий глибокої пошани внесок у вітчизняну та всесвітню історичну науку, створивши унікальні за змістом концепції історичного розвитку України, здійснивши ряд наукових припущень, які допомагають сучасним поколінням розібратися у своїй історії.

Окрім того, Віра Жук зробила вагомий внесок у розвиток сучасної історичної регіоналістики. Науковиця є одним із фундаторів її на Полтавщині. Дослідниця написала чималу кількість праць, які висвітлюють різні аспекти історичного минулого краю. Для її наукових розвідок характерні ретельність, скрупульозність, ґрунтовне опрацюванням фактажу. Дослідниця залучала свідчення очевидців, глибоко опрацьовувала різні види джерел та аналізувала історіографію теми, що надає її працям особливої наукової ваги.

12 серпня 2024 р. виповниться 625 років від дня битви на Ворсклі 1399 р. Її також називають «битвою народів», оскільки проти золотоординських ханів Темир-Кутлука та Єдигея на стороні Вітовта в ній виступили литовці, русичі, поляки, німці, татари Тохтамиша. Але, на жаль, у більшості історичних видань та підручників, особливо радянської доби, ця битва, яка мала доленосне значення для багатьох європейських народів, згадувалася лише кількома рядками.

Питання внеску в дослідження битви на Ворсклі 1399 р. Вірою Жук залишається малодослідженим. Побіжно про це згадували деякі дослідники, проте систематизованої наукової розвідки досі не підготовлено. Історикиня Ірина Петренко у 2017 р. опублікувала монографію «Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці»¹, в якій стисло проаналізувала внесок ученої в дослідження битви на Ворсклі 1399 р. Зокрема, вона зазначила, що В. Жук підготувала перше систематизоване краєзнавче видання, присвячене зазначеній події, яке призначалося для науковців, учителів, студентів і учнів.

¹ Петренко І. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Київ: МІЛЕНІУМ, 2017. С. 184.

Роль історикині В. Жук в осмисленні битви на Ворсклі 1399 р. згадував дослідник-краєзнавець Олег Кошлатий², який критично поставився до наукових припущень В. Жук про локалізацію битви, натомість власної версії цієї події не запропонував; Ганна Грибан і Володимир Халимон³ наголосили на великому внеску В. Жук у дослідження цієї теми; дослідження Валентина Посухова⁴ стали суголосними зі студіями В. Жук.

У 2019 р. опубліковано історичну розвідку Віталія Григор'єва та Віталія Закладного «Битва на Ворсклі 1399 р.»⁵. Брошура написана чотирма мовами – українською, англійською, литовською і російською. У ній автори намагалися систематизувати й узагальнити наявний матеріал, але, на жаль, лише одну розвідку Жук В. там згадано побіжно. Дослідники не провели ретельного аналізу праць ученої, не залучили їх до своїх наукових осмислень.

Мета цієї студії – проаналізувати внесок вченої-історикині В. Жук у дослідження теми битви на Ворсклі 1399 р., показати її роль у науковому вивченні питань про локалізацію, етапи та хід битви, її наслідки та виявленні місцевих топонімів, пов'язаних із битвою.

Інтерес у В. Жук до битви на Ворсклі 1399 р. розпочався із аналізу топонімів Полтавщини. Вчена з'ясувала, що серед слов'янських назв населених пунктів області зустрічається багато тюркських, іранських на інших назв⁶. Зокрема, назва таких сіл, як Калашники, Кардашівка, Кашубівка, Келеберда, Коломак, Тахтаулово, Труханівка, Черкасівка, Санжари та багато ін. У степах, полях, біля річок збереглася велика кількість назв урочищ, курганів, могил, топоніми яких красномовно свідчать про багато історичних подій, які тут відбувалися. З'ясуванню походження цих назв присвячено низку наукових розвідок ученої. Із цієї метою В. Жук глибоко досліджувала джерела різних типів – усні (проводила краєзнавчі експедиції, записувала свідчення старожилів, збирала етнографічний матеріал), писемні (ретельне опрацювання літописів), аналізувала артефакти археологічних розкопок. Лише комплексний аналіз джерел різного походження, їх верифікація, дала змогу зробити виражені й науково обґрунтовані висновки.

Однією із тем зацікавлень В. Жук стало дослідження історії перебування українських земель, зокрема Полтавщини, у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Зокрема, вчена ґрунтовно проаналізувала політичну, економічну, господарську, військову, культурну діяльність литовських князів⁷. Є в історії особи, роль яких продовжуємо осмислювати й нині, відкриваючи в їхній діяльності нові грані, що несподівано виявляються дуже актуальними для України, особливо, якщо взяти до уваги нелегкий процес євроінтеграції України. Таким був князь Вітовт – некоронований король держави ВКЛ, яке по суті було поєднанням Литви та Русі, що називають своєрідним середньовічним аналогом об'єднаної Європи. Постать великого литовського князя литовського, руського і жемайтійського Вітовта (1350–1430) перебувала у сфері зацікавлень В. Жук.

Із правлінням у ВКЛ Вітовта пов'язаний новий, особливий період в історії українсько-го державотворення. Саме за цього литовського князя українські землі остаточно позбулися монгольського панування і опинилися у складі Литовської держави. Але, на відміну від монголів, місцеве населення не сприймало литовців як загарбників. На це були вагомі причини, головною з яких став принцип, що застосовували литовці до нових територій: «старого не руйнувати, нового не запроваджувати». У підсумку на теренах України-Руси були збережені статті Руської Правди, мовою офіційних паперів ставала давньоруська, а литовці поступово наворачалися в християнство східного обряду. Продовжували існувати князівства: Чернігівське, Київське, Волинське та ін. Великий князь Вітовт сприяв розвитку торгівлі, ремесел, запроваджував у містах, зокрема й на теренах Русі, магдебурзьке право.

Особливу сторінку в наукових пошуках В. Жук становило дослідження Битви на річці Ворсклі 1399 р. Цією темою вчена зацікавилася наприкінці 1980-х рр. і не залишала її до кінця життя. Наслідком її наукових пошуків стали публікації в збірнику статей⁸, полтав-

² Кошлатий О. «Забута» битва на Ворсклі. Полтава: АСМІ, 2019. 27 с.

³ Грибан Г., Халимон В. Битва литовського князя Вітовта з татарами 1399 р. *Гортаючи сторінки історії Полтавщини*. Полтава: Дивосвіт, 2016. С. 118–120.

⁴ Посухов В. На Січі біля Вітовтової могили. *Полтавський вісник*. 2019. № 2. 10 січня. С. 9; Його ж. Де гриміла січа люта. *Історичний календар '99*. Київ: б. в., 1998. Вип. 5. С. 236–237; Його ж. Битва 1399 р.: підказує народна пам'ять. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2002. № 2. С. 178–179; *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2003. № 1. С. 178–179.

⁵ Григор'єв В., Закладний В. Битва на Ворсклі 1399 р. Полтава: ТОВ «АСМФ», 2019. 100 с.

⁶ Жук В. Когда же произошла битва Витовта? *Дорогами тысячелетий*. Москва: Молодая гвардия, 1989. Кн. 3. С. 166.

⁷ Жук В. Из сивой давнины. *Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н. е. – XIV ст. н. е.* Вид. 3-тє. Полтава: АСМІ, 2005. 384 с.

⁸ Жук В. Когда же произошла битва Витовта? С. 166–178.

ській періодичній пресі⁹, розділи в краєзнавчих виданнях¹⁰, наукових часописах¹¹, методичних посібниках¹² та розділи в її монографіях¹³.

Про битву Вітовта на Ворсклі 1399 р. у дореволюційних і радянських виданнях говорилося лаконічно. Давньоруські літописи по-своєму трактували причини битви, характеризували її учасників, аналізували наслідки. В. Жук ґрунтовно проаналізувала джерела, зокрема Московський літописний звід та Патріарший, або Никонівський літопис. Вчена глибоко вивчила історіографію проблеми, зокрема дореволюційну, радянську, зарубіжну і сучасну. Це дало можливість співставити різні думки, оцінки та зробити аналітичні міркування й висновки.

У XIV ст. територія сучасної Полтавщини була прикордонною. Кордон між Золотою Ордою і ВКЛ проходив по річці Ворскла, а на півдні – по Дніпру. За часів ВКЛ і правління князя Вітовта відновлено будівництво прикордонних укріплень – Куземинського, Більського, Опішнянського, Великобудищанського, Старосанжарського та в самій Полтаві. Найбільшою фортецею у Поворсклі була Більська, споруджена князями Бельськими. За князя Вітовта, з кінця XIV ст., ішла вільна колонізація Лівобережжя по Дніпру до порогів, а також по річках Орелі, Самарі, Ворсклі.

У політиці щодо Золотої Орди князь Вітовт протистояв агресивним діям Великого князівства Московського щодо земель України-Руси. Зокрема, домагаючись розширення кордонів ВКЛ на схід і південний схід, Вітовт захопив і приєднав до Литви Смоленськ. Проводив планомірний наступ на князівство, розташовані у верхів'ях річок Ока і Дон, більшість яких визнала сюзеренітет ВКЛ у 20-х рр. XV ст.

Із князем Вітовтом пов'язані новачі у військовому мистецтві. Ідеться про перше польове застосування артилерії на території сучасної України. Це відбулося в битві під Ворсклою у 1399 р.

Князь не полишив своїх спроб закріпитися на сході й півдні. Поступово він спромігся завдати низку поразок ординцям і наприкінці свого життя остаточно закріпив південний та східний кордон ВКЛ на Чорноморському узбережжі, у Приазов'ї та свій вплив у ханствах на захід від Волги. Крім того, він доклав великих зусиль для підвищення обороноздатності кордонів своєї держави: розбудував на півдні українських земель цілу систему опорних укріплень, закріпив фортеці, зокрема у Брацлаві та Черкасах, а також морський порт на місці сучасної Одеси. Водночас українські підрозділи за правління Вітовта спочатку допомогли литовцям зупинити агресію Тевтонського ордена та взяли участь у славнозвісній Грюнвальдській битві 1410 р.

Нині в Україні працює Південна середньовічна археологічна експедиція, дослідження якої підтверджують ці історичні факти й водночас спростовують міфи про тамтешню цивілізаційну місію Російської імперії за часів Катерини II та про «споконвічно російські» території на півдні України. Археологи знайшли нову фортецю на землях Херсонщини і стверджують однозначно: це – пам'ятка доби ВКЛ, саме часів князя Вітовта. Йому вдалося розширити володіння від Балтійського до Чорного моря та побудувати в середньовіччі, якщо хочете, прототип Європейського Союзу, частиною якого були й українські землі¹⁴.

У 1391, 1394–1395 рр. середньоазійський полководець і правитель Тимур (Тамерлан) завдав ударів Тохтамишу, розгромив Золоту Орду, пограбував її столицю Сарай. Цим скористалися противники Тохтамиша – хан Золотої Орди Темир-Кутлуй та емір Єдигей, які завдали удару війську правителя Золотої Орди, і той змушений був тікати до свого союзника у ВКЛ. Скориставшись династичною кризою і ослабленням Золотоординської держави, князь Вітовт змінив позиції ВКЛ у південних українських землях і Криму. Із цією метою у 1397–1398 рр. у союзі з колишнім ханом Тохтамишем здійснив успішні походи на Нижній Дон, Приазов'я, у Крим та на Чорноморське узбережжя. Біля гирла Дніпра і Південного Бугу збудував низку фортець.

⁹ Жук В. Велика битва на Ворсклі. *Народна трибуна* (смт Котельва, Полтавська обл.). 1989. 23 груд. С. 3; 28 груд. С. 3; 1990. 4 січ. С. 3; 11 січ. С. 3; 13 січ. С. 3.

¹⁰ Жук В. Де відбулася битва Вітовта 1399 р.? *Наш рідний край* / Полтавська міська організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 2-е вид., перероб. і доп. Полтава: Астрей, 1992. Вип. 1: Сторінки з історії Полтавщини в запитаннях і відповідях. С. 12–16; Її ж. Від сивої давнини до визвольної війни 1648–1654 рр. *Полтава. Історичний нарис*. Полтава: Полтавський літератор, 1999. С. 17–44; Її ж. Полтавщина в 1239–1569 рр. *Полтавщина. Історичний нарис*. Полтава: Дивосвіт, 2005. С. 49–59.

¹¹ Жук В. Битва Вітовта на Ворсклі 1399 р. *Історія України*. 2000. № 1. С. 6–9; Її ж. У складі великого Князівства Литовського. *Постметодика*. 2003. № 5/6. С. 63–75.

¹² Жук В. Велика битва на Ворсклі (До 600-річчя битви Вітовта із золотоординцями на Ворсклі 12 серпня 1399 р.). Полтава: ПОІПОПІ, 1999. 38 с.

¹³ Жук В. Із сивої давнини. *Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н. е. – XIV ст. н. е.* Вид. 2-е. Полтава–Кобеляки: Вид-во «Кобеляки», 2003. С. 361–393; Її ж. Із сивої давнини. ... Вид. 3-тє. С. 337–369.

¹⁴ Ткачук Р. Який князь вперше вдався до польового застосування артилерії на території сучасної України. *АРМІЯ INFORM*. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/12/04/yakij-knyaz-vpershe-vdavsya-do-polovogo-zastosuvannya-artylirii-na-terytoriyi-suchasnoyi-ukrayiny/>.

Навесні 1399 р. Темир-Кутлуй звернувся до Вітовта видати йому Тохтамиша, а коли той відмовив, почав готуватися до походу проти ВКЛ. Тохтамиш, у свою чергу, звернувся за допомогою до Польщі і Тевтонського ордену. Вітовт зібрав під своїм прапором литовців, русичів, німців, воїнів усіх підвладних йому руських земель.

На початку серпня 1399 р. противники зі своїми величезними арміями підійшли до р. Ворскли. Литовсько-руські війська закріпилися у фортецях Повороскля – у Великих Будищах, Опішні, Більській фортеці, поблизу неї в Куземині. Тохтамиш зі своїм військом отаборився неподалік Полтави, поблизу теперішнього с. Тахтаулово Полтавського району, та в районі сучасного урочища Побиванка, назва якого збереглася до наших часів (тепер це с. Тернівщина Полтавського району).

У битві на Ворсклі поліг увесь цвіт литовсько-руського війська. Одні літописці називають понад 20 загиблих князів, нащадків великих князів литовських, інші – 50¹⁵.

Де ж відбулася битва на Ворсклі? Різні історики висловлювали різні припущення. Деякі дослідники вважали, що ця битва відбулася на тому місці, де пізніше була Полтавська битва 27 червня 1709 р. (шведський історик XVIII ст. Густав Адлерфельд, який спирався на праці польського історика XVI ст. Мартіна Кромера, написані на основі архівних документів відомого історика Польщі Яна Длугоша, який, у свою чергу, послуговувався документами різного іноземного походження). За свідченнями Віри Жук, полтавський історик Іван Павловський писав, що в урочищі Побиванка розташовані кургани, які там були ще задовго до Полтавської битви 1709 р.¹⁶ Історик та археолог Лев Падалка стверджував, що битва відбулася на території Кобеляччини або в околиці м. Кобеляк на Полтавщині¹⁷.

В. Жук, глибоко проаналізувавши різні джерела, зробила власні висновки. На думку вченої, не генеральна битва відбулася неподалік від Полтави, в урочищі Побиванка¹⁸. Саме там стояв своїм аулом союзник Вітовта хан Тохтамиш, де й завдали удару його противники-золотоординці (звідки й походить назва Побиванка). Переправилися ж вони відомою переправою через Ворсклу, якою здавна користувалися русичі та половці, і яку в 1709 р. використала російська армія Петра I під час Полтавської битви¹⁹. Тохтамиш із залишками свого війська втік з поля бою, чим дуже підвів князя Вітовта. Темир-Кутлуй правим (литовським) берегом ринув на тили Вітовта, ударив з боку Опішнянської та Більської фортець. Виведені потім основні сили билися на лівому березі з частиною золотоординських військ на чолі з Єдигеєм. І коли здавалося, що Вітовт потіснив противника, по ньому з тилу вдарила частина армії Темир-Кутлуя.

Про перебування Тохтамиша під Полтавою свідчать топоніми. Зокрема, с. Тахтаулово («аул Тохтамиша») та урочище Тахтаулово Рудка біля с. Івонченці та с. Сем'янівка.

Де ж відбулася генеральна битва між військами Вітовта і його союзниками та Темир-Кутлуєм із союзниками? Давньоруські літописці її називали «съча», тобто «січа», «січ».

В. Жук висловила власні припущення. Відомо, що армія Вітовта йшла з Києва. Переправлялася через Сулу і Хорол і підійшла до Ворскли. Літописці стверджують, що битва відбувалася на лівому березі Ворскли, на «татарській стороні», бо на правому березі були литовські фортеці, прикордонні рови та вали. І це підтверджує величезна кількість курганів-могил у районі смт Опішня, с. Міські Млини (на поч. 1980-х рр. там був 21 курган), на південний захід від селища (7 курганів), поруч із дорогою Полтава–Опішня (8 курганів²⁰). Праворуч від дороги Лихачівка–Деревки, біля Ворскли, було десятки могил. В. Жук стверджувала: вже сама назва с. Лихачівка відбила наслідки страшної битви, яка тут відбувалася²¹.

На лівому березі від Ворскли біля с. Лихачівка знаходиться Вітовтова Могила («Вітова Могила»), яка засвідчує, що там поховано воїнів армії Вітовта. Висота її 4,5–5 м. Це підтверджують й інші дослідники, зокрема церковний історик Василь Курдиновський²². На його думку, назва цього кургану переконує, що там поховано воїнів армії Вітовта, бо, за традицією, у давнину могили, поля битв називали від імені розгромлених армій²³. За свідченням старожилів, до Другої світової війни Вітовтова Могила була ще вищою. У повоєнні роки біля неї насадили сосновий ліс.

¹⁵ Жук В. У складі великого Князівства Литовського... С. 68.

¹⁶ Жук В. Когда же произошла битва Витовта? С. 174.

¹⁷ Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы с картами. Полтава, 1914. С. 41.

¹⁸ Петренко І. Історик Віра Жук... С. 184.

¹⁹ Жук В. Побиванка. *Добримисл*. 1993. № 1. С. 84–85.

²⁰ Жук В. Велика битва на Ворсклі... С. 17.

²¹ Жук В. У складі великого Князівства Литовського... С. 68.

²² Курдиновский В. Местечко Опішня Зеньковского уезда Полтавской губернии (Археологический этюд). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1901. № 3. С. 124.

²³ Жук В. Велика битва на Ворсклі... С. 16.

Про поховання великої кількості воїнів у цій місцевості ще донедавна свідчила величезна кількість курганів, передусім могила Скоробір, у районі Більського городища, та інші поблизу с. Більськ Полтавського району, де кровопролиття тривало і після генеральної битви.

Крім того, про цю велику битву на Ворсклі 1399 р. нагадує велика кількість могил на території колишнього Котелевського (нині – Полтавського) району Полтавської області, неподалік притоки Ворскли – річка з літописною назвою Мерл, а тепер Мерла (Мерло, Мерля) в районі теперішніх сіл Деревки, Дем'янівка, Лихачівка, Велика і Мала Рублівка, а також у районі смт Опішні та с. Міські Млини²⁴. Сама назва річки Мерла свідчить, що на її берегах померло багато людей. Рівнина навпроти Вітовтової Могили, на березі р. Мерли, називається «Січ». Як відомо, літописці стверджували, що на берегах річки Ворскли відбувалася велика «січа»²⁵.

Усі ці красномовні факти свідчать, що колись на пустому полі за Ворсклою, на берегах річки Мерли, на території, яка наприкінці XIV ст. вважалася «татарською», належала до володінь Золотої Орди, і відбулася велика битва Вітовта із золотоординцями, відома літописна «сча».

Дані про цю битву підтверджуються археологічними розкопками. Відомий український археолог І. Зарецький на зламі XIX–XX ст. біля с. Лихачівка провів археологічні розкопки. Ним було знайдено залізний спис, великий залізний ніж, стріли, наконечниками стріл і різні прикраси. Але деякі вчені вважали, що це відносилось до скіфських часів. Однак така зброя та прикраси могли бути і в литовсько-руський період, і в татарській знаті, яка належала до владних родів²⁶.

Біля с. Велика Рублівка Полтавського району знаходяться два кургани – Розрита Могила і Довга Могила. Розриту Могили розорили селітрозаводчики з Правобережної України у XVIII ст., а згодом і шведська армія напередодні Полтавської битви 1709 р. влаштувала там своє укріплення.

В. Жук висловила припущення, що с. Велика Рублівка отримала свою назву від слова «рубати», бо першопоселенці чули від старожилів оповіді про страшну битву, яка там відбулася²⁷.

На поч. XIX ст. місцеві мешканці витягли з р. Мерли дві гармати, одна з них була довжиною до 4 м і мала товсті стінки ствола. Там ще була й третя, але вона залишилася лежати на дні річки. Одна з тих гармат ще довго стояла біля церкви с. Велика Рублівка, і з неї салютували на свята.

Неподалік Вітовтової Могили, на приворсклянській височині за Опішнею, тягнеться низка пагорбів, які називають у народі Геєві Могили. Напевне, там було поховано воїнів Єдигея, які загинули в битві, а місцеве населення від «усічення» імені назвало їх Геєви-ми²⁸.

Таке припущення В. Жук спирається на ряд інших фактів і досліджень. Російський історик XIX ст. Соловйов С. також писав, що битва відбулася на берегах Ворскли, у чистому полі, на «татарській стороні». На карті відомого французького інженера Гійома-Левасера де Боплана на правому березі Мерла показано ліси, а на лівому – територія під назвою «Голе Поле». Оскільки ліси тоді не вирубували, то можна припустити, що армія Вітовта перед битвою зосереджувалася на правому березі Мерли, а Єдигей перебував десь на південний схід сучасного с. Велика Рублівка.

Отже, В. Жук дійшла до цілком логічного висновку, що генеральна битва 1399 р. відбулася на «Голому Полі», на лівому березі Мерли, лівій притоки Ворскли. Темир-Кутлуг вдарив по литовських військах з тилу. Напевне, спершу по тих резервах Вітовта, які залишилися на правому березі Мерли. Таким чином поле битви розширилося. Територію генеральної баталії можна окреслити теперішніми селами Мала Рублівка, Дем'янівка, Лихачівка, Деревки. Кілька годин тривала битва на лівому березі Ворскли. Із поля бою розгромлена армія Вітовта відступала на захист до своїх фортець на правому березі Ворскли. Передусім до великої Більської фортеці. І там тривала битва до ночі.

Ще донедавна була величезна кількість курганів у районі Більського городища та нишнього с. Більськ. В урочищах Скоробір, Осняги, Саранчове Поле були численні залишки могил до поч. XX ст. Жук В. припустила, що первісна назва урочища була Скоробний Бір, а згодом трансформувалася в Скоробір. Друга група могил біля хутора Войнівки називається «Войнівські Могили». Третя група курганів – «Голубівські Могили» біля хутора

²⁴ Жук В. Із сивої давнини... Вид. 3-е. С. 350.

²⁵ Жук В. Велика битва на Ворсклі... С. 17.

²⁶ Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В.П. Семенова. Санкт-Петербург, 1903. Т. VII: Малороссия. С. 293.

²⁷ Жук В. Велика битва на Ворсклі... С. 17.

²⁸ Жук В. Велика битва на Ворсклі. *Приватна справа*. Полтава, 1999. 5 серпня. С. 2; 12 серпня. С. 2.

Голубова або Голуба. Стріли, кольчуги, наконечники стріл, які знаходили на околиці с. Більськ і Більському городищі дали привід історика Л. Падалці вважати, що саме тут Темир-Кутлук остаточно розбив армію Вітовта, добивав уже тих, хто захищав фортецю, бився з ворогом на її мурах²⁹. Цей факт і підтверджено в працях історика і статиста Опанаса Шафонського³⁰. Однак через діяльність селітрозаводчиків ці землі були розорені, а вали та могили розриті. Пізніше на цих землях рили окопи козаки, шведські та російські війська, а потім розорювалися і знищувалися кургани у XX ст., то можемо лише собі уявити, скільки загинуло унікальних пам'яток – свідків тих подій.

Вітовт із залишками своєї армії відступив у напрямку Києва, а переможці, переслідуючи їх, завдавали нових ударів аж до Києва і нищили все на своєму шляху.

Велика битва Вітовта 1399 р. на землях сучасної Полтавщини, в якій загинули тисячі воїнів, хоча й була страшною поразкою Великого князівства Литовського, але не зломила його. Золотоординці зруйнували, сплюндрували значну частину населених пунктів Полтавщини. Однак уже скоро після битви край відродився. На руїнах зведено нові міста та фортеці.

У 2016 р. міжнародною археологічною експедицією Інституту керамології НАН України у с. Глинському було знайдено поховання п'ятох вершників³¹. Припускають, що вони могли брати участь у битві 1399 р. на стороні Вітовта. Достовірну інформацію можна отримати після висновків антропологів.

Аналізуючи перебування території сучасної Полтавщини у складі ВКЛ протягом двох століть, В. Жук дійшла висновку, що цей період мав позитивне значення в поступі українського народу. Це був період піднесення культури та самосвідомості наших предків. Нащадки давніх князів і бояр мали рівне становище з литовцями. Фактично, влада знаходилася в руках української шляхти. На жаль, близьке розташування до войовничих сусідів стало в цей період, особливо наприкінці XV – на поч. XVI ст., основною трагедією території сучасної Полтавщини, яка була пограбована та розорена³².

В. Жук намагалася налагодити контакти із литовськими колегами. Брошуру «Наш рідний край»³³, де було опубліковано статтю про битву князя Вітовта на Ворсклі 1399 р., а також про Більське укріплення, де остаточно була розбита армія Вітовта, В. Жук надіслала до Центрального державного історичного архіву Литви з надією на те, що литовські історики зацікавляться цими матеріалами. Натомість просила надіслати їй публікації литовських авторів з цієї проблематики³⁴.

Отже, внесок відомої історикіні Віри Жук у наукове дослідження битви на Ворсклі 1399 р. є безперечним. Вченою було підготовлено понад 10 студій, присвячених цій темі. В. Жук поглибила вже наявні відомості про битву на Ворсклі 1399 року, зокрема залучивши різні типи джерел (усні, писемні, археологічні, топографічні), висловила обґрунтовані припущення щодо локалізації битви, розміщення армій противників, виокремила етапи битви: перший – біля урочища Побиванка, генеральний бій – у районі сіл Мала Рублівка, Дем'янівка, Лихачівка, Деревки, завершальний (остаточний розгром армії князя Вітовта) – біля Більської фортеці та с. Більськ. Вчена описала місце і хід генеральної битви та наслідки поразки князя Вітовта.

В. Жук проаналізувала ряд місцевих топонімів і пов'язала їх походження із битвою на Ворсклі 1399 р. Наприклад, назви полтавських сіл Тахтаулове, Лихачівка та ін., урочище Побиванка, р. Мерла, кургани Вітовтова Могила, Розрита Могила, Скоробір, Войнівські Могитли та ін. Ці топоніми й нині зберігаються в назвах сіл, населених пунктів, урочищ, річок та різних географічних об'єктів Полтавщини.

Для багатьох колег-архівістів та істориків-дослідників В. Жук залишається беззаперечним авторитетом. Вона вражала оточення своїми енциклопедичними знаннями, працездатністю, дисциплінованістю, вимогливістю, високою фаховістю.

Перспективами подальших досліджень теми може бути розширення джерельної бази та аналіз внеску В. Жук у розробку питання про особливості перебування Полтавщини у складі ВКЛ.

References

Hryban, H., Khalymon, V. (2016). *Bytva lytovskoho kniazia Vitovta z tataramy 1399 r.* [The battle of Lithuanian prince Vytautas with the Tatars in 1399]. Poltava, Ukraine.

²⁹ Жук В. Велика битва на Ворсклі... С. 20.

³⁰ Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России. Издано в Чернигове. 1786 год. Киев, 1851. С. 654–656.

³¹ Кошлатий О. «Забута» битва на Ворсклі... С. 23.

³² Жук В. Полтавщина в 1239–1569 рр. ... С. 56–57.

³³ Жук В. Де відбулася битва Вітовта 1399 р.? С. 12–16.

³⁴ Петренко І. Історик Віра Жук... С. 186.

- Hryhoriev, V., Zakladnyi, V. (2019). Bytva na Vorskli 1399 r. [The Vorskla battle of 1399]. Poltava, Ukraine.
- Koshlatyi, O. (2019). «Zabuta» bytva na Vorskli [The «forgotten» Vorskla battle]. Poltava, Ukraine.
- Petrenko, I. (2017). Istoryk Vira Zhuk (1928–2008): zhyttia, viddane nausti. Monohrafiia [Historian Vira Zhuk (1928–2008): life, devoted to science. Monograph]. Kyiv, Ukraine.
- Posukhov, V. (1998). De hrymila sicha liuta [Where the fierce battle was raging]. Istorychnyi kalendar'99 – Historical calendar'99, 5, P. 236–237.
- Posukhov, V. (2002). Bytva 1399 r.: pidkazuie narodna pamiat [The battle of 1399: folk memory tells us]. Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy – Archeological chronicle of Left-bank Ukraine, 1–2, P. 178–179.
- Posukhov, V. (2019). Na Sichi bilia Vitovtovoi mohyly [At the Sich near Vytautas' grave]. Poltavskyi visnyk – Poltava bulletin, 10 January, P. 9. Poltava, Ukraine.
- Zhuk, V. (1992). De vidbulasia bytva Vitovta 1399 r.? [Where did the Vorskla battle of 1399 take place?]. Nash ridnyi kraj – Our native land, 1, P. 12–16. Poltava, Ukraine.
- Zhuk, V. (1993). Pobyvanka [Pobivanka]. Dobromysl – Dobromysl, 1, P. 84–85.
- Zhuk, V. (1999). Velyka bytva na Vorskli (Do 600-richchia bytvy Vitovta iz zolotoordyntsiamy na Vorskli 12 serpnia 1399 r.) [The Great Vorskla Battle (to the 600th anniversary of the battle between Vytautas and Golden Horde people on 12 August 1399)]. Poltava, Ukraine.
- Zhuk, V. (1999). Vid syvoi davnyiny do vyzvolnoi viiny 1648–1654 rr. [From ancient times to the liberation war of 1648–1654]. Poltava, Ukraine.
- Zhuk, V. (2000). Bytva Vitovta na Vorskli 1399 r. [The Vorskla battle of Vytautas in 1399]. Istoriia Ukrainy – The history of Ukraine, 1, P. 6–9.
- Zhuk, V. (2003). Iz syvoi davnyiny. Narysy z istorii Ukrainy ta Poltavshchyny. VII st. do n. e. – XIV st. n. e. [From ancient times. Essays on the history of Ukraine and Poltava region. 7th c. BC – 14th c. AD]. Poltava–Kobeliaky, Ukraine.
- Zhuk, V. (2003). U skladi velykoho Kniazivstva Lytovskoho [As part of the Grand Duchy of Lithuania]. Postmetodyka – Postmethodology, 5/6, P. 63–75.
- Zhuk, V. (2005). Iz syvoi davnyiny. Narysy z istorii Ukrainy ta Poltavshchyny. VII st. do n. e. – XIV st. n. e. [From ancient times. Essays on the history of Ukraine and Poltava region. 7th c. BC – 14th c. AD]. Poltava, Ukraine.
- Zhuk, V. (2005). Poltavshchyna v 1239–1569 rr. [Poltava region in 1239–1569]. Poltava, Ukraine.

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі (вул. Ковалія, 3, м. Полтава, 36014, Україна).

Petrenko Iryna – doctor of historical sciences, professor, head of the department of pedagogy and social sciences of Poltava university of economics and trade (3 Kovalya Str., Poltava, 36014, Ukraine).

E-mail: poonsku@ukr.net

Боечко Владислав Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Черкаської медичної академії (вул. Хрещатик, 215, м. Черкаси, 18000, Україна).

Boiechko Vladyslav – doctor of historical sciences, professor, professor of humanitarian disciplines department of Cherkasy medical academy (Kreshchatic Str., 215, Cherkasy, 18000, Ukraine).

E-mail: osbb53@ukr.net

BATTLE OF PRINCE VYTAUTAS ON THE VORSKLA RIVER IN 1399 IN THE RESEARCH OF THE HISTORIAN VIRA ZHUK (1928–2008)

The purpose of this study is to find out the contribution of the famous scientist-historian Vira Zhuk (1928–2008) to the study of the topic of the battle of Prince Vytautas on Vorskla in 1399, to show her role in the scientific study of problems of localization, stages and course of the battle, consequences and analysis of local toponyms, related to the battle. The methodological basis of the research is the principles of historicism, objectivity, systematicity, anthropology and interdisciplinary. Methods: problem-chronological, historical-systemic and analytical.

The novelty of the study. It has been proven that Vira Zhuk deepened the already available information about the battle of Vorskla in 1399. In particular, the scientist, using various types of sources (oral, written, archaeological, topographical), made reasonable assumptions about the location of the battle, the location of the opposing armies, and identified the stages of the battle. Vira Zhuk analyzed a number of local toponyms and linked their origin to the battle of Vorskla in 1399.

Conclusions. It was revealed that Vira Zhuk prepared more than 10 studies dedicated to the battle of Vorskla in 1399. The scientist defined several stages of the battle: the first – near the Pobyvanka tract, the general battle – in the area of the villages of Mala Rublivka, Demyanivka, Likhachivka, Derevka, the final one (the final defeat of the army of prince Vytautas) – near the Bielska fortress and the village of Bilsk, described the place and course of the general battle and the consequences of the defeat of prince Vytautas. Evidence of this battle in the Poltava region is preserved by local toponyms (the names of the Poltava villa-

ges Takhtaulove, Lykhachivka, etc., the Pobyvanka tract, the Merla river, the mounds of Vytautas Mohyla, Rozryta Mohyla, Skorobir, Voynivski Mohyly, etc.).

Key words: *Vira Zhuk, the battle of Vorskla in 1399, prince Vytautas, khan Tokhtamysh, khan Temyr-Kutluy, temnik Yedygei, toponyms of Eastern origin.*

Дата подання: 19 жовтня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 12 грудня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петренко, І., Боєчко, В. Битва князя Вітовта на річці Ворскла 1399 р. у дослідженнях історикині Віри Жук (1928–2008). *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 15–22. DOI: 10.58407/litopis.230602.

Цитування за стандартом APA

Petrenko, I., Boiechko, V. (2023). Bytva kniazia Vitovta na richtsi Vorskla 1399 r. u doslidzhenniakh istorykyni Viry Zhuk (1928–2008) [Battle of prince Vytautas on the Vorskla river in 1399 in the research of the historian Vira Zhuk (1928–2008)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 15–22. DOI: 10.58407/litopis.230602.

Володимир Пилипенко

ЇЖА ЯК МАРКЕР ЧУЖОГО: ХАРЧОВІ ТРАДИЦІЇ ТАТАР В ОПИСАХ ПОЛЬСЬКИХ АВТОРІВ¹

DOI: 10.58407/litopis.230603

© В. Пилипенко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2133-243X>

Мета роботи: на основі текстів польської літератури Раннього Нового часу визначити, як харчові традиції використовували для маркування чужого в політичній культурі Речі Посполитої. **Завдання роботи.** Визначити, як автори текстів описують продукти, які використовують татари, як їх готують та як споживають. Як за допомогою такої інформації відбувається іншування ворога, його цивілізаційне приниження.

Актуалізація теми. Річ Посполита впродовж століть мала тісні стосунки зі «східним світом»: вела торгівлю, час від часу перебувала в стані війни, підтримувала дипломатичні зв'язки. До середини XVII ст. тема Сходу лишалася однією з популярних тем у літературі Речі Посполитої. Все це робило рівень знань про культуру й побут східних сусідів Польсько-Литовської держави досить високим. Але це не заважало публіцистам використовувати інформацію про традиції та побут народів Сходу, а особливо татар, тенденційно, з метою демонстрації власної культурної переваги над сусідами. І опис харчових традицій татар був одним зі способів такої демонстрації. **Наукова новизна** полягає в тому, що дослідження харчових традицій інтерпретується не в контексті етнографії, а політичної культури ранньомодерного часу.

Висновки. За допомогою описів їжі татар, способів приготування та вживання, що вміщені в польських публіцистичних та історично-географічних текстах, автори намагалися продемонструвати культурну або цивілізаційну відсталість татар. Для цього вони використовували зрозумілі для читачів символи.

Ключові слова: Кримський ханат, польська література, їжа, харчові традиції, образ чужого.

Стосунки Польського королівства, а від сер. XVI ст. Речі Посполитої, зі східними сусідами (татарами та турками) були складними, багатограними, сповненими взаємних звинувачень та воєн. Постійні напади кримських (в основному) татар для грабунку, людоловництва спричинилися до формування в суспільній свідомості образу татарина-ворога. Однак слід вказати, що були татари, які віддавна мешкали у ВКЛ, навіть мали окреме самоврядування на умовах служби у війську. Негативний образ татарина багато разів ретранслювався в суспільно-політичному дискурсі: в сеймових промовах та проповідях, в оказіональній літературі та історично-географічних трактатах. При цьому «східний світ» для Польщі був досить відомим: сюди їздили дипломати й купці, вони залишали детальні описи того, що бачили та чули в чужих землях². Більш-менш достовірним джерелом інформації про побут і традиції Сходу були польські шляхтичі та вояки, які потрапляли в полон до татар і турків. Досить часто їх обмінювали на інших полонених, або просто викупали. Тому, загалом, образ татарина для польського читача був відомий. Звісно, він мав негативні конотації. Значно цікавіше прослідкувати, якими засобами користувалися інтелектуали того часу для формування образу, для посилення емоційного впливу на читача / слухача³. Одним зі способів вказати на культурну й цивілізаційну низькість татар була критика їхніх харчових традицій. Що ж писали польські автори про татарську дієту?

Почнемо з твору відомого, багато разів перевиданого – «Хроніка двох Сарматій» Олександра Гваньїні. Книга побачила світ у Кракові в 1611 р. У 8-й книзі, «в котрій описуються різні орди і королівства татарські, а насамперед: про звичаї татар»⁴, невеличкий епізод присвячено їхнім харчовим традиціям. Так, автор відзначає, що татари схильні до

¹ Матеріал підготовлений під час стажування за програмою «Research Perspectives Ukraine» від Німецького історичного інституту у Варшаві (<https://www.dhi.waw.pl/en.html>).

² Baranowski B. *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku* = *La connaissance de l'Orient en Pologne avant le XVIII-ème s.* Warszawa, 1950. 256 s.

³ Пилипенко В. Describing the Enemy: Images of the Turks and Tatars in «Dzieje tureckie y utarczki kozackie z tatury» by Marcin Paszkowski. *Propaganda in the World and Local Conflicts*. 2019. № 6 (2). P. 50–54.

⁴ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. та пер. з польської Мицик Ю. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 698–699.

ненажерства і їдять навіть худобу, що сама вмерла. Особливо, коли доводиться шукати їжу в степу. Із коней випускають кров і «жеруть її, наче пси»⁵. Огиду в автора викликає звичка пити кобиляче молоко, змішане із горілкою. За словами Гваньїні, татари «обжираться дохлою кобилячиною, горілкою з молоком». Дуже колоритно описано традиції поділу туші коня: «забивши цього коня, вони ділять м'ясо на чверті, або штуки, а старші беруть кишки як найдорожчу і найсмачнішу річ. Пропікши їх трохи біля вогню, якнайшвидше витягують їх з вогню разом із вугіллям і попелом і їдять, а потім обсмоктують не тільки пальці, а й те дерево, на якому ці кишки обертали на вогні»⁶.

Гваньїні акцентує увагу читача на тому, що татари не сіють збіжжя, мають лише просо й не мають овочів. Окремо розповідає про те, як поводяться за столом: «Коли мають їсти, то сідають навколо столу, особливо коли прибувають з посольством до наших країв ... Але у своїх краях вони ніколи так не чинять, бо сідають завжди на землю»⁷. У цій ремарці відчувається зверхне ставлення до татар і цивілізаторська місія Польщі.

Частина цих описів перекочувала потім до Боплана й уже з «Опису України» міцно ввійшла в українську етнографію. Авторитет Бопланового опису України як історичного джерела ґрунтується на тому, що автор майже 20 років перебував на службі в польському війську, багато часу провів на українсько-татарському прикордонні й не раз бачив татар на власні очі. Французький інженер звертає увагу, що для більшості татар головна їжа «зовсім не хліб, хіба що вони знаходяться серед нас. Конина для них смачніша, ніж волонина і овече та козине м'ясо»⁸. Він повторює повідомлення Гваньїні, що татари їдять навіть падаль, «оскільки, слід гадати, цей народ не належить до найделікатніших». Неодноразово в етнографічних нарисах повторювався «рецепт» приготування м'яса, який описав Боплан: «М'ясо ж готують таким чином: ділять його на чотири частини, три з них віддають тим зі своїх товаришів, у яких м'яса немає, собі ж залишають лише задню чверть, яку нарізають на якомога більші кружала з найм'ясистішого місця, не товщі 1–2 дюймів; кладуть їх на спину коня, якого сідають поверх них, підтягаючи якнайтісніше підпругу, потім сідають на коня і скачуть дві або три години, продовжуючи похід у тому ж темпі, як рухається все військо. Потім зіскакують з коня, розсідають його і перевертають свій шматок м'яса, знімаючи пальцями піну з коня і змочуючи нею страву, боячись, аби вона не пересихала. Далі знову сідають коня, як і раніше дуже міцно затягуючи підпругу, і знову скачуть дві-три години. Отоді вже м'ясо на їх смак вважається приготованим, ніби душеніна. Ось такі їхні делікатеси і приправи». Після цього колоритного сюжету читач бачить наступний, у якому описано, що татари, варячи м'ясо в казані, не знімають із нього піни, «оскільки вважають, що знімати піну з горщика – це викидати геть увесь смак і соковитість м'яса». Не оминув Боплан увагою й різні рецепти з кобилячого молока, яке татари вживають замість алкоголю («заміняє їм вино й горілку»).

Окремо зупиняється автор на тому, які злаки вживають татари: «якщо їм вдається роздобути борошна, вони печуть з нього на попелі коржі, однак звичайною їхньою їжею є пшоно, ячмінна та гречана каші». І зовсім не приховуючи зневаги, Боплан повідомляє: «ті, що живуть в містах, більш цивілізовані: вони випікають хліб, подібний до нашого».

Такий опис харчових традицій татар різко контрастує з дієтою українських козаків і особливо польської шляхти. Про запорожців розповідає, що в похід вони беруть «барильце з вареним пшоном і діжечку з борошном, розведеним на воді, яке їдять, змішуючи з пшоном, всі разом, що вони дуже цінують; цей наїдок служить їм і їжею, і питвом, він має кислуватий смак і називається “саламаха”, тобто, пречудова страва».

Слід відмітити, що в розповідях про козаків і особливо про шляхту не відчувається якоїсь відрази до харчових традицій, як у розповідях про «огидних» татар. А про шляхту взагалі Боплан розповідає з великою повагою, описує застільні традиції польської шляхти: як і що їдять, як миють руки, розсідаються за столом, як прислуга робить переміну страв тощо.

Ще одним автором, у творчості якого татари й турки посідали помітне місце, був Мартин Пашковський (кінець XVI – поч. XVII ст.). В одному зі своїх творів «Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tataru» (1615 р.), описуючи пригоди головного героя, який потрапив у полон спочатку до татар, потім до турків, автор згадує, що і як їдять татари. З опису Пашковського татари постають дикими людьми:

«a z twarzy straszni na pojrzeniu.

Odzienie ich – kozuchy, żywność – kobyлина,

⁵ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 698.

⁶ Там само.

⁷ Там само. С. 699.

⁸ Де Боплан Г.Л. Опис України / Пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. Київ, 1990 // *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm#crimea>. Тут і далі посилання на це видання.

Wilk, lis w polu zabity, to u nich zwierzyna.
 Komis – kobyle mleko jako oni zową,
 Tym sobie zalewają zwierzynę surową.
 A co zdechnie, to u nich najlepsze przysmaki,
 Żrą jako psi, z popiołu otrząsając flaki
 ... A nie zasiewają
 Pól niczym, jedno prosem, z którego zaś sobie
 Placki pieką, w potrzebnej, według czasu, dobie.
 A drudzy nic nie sieją, ani chleba znają»⁹.

Тож ми бачимо вже знайомі нам із «Хроніки» Гваньїні сюжети. Дивуватися немає чому, адже Мартин Пашковський був перекладачем твору Олександра Гваньїні.

Коли ж Пашковський розповідає про турків та їхні страви, то відчувається більш поважний загальний тон розповіді. Автор відзначає, що:

«Sieją zboże jak u nas żyto i pszenice,
 Proso, jęczmień i owies, boby rozmaite,
 Jarzyny, a wszystko tam krainy obfite
 Hojnym dostatkiem rodzą»¹⁰.

Цікавий опис Криму залишив польський дипломат, історик і картограф Мартин Броневський. Його твір «Tartariae descriptio... cum tabula geographica eiusdem Chersonesus Tartariae», що вийшов друком у Кельні 1595 р. й пізніше перевидавався в Європі, став результатом власних спостережень у часи дипломатичної місії до Криму. Броневський відмічає, що татари майже не засівають поля, хоча місцями мають дуже гарну землю: «большая часть не обрабатывают полей и не сеют хлеба; но питаются кониною, верблюжиною, быками, коровами, и бараниной, которых у них очень много», а якщо і обробляють поля, то для того, щоб збирати сіно¹¹.

Як бачимо, згадок і описів татарської дієти досить багато. Інша справа, що якась їх частина мандрувала з твору в твір. Проте, саме той факт, що певні описи постійно були присутні в публічному дискурсі, і є важливим. Адже такі згадки формували в читачів образ татарина, вказували на якісь характерні його риси. На мою думку, описи їжі та харчових традицій татар мали дві мети. По-перше, показати низьку, дику культуру татар у порівнянні з польською. Для цього автори описували незвичну для польського читача їжу, яку вживають татари: нутрощі тварин, падаль свійських та диких тварин, зціджена кров тварин. При цьому в польській традиційній кухні існує популярна страва – фляки – густий суп із рубця, а із крові тварин роблять кров'яну ковбасу. Але тут важливіша емоційна складова тексту. Підкреслити відсталість татар мали й описи процесу споживання їжі. Це особливо помітно в «Описі України» Боплана, де навіть козаки зображені краще від татар. Особливо показово звучить повідомлення в Гваньїні, що татарські посли сідають за стола, коли перебувають у Польщі, але вдома ніколи так не роблять і сидять на землі. Це має показати цивілізаторську роль Польщі.

Ще один сюжет постійно повторюється в текстах – татари не сіють і не вживають хліба. Автори напевно знали про транзитну торгівлю через Крим, про те, що там вистачає будь-якого збіжжя, проте постійно це повторювали. На мою думку, цей пасаж мав релігійне коріння. Для будь-якого християнина хліб і вино (а в текстах зустрічаємо інформацію, що татари не вживають вина, а п'ють зброджене кобиляче молоко, або ж змішують його із горілкою) – це не просто продукти харчування, а частина одного з найбільших християнських таїнств – євхаристії. Євхаристія – прийняття Тіла й Крові Ісуса Христа під видом хліба й вина. Участь людини в євхаристії є маркером належності до християнської спільноти, оскільки через євхаристію християнин єднається з Христом і це є головною умовою спасіння.

Такі натяки були зрозумілі освіченим публіці того часу, тому автори були впевнені, що їх зрозуміють правильно.

References

Pylypenko, V. (2019). Describing the Enemy: Images of the Turks and Tatars in «Dzieje tureckie y utarczki kozackie z tatarzy» by Marcin Paszkowski. *Propaganda in the World and Local Conflicts*, 6 (2), P. 50–54.

⁹ Paszkowski M. Marcin Paszkowski i jego «Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tatarzy...» (1615). Kraków: Księgarnia Akademicka, 2018. S. 34.

¹⁰ Ibid. S. 117.

¹¹ Текст «Опису Татарії» видавався: Описание Крыма (Tartariae Descriptio) Мартина Броневского. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. VI. 1867. Для зручності я користувався оцифрованим варіантом, який вміщено на сайті: *Восточная Литература*. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVI/Bronevskij/frame.htm>.

Gvanini, O. (2007). *Khronika yevropeiskoi Sarmatii* [Chronicle of European Sarmatia]. Kyiv, Ukraine.

Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доктрант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Pylypenko Volodymyr – candidate of historical sciences, docent, doctoral student at the M.S. Hrushevsky institute of Ukrainian archaeology and source studies of the National academy of sciences of Ukraine.

E-mail: pylvova@gmail.com

FOOD AS A MARKER OF ANOTHER: FOOD TRADITIONS OF TATAR IN DESCRIPTIONS OF POLISH AUTHORS¹²

The purpose of the research. To determine how food traditions were used to mark another in the political culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the basis of texts of Polish literature of the Early Modern period.

Objectives. To determine how authors of the texts describe what products Tatars use, how they cook and how they consume them. How with the help of such information happening differentiation of the enemy, its civilisational humiliation.

Actualization. For centuries, the Polish-Lithuanian Commonwealth had close relations with the «Eastern world»: trade took place, from time to time there were wars, and diplomatic relations were maintained. By the middle of the 17th c., the theme of the East remained one of the popular themes in the literature of the Polish-Lithuanian Commonwealth. All this made the level of knowledge about the culture and lifestyle of the eastern neighbors of the Polish-Lithuanian state quite high. But this did not prevent publicists from using information about the traditions and daily life of the East peoples, and especially the Tatars, tangentially, in order to demonstrate their own cultural superiority over their neighbors. And the description of food traditions of the Tatars was one of ways of such demonstration.

The scientific novelty lies in the fact that the study of food traditions is interpreted not in the context of ethnography, but of the political culture of the early modern period.

Conclusions. With the help of descriptions of Tatar food, methods of preparation and consumption contained in Polish journalistic and historical-geographical texts, authors tried to demonstrate the cultural or civilizational backwardness of the Tatars. For this, they used symbols that were understandable for readers.

Key words: Crimean Khanate, Polish literature, food, food traditions, image of the another.

Дата подання: 28 жовтня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 28 листопада 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, В. Їжа як маркер чужого: харчові традиції татар в описах польських авторів. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 23–26. DOI: 10.58407/litopis.230603.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, V. (2023). *Yizha yak marker chuzhoho: kharchovi tradytsii tatar v opysakh polskykh avtoriv* [Food as a marker of another: food traditions of Tatar in descriptions of Polish authors]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 23–26. DOI: 10.58407/litopis.230603.

¹² The material was prepared during an internship under the «Research Perspectives Ukraine» program from the German Historical Institute in Warsaw.

УДК 94(477.53),908(477.53)18/19

Дмитро Пешков

ВОДОПОСТАЧАННЯ ТА МІСЬКЕ ЖИТТЯ ПОЛТАВИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.¹

DOI: 10.58407/litopis.230604

© Д. Пешков, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7268-6622>

Метою статті є вивчення офіційних заходів з покращення водопостачання та повсякденних практик і проблем населення Полтави у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідження спрямоване на розкриття впливу процесів водопостачання на соціальні та громадські аспекти життя міста, функціонування інституцій, окремих соціопрфесійних груп, мешканців різних частин міста. **Методи дослідження.** У роботі були використані методи: аналізу, типологізації, синтезу, узагальнення та історико-порівняльний.

Наукова новизна. У такому ракурсі вперше вивчається як історія Полтави, так і якість життя населення тогочасного губерньського міста, особливості повсякденних практик, вплив інституцій на формування нової культури споживання та екологічної свідомості, постання соціальних нерівностей. При цьому поява централізованого водопостачання не розглядається однозначно як «благо» чи ознака еволюційного розвитку міста. Йдеться про складний вузол протиріч і компромісів, які доводилося розв'язувати місцевій владі, витворення нового досвіду та нових викликів.

Висновки. У ході дослідження з'ясовано, що місцезнаходження в місті та доступ до водних ресурсів суттєво впливали на комфорт і якість життя мешканців. Від віддаленості від джерел водопостачання до необхідності у взаємодії з водовозами – усі ці фактори впливали на щоденні аспекти життя. Вибір навчального закладу також визначав доступ до якісної води, і це впливало на здоров'я та комфорт учнів. Дослідження також показало, що населення могло позитивно сприймати ініціативи щодо покращення водопостачання та поступово відмовлятися від традиційних джерел води, але багато в цьому питанні залежало від фінансової спроможності та розвитку мережі водогону. У питаннях захисту водних джерел населення було мало обмеженим, що в супроводі з нерегульованим скиданням нечистот у водні джерела могло створювати проблеми з забрудненням водних ресурсів. Загалом, дослідження взаємодії між мешканцями та системою водопостачання в цьому історичному контексті допомагає розкрити складні соціокультурні та економічні аспекти міського життя та водопостачання.

Ключові слова: водопостачання, міське повсякдення, колодязь, водогін, якість життя, соціальна історія.

Вивчення історії взаємодії населення з водними джерелами, аналіз проблем, що виникають у повсякденному житті під час забезпечення водою, є темою досліджень, яка недостатньо висвітлена в науці, але водночас має значний потенціал, особливо для України. Світова історіографія розглядає цю тематику в дуже широкому контексті. Поміж праць на цю тему є багато таких, що можуть бути взірцевими для вивчення українського середовища. Зокрема, для розуміння загальних проблем у водозабезпеченні українських міст ХІХ ст. концептуально важливою є праця англійських вчених Френка Трентмана та Ванеси Тейлор «Від користувачів до споживачів: водна політика в Лондоні ХІХ століття»². Дослідники аналізують проблему з погляду споживача, що є надзвичайно важливим для антропологізації історії. Таку ж оптику має дослідження іспанських науковців Педро Ново та Кармеле Зарага «Використання та користувачі води у Більбао. 1890–1910: соціально-прос-

¹ Стаття підготовлена в рамках проекту Національного фонду дослідження України «Якість життя та демографічні характеристики населення Наддніпрянської України др. пол. ХVІІІ – поч. ХХ ст.».

² Trentmann F., Taylor V. From users to consumers: water politics in 19th-century London. *The making of the consumer: knowledge, power and identity in the modern world*. Oxford: Berg Publishers, 2005. P. 53–79.

торовий аналіз»³. В українській історіографічній традиції подібні теми прийнято розглядати як «історію згори», переважно в контексті діяльності влади. Елементи антропологізації тематики представлені в роботах Олександра Єрмака («Історія обласного державного підприємства «Полтававодоканал»»), Дмитра Жданова («Історія води в Одесі: від Кочубієва до Дністровського водопроводу»), Валентина Кобзаря («Одеський Дністровський водогін: як все починалось»), Георгія Мокрицького («Водопровід Житомира: 100 років історії»), Павла Петімка («Водопостачання Києва. 1872–1997 рр.»), Любова Шари («Чернігівська міська дума (70–90-ті рр. XIX ст.)» та «Комунальне господарство Чернігова: з історії розвитку»)⁴. Тут переважно йдеться про проблеми, з якими стикалися мешканці міст.

* * *

Упродовж усієї історії Полтави й аж до поч. XX ст. джерелами водопостачання міста були колодязі та річка Ворскла з її притоками. Важливість численних річечок помітна навіть із їх фігурування в писемних історичних джерелах. Основними на цій території у XIX ст. були: Кобищанка, Тарапунька, Рогізна, Полтавка, Очеретянка, Панянка, Чорна⁵. Так, річка Тарапунька проходила по передмістю Павленок, Кобищанка – по передмістю Кобищани, Полтавка виходить з Миколаївського яру (недалеко від центру міста) і спускається до Подолу, Панянка бере свій початок із джерел біля Дворянської вулиці та впадає в Тарапуньку, яка далі йде у Ворсклу⁶.

Одразу зазначу, що наявні водні джерела були малопродуктивними щодо їх використання в побуті. У 1860 р. проведено оцінку джерел басейну р. Полтавка – їх виявилось менше десятка, і тільки в одному з них можна було отримати 3 відро води за добу, в інших же стікало тільки декілька капель у хвилину⁷. Тому населення було змушене брати воду з річечок, стикаючись із проблемою неякісної води. Так, р. Чорненька, яка проходила по Кінно-ярмарковій площі, досить сильно забруднювалася під час проведення Іллінського ярмарку⁸. А про р. Тарапуньку в 1887 р. вказували, що її витік у р. Ворсклу є місцем скидання всіх нечистот⁹. Це було притаманно тогочасним європейським містам загалом. До прикладу, у Мюнхені струмки та канали слугували відкритою каналізацією. Міські вбиральні зазвичай розташовувалися біля вигрібної ями, яку спорожняли за кілька років використання. Тільки дуже заможні люди могли дозволити собі водопропускні труби від туалетів, які, знову ж таки, виходили до найближчих потічків. Жителі більших будівель, таких, як монастирі або в'язниці, скидали свої відходи прямо в струмки, як це було у XVIII ст.¹⁰

Ситуація з водою в річках робила актуальним використання громадських колодязів. Однак їхня кількість була явно недостатньою. Станом на 1858 р. у місті було всього лише 13 громадських криниць¹¹. Тому багато мешканців брали воду або з власних колодязів, або з річки. Останнє було час від часу проблемним – навіть ті, хто мешкав біля річки, не завжди могли нею скористатися, оскільки в часті періоди сильного підняття води будинки в низинах могли затоплюватися, аж до того, що були відрізані від решти міста. Так, на території Островка (назва топоніму промовиста) в одну із сильних повеней затопило фундаменти й навіть кімнати будинків, а самі жителі «из окон и из отверстий, проделанных в крышах, взывали о помощи и просили хлеба»¹². Від близької води традиційно потерпало велике передмістя Поділ. Навіть без повеней у будинках тамтешніх мешканців було дуже сиро, що, на думку тодішнього міського голови Олександра Абази, було причиною частих випадків холери під час епідемії 1871 р.¹³ Зрозуміло, що сирість сама по собі не викликала

³ Novo P., Zarraga K. Uses and users of water in Bilbao, c. 1890–1910: A social-spatial analysis. *Urban History*. № 47 (1). P. 86–105.

⁴ Мокрицький В. Водопровід Житомира: 100 років історії. Житомир: Волинь, 1999. 144 с.; Кобзар В. Одеський Дністровський водогін: Як все починалось. *Краєзнавство*. 2015. № 1–2. С. 52–58; Петімка П. Водопостачання Києва. 1872–1997 рр. Київ: Логос, 1997. 359 с.; Жданов Д. Історія води в Одесі: від Кочубієва до Дністровського водопроводу. Одеса, 2023. 80 с.; Єрмак О. Історія обласного державного підприємства «Полтававодоканал». Полтава: Дивосвіт, 2000. 310 с.; Шара Л. Чернігівська міська дума (70–90-ті рр. XIX ст.). Чернігів, 2010. 223 с.; Йі ж. Комунальне господарство Чернігова: з історії розвитку. *Сіверянський літопис*. 2008. № 2. С. 45–54.

⁵ Бучневич В. Статистическое описание города Полтава в 1858 г. Полтава, 1893. С. 5; Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст. Київ, 2015. С. 5–6, 59, 63.

⁶ Бучневич В. Статистическое описание города Полтава в 1858 г. С. 5.

⁷ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст. С. 50.

⁸ *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. Полтава: Электрическая типо-литография Г.И. Маркевича, 1907. Вып. 4. С. 76.

⁹ *Южный край*. Харьков, 1897. № 5718. С. 3.

¹⁰ Winiwarter V. The rise and fall of Munich's early modern water network: a tale of prowess and power. *Water History* volume. 2016. № 8. P. 277–299.

¹¹ Бучневич В. Статистическое описание города Полтава...

¹² *Полтавские губернские ведомости*. 1893. № 19. С. 3.

¹³ *Полтавские губернские ведомости*. 1871. № 69. С. 1.

таких хвороб, але повені й високі ґрунтові води ще більше розмивали вбиральні, смітники, гнойовища, а тому опосередковано сприяли поширенню інфекцій та епідемій.

Населення, яке знаходилося далеко від річки й не мало власних колодязів, користувалося послугами водовозів. Це теж було проблемою, адже останні не переймалися якістю води, а виходили з міркувань логістики та зручності. У 1876 р. на одному із засідань полтавської міської думи говорилося, що водовози беруть воду біля мосту, а трохи вище за течією знаходяться дві купальні, прасують білизну та напувають тварин¹⁴. Це питання підіймалося неодноразово, що свідчить про побутування досить серйозної проблеми та її розуміння місцевою владою.

Проблема була універсальною. До нашого часу дійшов спеціальний репортаж із повітового Переяслава – тамтешніх водовозів репортер Полтавських губернських відомостей назвав народом «не любезным» та упередженим. Водовози користувалися своїм особливим становищем: «Водовоз у нас – это в своем роде властелин, который что захочет, то и сделает со своим злосчастным клиентом – обывателем; захочет дать воды, даст, а не захочет – не даст, хоть волком вой»¹⁵. Конфлікт із дружиною, запій, поганий настрій були підставою, щоб водовоз не вийшов на роботу, відтак мешканці могли залишитися без води. Місто у водовозів було поділено на окремі ділянки, якщо ж житель захоче взяти воду не на своїй ділянці, в нього може нічого не вийти, оскільки «ни один [водовоз] в участок другого не имеет права вторгаться. Благодаря таким, по истине, “милым” порядкам, вы, очутившись без воды, будете ходить по улицам, встретите не одного, а нескольких водоснабжателей, будете слезно умолять каждого утолить ваши печали, или, вернее, жажду, но каждый из них будет только любоваться вашим неприятным положением»¹⁶.

Наведений вище репортаж міг бути продуктом суб'єктивного ставлення журналіста або результатом особистого конфлікту. Але з іншого боку, подібні тези наочно ілюструють побутування традиційної культури навіть у модерному місті. Представники давньої традиційної професії керувалася власними правилами й упередженнями, таким чином істотно впливаючи на якість життя мешканців міста, попри поступ науки та санітарні інновації.

Утім ці інновації також не варто переоцінювати. Основним методом оцінки якості води в той час був органолептичний (смак, запах, зовнішній вигляд). Лише з кінця XIX ст. в Полтаві почали застосовувати хімічний аналіз. Під час епідемії холери 1892 р. у Полтавських губернських відомостях було опубліковано список міських колодязів з придатною для вживання водою. Це були 9 криниць, 7 із яких – приватні та знаходилися на Павленках (один із районів на околиці міста)¹⁷. Показово, що цей список був складений на основні досліджень, проведених лікарем Гофшнейдером у 1890 р. За два роки ситуація могла змінитися, тому вже після публікації списку був зроблений свіжий аналіз води у 10 колодязях та водопровідній будці земської лікарні. Результати опубліковані в пресі з інформацією про місцезнаходження, час узяття води, глибину, результати хімічного аналізу тощо. Відповідно, у п'яти криницях вода була придатна, у трьох сумнівна, а у двох – непридатна для вживання. Глибина досліджуваних колодязів коливалася від 3 до 8 сажнів (від 6 до 17 м). У 2-х із 3-х колодязів, де була виявлена неприйнятна якість води, спостерігався також неприємний смак. Це може свідчити про те, що органолептичний метод, можливо, не був ідеальним, але він, тим не менш, міг надавати ознаки більш якісної води. Наприклад, вода з неприємним смаком також була визнана як неякісна за допомогою хімічного аналізу¹⁸. Постає питання: звідки населення черпало інформацію про якість води, наскільки преса була доступна та інформативніша, ніж ж чутки та «усні» канали інформації, які, зрештою, і давали уявлення про хорошу воду (що було притаманно неграмотному населенню).

До прикладу, уявлення про питну воду в Ірані ґрунтувалися на основі ісламської санітарної культури. Побутувало переконання, що проточна вода може вважатися бездоганною для ритуалів і споживання, якщо її колір, смак або запах не вказують на наявність домішок. Крім того, вода із застійних джерел, таких, як ставки, водосховища та колодязі, вважалася чистою, якщо її обсяг становив принаймні один кор (350 л). Така віра в проточність та об'єм дозволяла копати могили поруч з іншими джерелами питної води, не турбуючись про їх забруднення¹⁹. На цьому фоні наразі відкритим залишається питання про відповідні традиційні уявлення в українському соціумі.

¹⁴ Полтавские губернские ведомости. 1876. № 63. С. 3.

¹⁵ Полтавские губернские ведомости. 1896. № 3. С. 3.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Полтавские губернские ведомости. 1893. № 27. С. 2.

¹⁸ Полтавские губернские ведомости. 1893. № 31. С. 2.

¹⁹ Afkhami A. Disease and water supply: the case of cholera in 19th c. Iran. *Yale School of Forestry and environmental studies bulletin series*. New Haven, CT: Yale University Press, 1998. № 103. P. 215–216.

Ще однією цікавою проблемою є ситуації, пов'язані з відсутністю альтернатив у виборі води. Наприклад, коли людина потрапляла у певну інституцію (лікарня, навчальний заклад, в'язниця) і вживала воду, яку їй там пропонували. Так, у полтавській земській лікарні був власний водопровід, збудований у 1887 р., а також водозабірна будка, з якої продавали воду населенню. Показово, що згідно з аналізами 1890 р. вода в цій будці вважалася придатною тільки після фільтрації та кип'ятіння²⁰. У 1892 р. вода визначалася придатною без додаткового оброблення²¹. Коли у 1895 р. в цій же лікарні відбулося відкриття барака для заразних хворих, сюди теж була проведена вода²².

В інших медичних закладах ситуація могла бути більш невтішною. Так, у 1895 р. біля Полтави побудовано бараки для колонії душевнохворих. За офіційною інформацією, там одразу ж постала проблема нестачі води для споживання, гігієни та господарських потреб²³. Пройшло двадцять років, а хворі та адміністрація все скаржаться на смак та сірчастий запах води з колодязя²⁴.

Про те, що це була повсюдна проблема, свідчать доповідні, надіслані у 1868–1870 рр. в «постійну медичну комісію» з лікарень Полтавській губернії. Разом із загальним катастрофічним станом скрізь йшлося про нестачу питної води (у тому числі й у Миргороді – відомому своїми цілющими водами). Як зазначив лікар Кременчуцької лікарні, «ни в одном из 5-ти колодцев нет годной воды – везде гнилая»²⁵.

Державою також здійснювалося регулювання процесу забезпечення водою в'язнів. Згідно з інструкціями, виданими у 1890 р. для тюремних інспекторів, начальників в'язниць та інших посадовців, указувалося на необхідність надання арештантам можливості користуватися якісною питною водою, а в разі її відсутності – готувати для пиття квас або кип'ячену воду²⁶. На жаль, наразі немає точних даних про ситуацію з водопостачанням Полтавського тюремного замку того часу та про ступінь виконання зазначених інструкцій тюремною адміністрацією. Проте факт існування таких директив свідчить про наявну проблему.

Імовірно, проблеми з водою (відсутність власного джерела) стали однією з причин переїзду полтавського духовного училища з гори біля Хрестовоздвиженського монастиря до центру міста. На новій локації було збудовано власний колодязь, який, за хімічними дослідженнями лікаря Гофшнейдера, у 1890 р. вже мав якісну воду. Місцевий інститут шляхетних дівчат станом на 1884 р. мав свій власний водогін, який надавав навіть більше води, ніж треба, проте її забирали з річки Ворскла²⁷. В іншому давньому навчальному закладі міста – кадетському корпусі – теж виникали проблеми з водопостачанням. Вода мала неприємний смак, і хімічний аналіз виявив в ній забруднення міськими відходами через недостатнє обслуговування фільтрів. За рекомендаціями лікаря були встановлені нові фільтри та проведено очищення колодязів кадетського корпусу для виправлення ситуації з водозабезпеченням²⁸.

Загальна картина водопостачання навчальних закладів Полтави у той час була різноманітною. Учні духовного училища відчували труднощі через розташування на плато, відрізаному від центру міста глибоким яром, що обмежувало доступ до води взимку. Переїзд у місто дозволив їм забезпечити себе власним джерелом води. Інститут шляхетних дівчат вигідно виділявся з-поміж інших, маючи власний водогін, але отримував воду з неякісного джерела. У той же час, кадетський корпус зіштовхувався з проблемами у водозабезпеченні, що впливало на якість води та її смак. Недоліки в обслуговуванні фільтрів спричинили забруднення води, але завдяки активним діям лікаря були вжиті заходи для виправлення ситуації, включаючи встановлення нових фільтрів та очищення джерел води. Отже, ситуація з водопостачанням у навчальних закладах того часу відображала різнобічні виклики та підходи до їх вирішення, демонструючи готовність місцевої влади до істот-

²⁰ Полтавские губернские ведомости. 1893. № 27. С. 2.

²¹ Полтавские губернские ведомости. 1893. № 31. С. 2.

²² Полтавские губернские ведомости. 1895. № 6. С. 2.

²³ Милявский В. Главы из истории Полтавской психиатрической больницы. *История Полтавы (Сайт Бориса Тристанова)*. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/gosudarstvennye-i-mestnye-deyateli-upravlentisy/640-glavy-iz-istorii-poltavskoj-psikhiatricheskoj-bolnitsy>.

²⁴ Журнал заседания Полтавского чрезвычайного губернского земского собрания, 30 сентября 1915 г. Полтава, 1915. С. 11.

²⁵ Мальцев А. Обзорение санитарных условий и врачебного дела в Полтавской губернии за первое столетие ее существования с 1802 по 1902 г. Полтава, 1903. С. 18–19.

²⁶ Законы и правительственные распоряжения по тюремной части. Полтава, 1898. С. 96.

²⁷ Мазанов П. Полтавский институт благородных девиц. 1818–1898. Полтава, 1898. С. 149. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article?id=4967>.

²⁸ Медем Б. Былое и последовавшее в Петровской полтавской военной гимназии и в Петровском полтавском кадетском корпусе. Санкт-Петербург, 1912. С. 10–11.

них капіталовкладень, але разом із тим – і відсутність системності у вирішенні цієї проблеми.

У 1900 р. в місті почав функціонувати централізований водогін із якісною питною водою та значними потужностями. Духовне училище, кадетський корпус та інститут шляхетних дівчат упродовж кількох років під'єдналися до цієї мережі й стали отримувати якісну воду в достатніх об'ємах, так само, як і інші установи та мешканці центральної частини міста. В інших районах вода могла братися з водорозбірних будок і традиційних джерел, колодязів, потічків. Новація змінила стратегію тогочасного жителя стосовно купівлі чи оренди житла. Одним із критеріїв вибору тепер була наявність / відсутність проведеного водопроводу в будинок. Так, будинок з проведеним водопроводом вважався більш кращим, ніж без нього, і зрозуміло, чому. Свого часу товариство прикажчиків-християн бажало заарендувати приміщення в міському будинку навпроти пам'ятника Котляревського на три роки за орендну плату 1200 р. До цього це приміщення здавалося під навчальний заклад пані Старицької за 1100 р. Але тепер плата суттєво збільшилася через проведення водогону та очищення вигребів²⁹.

Показово, що населення міста назагал позитивно сприйняло новацію. Так, у журналах полтавської міської думи знаходимо чимало звернень жителів тієї чи іншої вулиці з проханням прокласти магістраль також і до них. Але якщо це й відбувалося, то не швидко. До прикладу, мешканці вул. Соборної (одна з центральних) у 1903 р. звернулися з відповідним проханням. Дума відклала це питання за відсутністю коштів, попри те, що були навіть зроблені розрахунки про значний дохід від прокладання нової гілки³⁰. У березні 1905 р. жителі вулиці повторно звернулися із цим проханням – цього разу Дума ухвалила позитивне рішення³¹.

Альтернативою водогону були водорозбірні будки (станом на 1903 р. їх було 10)³². Повторимося, що вода там продавалась, а тому мешканці «без води» могли спробувати її набирати у своїх сусідів чи в закладах, підключених до водогону. Останні мали спокусу зайнятися продажем води, перетворивши її на додатковий ресурс доходу, але це можна було робити тільки з дозволу міської управи³³. Так, у 1901 р. до міської думи звернулася полтавська міщанка Роза Таборинська. Вона володіла власною чайною, до якої був проведений водогін. Сусідні господарі неодноразово просили в неї воду, але власниця не могла її продавати без відповідного дозволу. Полтавська дума одноголосно відхилила прохання. Імовірно, ця ситуація є віддзеркаленням важливої та важковирішуваної проблеми – спекуляції водою або ж використанням водогону мешканцями, які за це не сплачували. Апелюючи проти позитивного вирішення прохання Таборинської, гласний думи Михайло Яковлев «рекомендував Управу прийняти все заходи, чтобы не расхищалась городская вода, и просил записать его слова в журнал»³⁴. Тобто, сама ідея того, що абонементи водогону могли б перепродувати воду, сприймалася як розкрадання.

Мережа полтавського міського водогону швидко розширювалася, зростало число водозабірних будок. За офіційними даними, станом на 1910 р. тільки 24% населення міста все ще користувалися традиційними джерелами водопостачання³⁵. Думається, що офіційна статистика все ж занадто оптимістична. Переважно це було населення околиць, яке знаходилося на значній відстані від «нових джерел» або не мало фінансової можливості чи бажання ними користуватися. Такі люди могли набирати або купувати воду з приватних колодязів. Опосередковано на це вказують відповідні інструкції та заборони міської адміністрації. Наприклад, у 1908 р. одним із протиепідемічних заходів у боротьбі з холерою стала саме заборона продажу води з приватних криниць³⁶. Можливо, саме тому жителі окремих районів міста знали, у кого із сусідів міг бути колодязь з придатною водою для живлення, і за певну ціну купували її.

Ціни на воду в Полтаві в 1905 р. варіювалися залежно від способу її отримання. Вода з водозабірних будок коштувала фіксованих 25 коп. за 100 відер. У домогосподарствах ціна була гнучкою та мотивувала підприємства приєднуватися до системи водопостачання: за перші 60000 відер кожну чверть року плата становила 22,5 копійок, за наступні 60000 – 16,5 коп., а за залишок – 11 коп.³⁷ У Харкові, Херсоні, Миколаєві та Люблені ціна з водо-

²⁹ Журналы Полтавской городской думы за 1907 г. Полтава, 1910. С. 35–36.

³⁰ Журналы Полтавской городской думы за 1904 г. Полтава, 1907. С. 23.

³¹ Журналы Полтавской городской думы за 1905 г. Полтава, 1909. С. 51.

³² Данилов Ф. Водопроводы русских городов: краткое описание, составленное по данным, собранным в 1910 г. / Постоянное Бюро русских водопроводных съездов. Москва, 1911. С. 116. URL: <http://gpnlib.org/ru/nodes/2069-danilov-f-a-vodoprovody-russkih-gorodov-m-1911>.

³³ Журналы Полтавской городской думы за 1901 г. Полтава, 1904. С. 446–447.

³⁴ Там само. С. 447.

³⁵ Данилов Ф. Водопроводы русских городов... С. 53.

³⁶ Журналы Полтавской городской думы за 1905 г. Полтава, 1909. С. 29.

³⁷ Правила пользования водою Полтавского городского водопровода. Полтава, 1907. С. 12.

забірних будок майже не різнилася. А ось ціна в домових господарствах могла бути відмінною. Так, у Херсоні за домовленістю ціна за 100 відер була від 10 до 15 коп., а в Люблені ціна складала 40 коп.³⁸

Під час підготовки проєкту каналізації в 1912 р. відбулося дослідження споживання води містом. Встановлено, що в середньому одна людина використовує лише 1,8 відра на добу, а в центральній частині міста – 3,04. Як вказував автор проєкту інженер Костянтин Грибоедов, невелике споживання води притаманне південним містам Російської імперії, де відсутні способи водовідведення та досить висока ціна за воду. Із цього можна зробити висновок, що ціна на воду визначалася як доволі значна. Так, на думку К. Грибоедова, навіть побудова каналізації не зумовить більшого водокористування, поки не буде знижена ціна на воду³⁹. Тобто якщо брати до уваги середнє споживання води – 2 відра на добу, то за рік виходило 720 відер. Із урахуванням тодішньої ціни з водозабірних будок по 25 коп. за 100 відер, мешканець був змушений сплатити 1,8 руб. на рік. Для державних посадовців, лікарів, вищого адміністративного складу ця ціна була низькою. Так, наприклад, у директора полтавського дослідного поля заробітна плата складала 1500 руб. на рік⁴⁰, а в міського ветеринарного лікаря – 1000 руб.⁴¹ Тоді як у конюха – 96 руб., у кухарки – 46 руб., а в польових робочих – 64 руб. на рік⁴². Для менш заможних жителів ціна на воду була все ж таки значною. Якщо уявити, що із 46 руб. потрібно було 2 руб. витрати тільки на воду, то жителі дійсно могли економити на споживанні водопровідної води.

У Сімферополі ситуація складалася схожою: через недосконалу систему водопостачання у місті була відсутня каналізація. Це зумовлювало економію на придбанні та видаленні вже відпрацьованої води (1 коп. за відро). І якщо на муніципальному рівні брак води обертався вимушеною недбалістю щодо санітарно-гігієнічних заходів, то для середньостатистичного мешканця Сімферополя обмежене користування водою загрожувало серйозними проблемами зі здоров'ям⁴³.

Для військових, які перебували в Полтаві, був дозволений безоплатний відпуск води в розмірі 2 відра на особу та 3 відра на коня⁴⁴. При цьому зафіксовано скарги на те, що військовими часто ці норми порушуються й вода береться в більшому об'ємі, ніж дозволено⁴⁵. Цивільне населення також намагалося використати недосконалість норм чи обійти їх. Так, у правилах указувалася ціна за одне відро (1/4 коп.), але жодним чином не регламентувалися розміри відра. Жителі Полтави користалися цим і використовували більші відра, що призводило до конфліктів з будочниками, які відпускали воду. Хтось навіть брав воду у відро, яке було більше ніж звичайне у 2–3 рази⁴⁶. Вочевидь, такі проблемні чи конфліктні ситуації породжувалися відсутністю системного унормування водокористування на теренах міста.

У «Збірнику обов'язкових для місцевих жителів постанов Полтавської міської думи з 16 лютого 1871 по 1 січня 1906 рр.» є лише одна відповідна системна санітарна норма щодо захисту водних джерел: «Все колодцы должны быть очищены по мере надобности; устройство около них отхожих мест и помойных ям, на расстоянии ближе 3 саж., строго воспрещается»⁴⁷. Окрім того, тимчасові правила друкувалися в газетах. Наприклад, у 1885 р. в полтавських губернських відомостях публікувалася вимога, що колодязі мають бути негайно очищені й накриті решітками. Ті, що не відповідають нормам, мають бути закриті. Для населення, яке займалося водовозним промислом, так само вказувалося, де потрібно брати воду, і вимагалось тримати у чистоті бочки⁴⁸. За невиконання цих постанов карали штрафом до 15 руб. У 1894 р. були видані додаткові умови і для підприємців, які займалися виготовленням квасу. Так, згідно з постановою воду під час вироблення квасу мали брати тільки з колодязів, дозволених санітарним лікарем, а також заборонялося використовувати дощову воду та воду з розталого льоду. Ця вимога показова, адже бу-

³⁸ Данилов Ф. Водопроводы русских городов... С. 70, 90, 114, 161.

³⁹ Грибоедов К. Главные основания проекта канализации г. Полтавы. Санкт-Петербург, 1913. С. 12–13.

⁴⁰ Отчет о деятельности Полтавского Опытного поля за 1908 и 1909 гг. и Денежный отчет за 1909 г. Полтава, 1910. С. 16.

⁴¹ Журналы Полтавской городской думы. Полтава: Типо-литография губернского правления за 1908 г., 1910. С. 13.

⁴² Отчет о деятельности Полтавского Опытного поля... С. 16.

⁴³ Аверина-Луговая Д. История водоснабжения г. Симферополя (конец XIX – нач. XX в.). Культура народов Причерноморья. 2005. № 73. С. 256.

⁴⁴ Журналы Полтавской городской думы за 1903 г. Полтава, 1904. С. 191.

⁴⁵ Полтавский городской водопровод: отчет по городскому водопроводу за 1905 (5-й эксплуатационный) год. Полтава, 1906. С. 5.

⁴⁶ Там само. С. 5.

⁴⁷ Сборник обязательных для местных жителей постановлений Полтавской городской думы, изд. с 16 февр. 1871 по 1 янв. 1906 г. с прилож. Полтава, 1906. С. 18.

⁴⁸ Полтавские губернские ведомости. 1885. № 94. С. 3.

ла спрямована на вирішення проблеми від практик, які мали місце й приносили шкоду населенню⁴⁹.

Як це не парадоксально, але водогін приносив не лише користь. Із його появою в місті зросла кількість рідких відходів, які, у свою чергу, потрапляли у водоносні горизонти. Лікарі розуміли, що жителі міста знаходяться в складній ситуації. Так, лікар Борис Богопольський зазначив, що відсутність у місті каналізації тільки погіршувало санітарну ситуацію, оскільки місто не мало практичних способів для утилізації такої великої кількості відходів. Використання поглинаючих колодязів було заборонено, оскільки нечистоти просочувалися й забруднювали ґрунт. А асенізаційний обоз не мав достатньої потужності для вивозу всіх нечистот. Висновок лікаря: єдиним вирішенням проблеми було влаштування в місті каналізації⁵⁰.

Якщо уявити життя тогочасного мешканця міста, то він фактично знаходився в патовій ситуації. З одного боку, він почав використовувати водопровідну воду й життя стало більш комфортним, але відходи необхідно кудись дівати. Використання поглинаючих колодязів заборонялося, тому потрібно заповнювати вигрібні ями, які постійно слід очищувати. Водночас потужностей асенізаційного обозу не вистачало.

Відтак ще однією серйозною проблемою було те, що населення не дотримувалося чинних санітарних норм. Так, наприклад, санітарний лікар міг вимагати очистку ям тільки тоді, коли від поверхні нечистот до поверхні землі було $\frac{1}{2}$ аршина (35,56 см). Тому, щоб зберігати певний рівень і не очищувати повністю яму, нечистоти збирали зверху, а отже, просто обходили постанови думи⁵¹. Ця практика свідчить також про невисоку санітарну свідомість населення того часу, що було притаманно не тільки Полтаві. Звички поводження з водою мінялися важко. Наприклад, карикатура в одній із київських газет зображує індиферентне ставлення населення до протихолерних заходів, зокрема до вимоги вживати тільки кип'ячену воду. На малюнку з характерною назвою «По привычке» показано, як чоловік усе одно п'є дощову воду, не зважаючи на те, що поруч стоїть бочка з кип'яченою⁵². Проблема зміни звички є доволі серйозною. У Полтаві під час Іллінського ярмарку у спеку люди вживали сиру воду, що викликало проблеми з кишківником та шлунком⁵³. Уживання сирової води могло бути більш простішим, ніж пошук кип'яченої води, або ж населення не пов'язувало проблеми зі здоров'ям із якістю води.

* * *

Якщо уявити життя тогочасних жителів Полтави крізь призму доступу до питної води, їхнє повсякдення не було аж таким пасторальним. Якість життя містян істотно залежала не лише від їхніх статків чи статусів, а й від місця проживання, відстані від джерел водопостачання, наявності колодязів тощо. Ця сфера, попри свою важливість, ще багато в чому визначалася традиційними формами господарювання та старою «екологічною свідомістю». Міська влада, чиновники, лікарі (принаймні з др. пол. XIX ст.) уже чітко бачили зв'язок між якістю води та здоров'ям населення. Однак на побутовому рівні новачки впроваджувалися дуже поволі та компромісно. Люди хотіли мати воду «під рукою», разом із тим не бажали обмежувати свою діяльність таким чином, щоб цю воду не забруднювати.

Особливості роботи водовозів, заходи міського самоврядування показують, що вже у той час питна вода в Полтаві була цінним ресурсом, який охоче купувався та продавався. Однією з функцій міської влади в XIX ст. стає якраз розподіл води, контроль над нею, наділення відповідними повноваженнями мешканців, втворення системи відповідних правил тощо. Інакше кажучи, українське місто було «модерним», у тому числі й тому, що було монополістом на спільні блага, у першу чергу – на питну воду. Це було одним із факторів, котрі впливали на міську економіку, поведінку населення, його демографічні характеристики.

References

- Afkhami, V. (1998). Disease and water supply: the case of cholera in 19th c. Iran. *Yale School of Forestry and environmental studies bulletin series*, 103, P. 205–220. New Haven, USA.
- Averina-Lugovaya, D. (2005) *Istoriya vodosnabzheniya g. Simferopolya (konec XIX – nachalo XX veka)* [History of water supply in Simferopol (the late 19th – the early 20th c.)]. *Kultura narodov Prichernomor'ya – Culture of the Black Sea peoples*, 73, P. 253–256.

⁴⁹ Журнал Полтавской городской думы, августа 25 дня 1894 г. Полтава, 1894. С. 203–204.

⁵⁰ Богопольский Б. Краткий отчет о деятельности Полтавского городского санитарного надзора за 1905 г. Полтава, 1906. С. 41–42.

⁵¹ Полтавский кружок любителей физико-математических наук: отчет VII 1904–1905 академический год. Полтава, 1906. С. 28.

⁵² Бетлій О., Дися К., Мартинюк О. Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – кінця XX ст. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 139.

⁵³ *Полтавские губернские ведомости*. 1886. № 36. С. 5.

- Betlii, O., Dysa, K., Martyniuk, O. (2016). *Zhyvuchy v modernomu misti: Kyiv kintsia XIX – kintsia XX st.* [Living in a modern place: Kyiv from the end of the 19th c. to the end of the 20th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Kobzar, V. (2015). *Odeskyi Dnistrovskiy vodohin: Yak vse pochynalos* [Odesa Dniester water supply system: How it all began]. *Kraieznavstvo – Local studies*, 1–2, P. 52–58.
- Kovalenko, O. (2015). *Poltava XVII–XVIII st.* [Poltava of the 17th–18th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Mokrytskyi, V. (1999). *Vodoprovod Zhytomyra: 100 rokiv istorii* [Zhytomyr water supply: 100 years of history]. Zhytomyr, Ukraine.
- Novo, P., Zarraga, K. (2020). Uses and users of water in Bilbao, c. 1890–1910: A social-spatial analysis. *Urban history*, 47 (1), P. 86–105.
- Shara, L. (2008). *Komunalne hospodarstvo Chernihova: z istorii rozvytku* [Municipal economy of Chernihiv: from the history of development]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 45–54.
- Shara, L. (2010). *Chernihivska miska дума (70–90-ті рр. XIX ст.)* [Chernihiv city дума (70–90s of the 19th c.)]. Chernihiv, Ukraine.
- Trentmann, F., Taylor, V. (2005). *From users to consumers: water politics in nineteenth-century London*. Oxford, Great Britain.
- Winiwarter V. (2016). The rise and fall of Munich's early modern water network: a tale of prowess and power. *Water History volume*, 8, P. 277–299.
- Yermak, O. (2000). *Istoriia oblasnoho derzhavnoho pidpriemstva «Poltavavodokanal»* [History of the Regional State Enterprise «Poltavavodokanal»]. Poltava, Ukraine.
- Zhdanov, D. (2023). *Istoriia vody v Odesi: vid Kochubiieva do Dnistrovskoho vodoprovodu* [History of water in Odesa: from Kochubiev to the Dniester water supply system]. Odesa, Ukraine.

Пешков Дмитро Миколайович – аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка (вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36000, Україна).

Peshkov Dmyrto – graduate student of the department of history of Ukraine at the Poltava V.G. Korolenko National pedagogical university (2 Ostrogradskogo St., Poltava, 36000, Ukraine).

Email: peshkov.d@ukr.net

WATER SUPPLY AND URBAN LIFE IN POLTAVA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE EARLY 20TH C.

The purpose of the article is to study official measures to improve water supply and everyday practices and problems of the population of Poltava in the second half of the 19th – the early 20th c. The research is aimed at revealing the impact of water supply processes on social and public aspects of city life, the functioning of institutions, individual socio-professional groups, and residents of different parts of the city. **Research methods.** The following methods were used in the study: analysis, typology, synthesis, generalisation and historical-comparative. **Scientific novelty.** This is the first time that the history of Poltava and the quality of life of population of the provincial city of that time, peculiarities of everyday practices, the influence of institutions on the formation of a new culture of consumption and environmental awareness, and the emergence of social inequalities are studied from this perspective. At the same time, the emergence of centralised water supply is not necessarily seen as a «good» or a sign of the city's evolutionary development. It is a complex knot of contradictions and compromises that local authorities had to resolve, creating new experiences and new challenges.

Conclusions. The study found that urban location and access to water resources had a significant impact on the comfort and quality of life of residents. From the distance from water sources to the need to interact with water trucks, all these factors affected daily aspects of life. The choice of educational institution also determined access to quality water, and this affected the health and comfort of students. The study also showed that the population could positively perceive initiatives to improve water supply and gradually abandon traditional water sources, but much of this depended on financial capacity and the development of water supply network. The population had little control over the protection of water sources, which, combined with unregulated sewage discharges into water sources, could create problems with water pollution. In general, the study of the interaction between residents and the water supply system in this historical context helps to reveal the complex socio-cultural and economic aspects of urban life and water supply.

Key words: water supply, urban life, water well, water supply system, quality of life, social history.

Дата подання: 13 вересня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 19 грудня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пешков, Д. Водопостачання та міське життя Полтави в другій половині XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 27–34. DOI: 10.58407/litopis.230604.

Цитування за стандартом APA

Peshkov, D. (2023). *Vodopostachannia ta miske zhyttia Poltav v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* [Water supply and urban life in Poltava in the second half of the 19th – the early 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 27–34. DOI: 10.58407/litopis.230604.

Олександр Курок, Андрій Гриценко, Олена Чумаченко

ІНСТИТУТ АДВОКАТУРИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 1885–1915 рр.: СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ ПОРТРЕТ

DOI: 10.58407/litopis.230605

© О. Курок, А. Гриценко, О. Чумаченко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5161-693>, <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>,
<https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>

Судова реформа 1864 р. – одна з найважливіших подій в історії розвитку правосуддя Російської імперії. Передбачені реорганізації мали на меті докорінно змінити судову систему та забезпечити доступність суду для громадян і закріпити незалежність суддів. У контексті нововведень був сформований інститут адвокатури.

Мета дослідження – окреслити умови добору та реконструювати соціально-професійний та колективний портрет присяжних повірених, помічників присяжних повірених, приватних повірених Чернігівської губернії за 1885–1915 рр., їх професійну біографію на основі статистичних матеріалів. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, аналізу, індукції, а також історико-порівняльному. **Висновки.** Згідно з положеннями судової реформи 1864 р. судовий процес ставав змагальним, також було сформовано повнокровний інститут адвокатури. Головною вимогою для осіб, що бажали займатися адвокатською діяльністю, була наявність диплому та практики у відповідній сфері. Також законодавством Російської імперії достатньо вдало прописувалися повноваження присяжних і приватних повірених, що уможливлювало захист інтересів, як адвокатів, так і їхніх клієнтів. Важливим є те, що корпорація присяжних повірених контролювалася державою через Раду адвокатів відповідної судової палати.

Протягом 1885–1915 рр. адвокатська корпорація Чернігівської губернії була репрезентована 148 особами. У 29 випадках простежується кар'єрний рух посадовців зі зміною посади, у 7 – зі зміною місця роботи.

Доцільно зазначити, що за Календарями Чернігівської губернії можна простежити надані 38 працівникам інституту адвокатури чини, відповідно двоє мали V чин. Поодинокі дані з Календарів дозволяють передбачити, що більшість представників адвокатської корпорації були представлені особами, які репрезентували дворянську та міщанську страту, були почесними громадянами.

Ключові слова: Російська імперія, Чернігівська губернія, присяжні повірені, помічники присяжних повірених, приватні повірені, професійна біографія, соціально-професійний портрет, колективний портрет.

Постановка проблеми. Судова реформа 1864 р. сприяла розвитку судової практики в Російській імперії. У ході її реалізації було встановлено принцип гласності в судочинстві, а відтак забезпечено доступ громадськості до судових засідань. Це робило судову систему більш прозорою та демократичною, гарантувало право громадськості на контроль за діяльністю судів.

Звичайно, впровадження реформи не було легким процесом, і виникали труднощі на шляху до уніфікації судової системи. Зокрема, одним із потужних викликів був підбір кадрів.

Хронологічні межі охоплюють 1885–1915 рр., що системно відображені в Календарях Чернігівської губернії. **Територіальні межі** дослідження охоплюють територію повітів Чернігівської губернії.

Джерельна база презентована нормативно-правовим актом Російської імперії – «Учреждение судебных установлений» (№ 41475) і статистичними матеріалами – Календарі Чернігівської губернії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут адвокатури деяких повітів, біографія присяжних повірених Чернігівської губернії уже ставали об'єктом наукового зацікавлення¹. Доцільно систематизувати матеріал для формування уявлення про чисельність забезпечення кадрами губернії.

¹ Бутко С. П'яті шрагівські читання у Чернігові. *Краєзнавство*. 2012. № 4. С. 201–202; Гриценко А., Чумаченко О., Прокопчук В. Міські судді Чернігівської губернії за 1892–1912 рр. У світлі статистичних матеріалів. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 8 (14). С. 965–976; Демченко Т., Ясновська Л. Ілля Шраг як лідер державотворчих процесів на Чернігівщині 1917 р. *Розмовські зустрічі: збірник наукових праць*. Чернівці: Сівер-

Постановка завдання. Об'єктом дослідження є корпорація працівників інституту адвокатури Чернігівської губернії за 1885–1915 рр. Предметом дослідження є соціально-професійний портрет працівників інституту адвокатури Чернігівської губернії пореформеної доби.

Виклад основного матеріалу дослідження. Судова реформа 1864 р. сформувала самостійний правозахисний інститут – адвокатуру.

Відповідно до Ст. 353 Відділу II. «О присяжных поверенных» Глави II. «О присяжных поверенных» Розділу IX «О лицах, состоящих при судебных местах Учреждения судебных установлений», присяжні повірені були при судових місцях, займалися справами обвинувачених і призначалися Радою присяжних повірених і Радою голів судових місць. Згідно Ст. 354, до присяжних повірених зараховували особу, яка: пред'явила атестат закладу вищої освіти про закінчення курсу юридичних наук; не менше п'яти років перебувала кандидатом на посади по судовому відомству або прослужила в судовому відомстві, або займалася судовою практикою на посаді помічника присяжного повіреного. Відповідно до Ст. 355 заборонено займатися діяльністю присяжного повіреного: особам до 25 років; іноземцям; боржникам; особам, які перебували на службі від уряду чи по виборах (виключення – особи, які займали почесні чи громадські посади без забезпечення); обмеженням у правах; священнослужителям, які втратили духовних сан; особам, які перебували під слідством за злочини й проступки, що тягнули на позбавлення чи обмеження прав; не виправданим судовим вироком; виключеним зі служби по суду чи з духовного відомства, з дворянських зібрань; забороненим «ходити по чужих справах», виключеним із числа присяжних повірених. Той, хто бажав вступити до числа присяжних повірених, повинен був подати прохання до Ради присяжних повірених, вказавши місце проживання, не мати відповідностей до Ст. 355, подати необхідні документи для вступу. Рада присяжних повірених розглядала документи й видавала свідоцтво про схвалення чи відмову. У результаті прийняття до лав присяжних повірених робилося розпорядження щодо присяги (кожний присягався за правилами свого віросповідання). Після цього особу зараховували до списків присяжних повірених і робили запис на свідоцтві: «видане Радою» (Ст. 379–382).

У Ст. 383–406 Ч. II Відділу III закріплювалися права й обов'язки присяжних повірених. Так, вони мали право займатися справами в усіх судових місцях округу судової палати, до якої адвокат був приписаний. У випадку, коли присяжний повірений брав справу по своєму округу, то мав право за згодою клієнта продовжувати клопотання в усіх судах до остаточного рішення справи, в округах, де діяла інша Рада повірених. А відтак повинен переїхати в це місце, де продовжувалася вести справа й зобов'язаний передати справи свого округу довірений особі. Клієнти мали право з'явитися особисто до суду чи передавати прохання, документи через довірених осіб, тому не користувалися послугами присяжного повіреного, а оголошували свої вимоги особисто. Присяжні повірені провадили цивільні справи або на основі особистої довіреності клієнтів, або довіреності клієнтів через суд, або призначення через прохання клієнтів, Ради присяжних повірених, чи за призначенням голови суду. Присяжний повірений призначався для провадження справи Радою чи головою судового місця й не мав права відмовитися від виконання доручення без вагомих причин. Винагорода присяжним повіреним за «ходіння у справах» прописувалася у письмовій угоді з довірительом. Щотри роки міністром Юстиції встановлювалася такса за представленням судових палат, Радою присяжних повірених, що по затвердженню в законодавчому порядку публікувалася на загал. Присяжний повірений не міг діяти в суді як повірений проти своїх батьків, дружини, дітей, рідних братів і сестер, дядьків, двоюрідних братів і сестер. Також заборонено було переходити на іншу сторону тієї самої справи, а також розголошувати таємницю довірителя під час справи й у разі усунення від ведення цієї справи. Тоді, коли присяжний повірений особисто порушив ведення справи й клієнт зазнав шкоди, то другий мав право стягнути від першого збитки через той суд, де велася справа. А за зумисну шкоду присяжний повірений ніс кримінальну відповідальність. Кожний присяжний повірений був зобов'язаний вести список доручених справ і подавати до Ради повірених².

ський центр післядипломної освіти, 2022. Вип. 9. 192 с.; Мінченко М. Адвокатура повітів Чернігівської губернії 1885–1914 рр.: соціально-професійний зріз. *Збірник матеріалів щорічної звітної науково-практичної конференції здобувачів загальної середньої, передвищої і вищої освіти аспірантів, молодих учених. 11–12 березня*. Глухів, 2021. Ч. 2. С. 128–133; Мінченко М. Адвокатура міста Чернігова 1885–1915 рр. *Правозахисний рух: історія та сучасність*. Мат. IX Всеукр. студ. наук.-практ. конф. До XX-річчя Конституції України. Полтава, 2016. С. 41–43.

² Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург: Тип-я II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1867. Т. 39. Ч. 2. № 41475.

Інститут адвокатури в Чернігівській губернії функціонував відповідно до законодавчої бази судової реформи 1864 р., за 1885–1915 рр. зафіксовано 148 осіб³.

Протягом цього періоду адвокатською діяльністю у Чернігові займалася 71 особа. На посаді присяжного повіреного виявлено 34 службовця: Шраг І.Л. (1885–1916 рр.), Огієвський-Охоцький Я.П. (1885–1915 рр.), Ходот В.П. (1885–1890 р.), Бялковський А.Ф. (1887–1893 рр.), Коцеївський Л.Є. (1887–1888 рр.), Шугаєвський А.С. (1887–1916 рр.), Баршевський В.В. (1889–1891 рр.), Рабинович Я.-К.Б. (1889–1891 рр.), Кленус М.А. (1891–1916 рр.), Каминер Б.І. (1898–1916 рр.), Зданович В.П. (1899–1903 рр.), Теренецький-Климович Ф.М. (1900–1914 рр.), Карпенко-Логвинов В.М. (1901–1909 рр.), Скугар-Скварський Д.М. (1903–1916 рр.), Іващенко В.С. (1904–1914 рр.), Селюк В.Ф. (1904–1916 рр.), Піотровський Г.І. (1907–1910 рр.), Омелянський О.Л. (1907–1908 рр.), Ковалевський М.П. (1907–1916 рр.), Савич М.З. (1907–1916 рр.), Марченко Л.Ю. (1908–1909 рр.), Соколовський І.М. (1908–1916 рр.), Віхман Л.М. (1908–1916 рр.), Тессен В.Г. (1909–1916 рр.), Созановський П.Ф. (1909–1916 рр.), Меншиков О.Т. (1910–1914 рр.), Імшенецький М.К. (1911–1916 рр.), Ласкоронський М.А. (1911–1916 рр.), Соколов О.П. (1912–1916 рр.), Голембський Р.В. (1913–1916 рр.), Тржемеський О.О. (1913–1914 рр.), Міхельсон М.О. (1913–1916 рр.), Петровський А.Ф. (1913–1914 рр.), Карповський М.Є. (1914–1916 рр.). Із наведеного переліку видно, що Шраг І., Огієвський-Охоцький Я., Шугаєвський А., Кленус М., Каминер Б. працювали на посаді присяжного повіреного тривалий термін (від 19 до 32 років).

Окрім цього, зафіксовано 37 помічників присяжних повірених: Баршевський В.В. (1885–1888 рр.), Рабинович Я.-К.Б. (1885–1888 рр.), Єльцен М.Ф. (1889–1891 рр.), Фрейдин В.А. (1889–1896 рр.), Каминер Б.І. (1893–1896 рр.), Зоценко М.В. (1899–1900 рр.), Селюк В.Ф. (1900–1904 рр.), Скугар-Скварський Д.М. (1901–1903 рр.), Пухтинський М.Д. (1901–1906 рр.), Черлунчакевич М.О. (1902–1910 рр.), Ковалевський М.П. (1902–1907 рр.), Савич М.З. (1903–1907 рр.), Марченко Л.Ю. (1903–1908 рр.), Іващенко В.С. (1903–1904 рр.), Віхман Л.М. (1903–1908 рр.), Сац Л.О. (1904–1905 рр.), Соколовський М.М. (1904–1914 рр.), Біляев В.А. (1904–1906 рр.), Павелко-Поволоцький С.Й. (1904–1913 рр.), Буштетт І.А. (1905–1914 рр.), Мачерет Х.А. (1905–1909 рр.), Турин О.І. (1905–1916 рр.), Ласкоронський М.А. (1906–1911 рр.), Тессен В.Г. (1906–1909 рр.), Месрович Л.Й. (1906–1910 рр.), Імшенецький М.К. (1906–1911 рр.), Дейкун А.І. (1907–1910 рр.), Соколовський Г.М. (1908–1910 рр.), Ковалевський Ю.Г. (1909–1911 рр.), Зорохович Д.Б. (1909–1910 рр.), Голембський Р.В. (1910–1913 рр.), Мокієвський-Зубок В.С. (1911–1914 рр.), Ковальський О.М. (1911–1914 рр.), Голіцин А.О. (1911–1916 рр.), Антоненко І.М. (1912–1916 рр.), Крещановський П.Г. (1912–1915 рр.), Цвєтаєв М.П. (1912–1915 рр.). З'ясовано, що помічники присяжного повіреного: Черлунчакевич М., Соколовський М., Павелко-Поволоцький С., Буштетт І., Турин О. найдовше пропрацювали на цій посаді – від 9 до 12 років.

Аналіз статистичних матеріалів дозволив виявити 14 чернігівських приватних повірених: Віхман С.М. (1885–1888 рр.), Сац О.М. (1885–1916 рр.), Базилевич О.П. (1885–1916 рр.), Фистуль Я.М. (1885–1888 рр.), Миклашевський М.М. (1887–1888 рр.), Пригоровський П.І. (1887–1888 рр.), Лисянський М.Д. (1899–1900 рр.), Вербицький-Антіох М.М. (1899–1916 рр.), Обуховський О.М. (1902–1916 рр.), Малюга П.О. (1904–1909 рр.), Плисецький К.С. (1908–1916 рр.), Рицлін І.М. (1908–1916 рр.), Білявський Г.І. (1911–1916 рр.), Пелехов В.І. (1912–1913 рр.). Як бачимо, Сац О., Базилевич О., Вербицький-Антіох М. працювали тривалий час (від 17 до понад 30 років).

Доречно зазначити, що 14 службовців зробили успішний рух по кар'єрних сходах. Так, помічники присяжного повіреного через 1–7 років дослужилися до присяжного повіреного: Баршевський В., Віхман Л., Голембський Р., Іващенко В., Імшенецький М., Каминер Б., Ковалевський М., Ласкоронський М., Марченко Л., Савич М., Селюк В., Скугар-Скварський Д., Тессен В., Рабинович Я.

³ Календарь Черниговской губернии на 1886 г. Чернигов: Тип-я губернского правления, 1885. С. 281, 282; Календарь Черниговской губернии на 1887 г. ... 1886. С. 816, 817; ...на 1888 г. ... 1887. С. 232, 233; ...на 1890 г. ... 1889. С. 180–183; ...на 1891 г. ... 1890. С. 231–234; ...на 1892 г. ... 1891. С. 267, 269, 271; ...на 1893 г. ... 1892. С. 245, 246, 248; ...на 1894 г. ... 1893. С. 327, 329, 330; ...на 1895 г. ... 1894. С. 369, 467; ...на 1896 г. ... 1895. С. 377; ...на 1897 г. ... 1896. С. 13, 98, 119; ...на 1898 г. ... 1897. С. 13, 102, 124; ...на 1899 г. ... 1899. С. 14, 106, 129; ...на 1900 г. ... 1900. С. 14, 109, 133; ...на 1901 г. ... 1900. С. 15–16, 111, 136; ...на 1902 г. ... 1901. С. 17–18, 138, 168; ...на 1903 г. ... 1902. С. 18, 141, 173; ...на 1904 г. ... 1903. С. 18–19, 149, 184; ...на 1905 г. ... 1904. С. 17–18, 150, 184; ...на 1906 г. ... 1905. С. 17–18, 155, 188; ...на 1907 г. ... 1906. С. 20, 162–163, 198–199; ...на 1908 г. ... 1907. С. 20, 174, 213; ...на 1909 г. ... 1908. С. 20–21, 181, 221; ...на 1910 г. ... 1909. С. 20–21, 193, 236; ...на 1911 г. ... 1910. С. 22–23, 204, 251; ...на 1912 г. ... 1911. С. 22, 207–208, 255–256; ...на 1913 г. ... 1912. С. 23–24, 221–222, 271; ...на 1914 г. ... 1913. С. 25–26, 225–226, 278; ...на 1915 г. ... 1914. С. 26–27, 235–236, 289; ...на 1916 г. ... 1915. С. 26–27, 242, 296–297.

Протягом 1885–1915 рр. адвокатською діяльністю в Ніжині займалося 52 особи. Аналіз статистичних матеріалів дозволив зафіксувати 31 присяжного повіреного: Коломійцев Є.Є. (1885–1888 рр.), Манцев М.М. (1885–1908 рр.), Шкляревський Ф.С. (1885–1893 рр.), Гриневський В.Т. (1885–1912 рр.), Піотровський Г.І. (1885–1997 рр.), Сериков-Антонович Д.І. (1885–1895 рр.), Дейкун І.Л. (1889–1899 рр.), Наказний П.Д. (1899–1916 рр.), Вікторов П.О. (1889–1890 рр.), Нечай-Грузевич Л.М. (1890–1901 рр.), Долгоруков І.Д. (1890–1916 рр.), Модзелевський К.С. (1890–1916 рр.), Рабинович Я.-К.Б. (1893–1897 рр.), Кристаловський В.Є. (1896–1916 рр.), Єгерс С.В. (1897–1899 рр.), Кисилевич Є.З. (1898–1913 рр.), Овсцовський К.І. (1898–1916 рр.), Карпенко-Логвинов В.М. (1899–1900 рр.), Петровський А.Ф. (1900–1901 рр.), Корнійчик-Севастьянов М.М. (1904–1916 рр.), Демидов М.В. (1907–1908 рр.), Довггело В.Ф. (1908–1916 рр.), Круковський Й.К. (1908–1916 рр.), Даревський С.С. (1909–1915 рр.), Литвинов С.П. (1911–1914 рр.), Лахневич М.П. (1912–1915 рр.), Марченко В.В. (1912–1916 рр.), Лапа К.П. (1913–1914 рр.), Лесенко Д.В. (1913–1916 рр.), Будзилевич В.Й. (1914–1916 рр.), Костенецький Я.О. (1915–1916 рр.).

Усього на посаді помічника присяжного повіреного працювала 21 особа: Долгоруков І.Д. (1885–1890 рр.), Модзелевський К.С. (1885–1890 рр.), Зимелев Н.Б. (1885–1886 рр.), Нечай-Грузевич Л.М. (1885–1886 рр.), Кристаловський В.Є. (1891–1893 рр.), Корнійчик-Севастьянов М.М. (1903–1904 рр.), Крюковський Й.К. (1903–1908 рр.), Сендаровський П.А. (1904–1906 рр.), Даревський С.С. (1906–1909 рр.), Лапа К.П. (1908–1913 рр.), Марченко В.В. (1909–1912 рр.), Коновалов І.П. (1909–1916 рр.), Дейкун А.І. (1910–1912 рр.), Бардаков Л.Й. (1911–1916 рр.), Будзилевич В.Й. (1913–1914 рр.), Артеменко І.П. (1914–1916 рр.), Бутков Ф.А. (1914–1916 рр.), Жила Л.П. (1914–1916 рр.), Попов Ф.Я. (1914–1916 рр.), Войташевський І.П. (1915–1916 рр.), Юницький М.Я. (1915–1916 рр.).

Окрім цього, зафіксовано 11 ніжинських приватних повірених: Окуньков М.Ф. (1885–1886 рр.), Шкляревський Н.С. (1885–1888 рр.), Алексєєв П.Г. (1886–1916 рр.), Вікторов П.О. (1890–1891 рр.), Лисянський М.Д. (1903–1906 рр.), Шостка Д.І. (1905–1906 рр.), Ольшанський Л.Д. (1908–1912 рр.), Подгайний М.О. (1908–1910 рр.), Риль М.В. (1908–1916 рр.), Гецевич А.Ф. (1909–1916 рр.), Піжов К.Г. (1910–1916 рр.).

Систематизований аналіз інформації дозволив з'ясувати, що у Ніжині понад 20 років на посаді присяжного повіреного пропрацювали: Гриневський В., Наказний П., Долгоруков І., Модзелевський К., Кристаловський В.; приватного повіреного – Алексєєв П.

Опрацьований список дозволив виокремити 10 службовців, які зробили успішну кар'єру: із посади помічника присяжного повіреного на посаду присяжного повіреного: Будзилевич В., Даревський С., Долгоруков І., Корнійчик-Севастьянов М., Кристаловський В., Круковський Й., Лапа К., Марченко В., Модзелевський К., Нечай-Грузевич Л. Почергово адвокатського досвіду набував Вікторов П.: з 1889 р. на посаді присяжного повіреного, з 1890 р. – приватного повіреного.

Протягом 1885–1915 рр. інститут адвокатів у Стародубі представляла 31 особа.

На посаді присяжного повіреного виявлено 11 осіб: Успенський М.П. (1885–1916 рр.), Островський Й.Ф. (1885–1906 рр.), Коченовський Ф.С. (1885–1914 рр.), Плешко В.А. (1887–1907 рр.), Невядомський В.Й. (1890–1891 рр.), Кулябко-Корецький Г.О. (1903–1906 рр.), Регирер Я.С. (1904–1908 рр.), Гузигов О.М. (1905–1908 рр.), Оршаво-Орачевський Л.П. (1907–1916 рр.), Кореневський М.А. (1914–1916 рр.), Скиргелло М.С. (1915–1916 рр.).

Окрім цього, зафіксовано 9 помічників присяжних повірених: Регирер Я.С. (1889–1904 рр.), Дмитренко В.В. (1901–1903 рр.), Кулябко-Корецький Г.О. (1901–1903 рр.), Оршаво-Орачевський Л.П. (1902–1907 рр.), Успенський М.М. (1908–1909 рр.), Кореневський М.А. (1908–1914 рр.), Плешко М.В. (1912–1916 рр.), Андреєвський І.М. (1913–1916 рр.), Балтиданов П.С. (1915–1916 рр.).

Стародубськими приватними повіреними були: Пробенко М.П. (1885–1916 рр.), Ломако Ф.Я. (1885–1886 рр.), Миклашевський М.І. (1885–1916 рр.), Боголюбцев А.І. (1885–1888 рр.), Рогович І.Д. (1885–1888 рр.), Дорндорф М.А. (1885–1887 рр.), Белофастов М.В. (1891–1892 рр.), Козинцев Ю.І. (1891–1916 рр.), Биков В.П. (1908–1916 рр.), Поручко М.В. (1908–1916 рр.), Білоус О.І. (1908–1916 рр.), Фрадкін М.З. (1908–1916 рр.), Давидович С.К. (1908–1916 рр.), Юрченко М.А. (1908–1916 рр.), Анбіндер С.М. (1908–1916 рр.).

Аналіз показав, що присяжні повірені Успенський М., Островський Й., Коченовський Ф., Плешко В., приватні повірені Пробенко М., Козинцев Ю. пропрацювали в інституті адвокатури понад 20 років.

Кар'єрний рух виявлений у 4 осіб. Так, Кореневський М., Кулябко-Корецький Г., Оршаво-Орачевський Л., Регирер Я. з посади помічника присяжного повіреного перейшли на посаду присяжного повіреного.

Аналіз статистичних матеріалів дозволив зафіксувати в Чернігівській губернії зміну не лише посад чиновників, а й локації їх роботи. Так, чернігівський помічник присяжного повіреного Дейкун А., приватний повірений Лисянський М., присяжний повірений Рабинович Я.-К.Б. переїздили до Ніжина на ті само посади. Натомість ніжинські присяжні повірені Карпенко-Логвинов В., Петровський А., Піотровський Г. – до Чернігова.

Доцільно зазначити, що за Календарями Чернігівської губернії можна простежити надані 38 працівникам інституту адвокатури чини. Так, у чині губернського секретаря (XII) були: Зданович В., Манцев М., Долгоруков І., Модзелевський К., Коченовський Ф., Скиргелло М., Зоценко М., Пригоровський П., Алексєєв П., Пробенко М., Боголюбцев А., Білоус О.; у чині колезького секретаря (X) – Гриневський В., Сериков-Антонович Д., Успенський М., Кулябко-Корецький Г., Бардаков Л., Ломако Ф.; у чині титулярного радника (IX) – Коцеювський Л., Коломійцев Є., Шкляревський Ф., Наказний П., Довгело В., Островський Й., Гузиков О., Оршаво-Орачевський Л., Попов Ф., Андреєвський І.; у чині колезького асесора (VIII) – Огієвський-Охоцький Я., Бялковський А., Лахневич М.; у чині надвірного радника (VII) – Окуньков М., Белофастов М.; у чині колезького радника (VI) – Теренєцький-Климович Ф., Дейкун І., Петровський А.; у чині статського радника (V) – Карпенко-Логвинов В., Лисянський М.

У статистичних матеріалах в окремих випадках прописувалася соціальна приналежність адвокатів. Зафіксовано: Віхман С. – син купця, Сац О. – купець 2-ї гіл., міщанин та Обуховський О., Козинцев Ю., Фрадкін М., Анбіндер С. – міщани, Вербицький-Антіохів М. – дворянин.

Окрім цього, кандидатами прав означені: Шраг І., Шугаєвський А., Кленус М., Піотровський Г., Плешко В., Регирер Я., Баршевський В., Фрейдин В., Рогович І., Миклашевський М. Виявлено: Каминер Б. закінчив курс юридичних наук Імператорського Харківського університету з дипломом 1 ступеня, Ходот В., Невядомський В., Рабинович Я.-К.Б. – дійсні студенти.

Цікаво, що у досліджуваних матеріалах є інформація про титули. Так, Селюк В., Базилевич О. мали титул спадкових почесних громадян, Фистуль Я. – особистого почесного громадянина.

Висновки. Згідно із положеннями судової реформи 1864 р., судовий процес ставав змагальним і було сформовано повнокровний інститут адвокатури. Головною вимогою для осіб, що бажали займатися адвокатською діяльністю, була наявність диплому та практики у відповідній сфері. Також законодавством Російської імперії достатньо вдало прописувалися повноваження присяжних і приватних повірених, що уможливлювало захист інтересів, як адвокатів, так і їхніх клієнтів. Важливим є те, що корпорація присяжних повірених контролювалася державою через Раду адвокатів відповідної судової палати.

Протягом 1885–1915 рр. адвокатська корпорація Чернігівської губернії була репрезентована 148 особами. У 29 випадках простежується кар'єрний рух посадовців зі зміною посади, у 7 – зі зміною місця роботи.

Доцільно зазначити, що за Календарями Чернігівської губернії можна простежити надані 38 працівникам інституту адвокатури чини, відповідно двоє мали V чин.

Поодинокі дані з календарів дозволяють припустити, що більшість представників адвокатської корпорації були представлені особами, які репрезентували дворянську та міщанську страту, були почесними громадянами.

References

- Butko, S. (2012). Piaty shrahivski chytannia u Chernihovi [Fifth Shrahiv readings in Chernihiv]. *Kraieznavstvo – Local history*, 4, P. 201–202.
- Demchenko, T., Yasnovska, L. (2022). Illia Shrah yak lider derzhavotvorchikh protsesiv na Chernihivshchyni 1917 r. [Illia Shrah as the leader of state-forming processes in Chernihiv region in 1917]. Chernihiv, Ukraine.
- Hrytsenko A., Chumachenko O., Prokopchuk V. (2023). Miski suddi Chernihivskoi hubernii za 1892–1912 rr. U svitli statystychnykh materialiv [City judges of the Chernihiv province for 1892–1912. In the light of statistical materials].
- Minchenko, M. (2016). Advokatura mista Chernihova 1885–1915 rr. [Chernihiv bar association 1885–1915]. Poltava, Ukraine.
- Minchenko, M. (2021). Advokatura povitiv Chernihivskoi hubernii 1885–1914 rr.: sotsialno-profesiyni yriz [Bar of the districts of Chernihiv province 1885–1914: socio-professional section]. Hlukhiv, Ukraine.

Курок Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, ректор, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка (вул. Київська, 24, м. Глухів, Україна, 41400).

Kurok Oleksandr – doctor of historical sciences, professor, rector, O. Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university (24 Kyivska Str., Hlukhiv, Ukraine, 41400).

E-mail: kurok1955@gmail.com

Гриценко Андрій Петрович – доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка (вул. Київська, 24, м. Глухів, Україна, 41400).

Hrytsenko Andriy – doctor of pedagogical sciences, docent, the head of department of history, law and teaching methods, O. Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university (24 Kyivska Str., Hlukhiv, Ukraine, 41400).

E-mail: metodistAndre@gmail.com

Чумаченко Олена Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання, директор Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка (вул. Київська, 24, м. Глухів, Україна, 41400).

Chumachenko Olena – candidate of historical sciences, associate professor of the department of history, jurisprudence and teaching methods, director of the Educational and research institute of philology and history of O. Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university (24 Kyivska Str., Hlukhiv, Ukraine, 41400).

E-mail: jasminel@ukr.net

THE ADVOCATE INSTITUTE OF CHERNIHIV PROVINCE 1885–1915: SOCIAL AND PROFESSIONAL PORTRAIT

The Judicial reform of 1864 is one of the most crucial events in the history of the development of justice in the Russian empire. Planned reorganizations aimed at fundamentally changing the judicial system and ensuring the accessibility of the court to citizens and strengthening the judges' independence. In the context of innovations, the advocate institute was formed.

The purpose of the research is to outline selection conditions and reconstruct the socio-professional and collective portrait of sworn attorneys, assistant sworn attorneys, private attorneys of the Chernihiv province for 1885–1915, their professional biography based on statistical materials. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, analysis, induction, and comparative.

Conclusions. According to the provisions of the Judicial reform of 1864, the judicial process became adversarial and a full-fledged advocacy institute was formed. The main requirement for persons, who wished to practice law, was a diploma and practice in the relevant field. Also, the legislation of the Russian empire quite successfully prescribed powers of jurors and private attorneys, which made it possible to protect interests of both lawyers and their clients. It is important that the corporation of sworn attorneys was controlled by the state through the Bar council of the respective court chamber.

From 1885 to 1915, the attorney corporation of the Chernihiv province was represented by 148 persons. In 29 cases, the officials' career movement can be traced with a change of position and in 7 cases with a change of work place.

It should be noted that according to Calendars of the Chernihiv province, it was possible to trace ranks of 38 employees of the advocacy institute, two of whom had the V rank.

Some data from calendars give us background to suggest that the most of representatives of the lawyer corporation were represented by members of the nobility and middle class and were honourable citizens.

Key words: Russian empire, Chernihiv province, sworn attorneys, sworn attorney assistants, private attorneys, professional biography, social and professional portrait, collective portrait.

Дата подання: 4 вересня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 18 грудня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Курок, О., Гриценко, А., Чумаченко, О. Інститут адвокатури Чернігівської губернії 1885–1915 років: соціально-професійний портрет. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 35–40 DOI: 10.58407/litopis.230605.

Цитування за стандартом APA

Kurok, O., Hrytsenko, A., Chumachenko, O. (2023). Instytut advokatury Chernihivskoi hubernii 1885–1915 rokiv: sotsialno-profesiiniy portret [The advocate institute of Chernihiv province 1885–1915: social and professional portrait]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 35–40. DOI: 10.58407/litopis.230605.

Тамара Дорохіна, Владислав Косаченко

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

DOI: 10.58407/litopis.230606

© Т. Дорохіна, В. Косаченко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9936-6226>, <https://orcid.org/0000-0002-7982-4410>

Мета статті – розглянути історію Чернігівського обласного академічного українського музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка; описати його культурно-просвітницьку діяльність та колектив установи; схарактеризувати значення для місцевого населення та Чернігівщини в різні періоди функціонування; ознайомити з випробуваннями, які були подолані заради роботи театру; прокоментувати сьогодення пам'ятки культури місцевого значення. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що з опертям на архівні матеріали запропоновано більш повне та систематизоване висвітлення історії Чернігівського драмтеатру. **Методологічну основу** роботи становлять принципи цілісності, систематичності, історизму та об'єктивності, завдяки чому вдалося досягти неупередженості та забезпечити комплексність дослідження. Під час написання роботи використано загальні **методи** дослідження: емпіричні, теоретичні, комплексні, а також спеціальні методи наукового дослідження: компонентний аналіз та групування. **Висновки** відповідають поставленій меті дослідження: простежено історію Чернігівського обласного академічного українського музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка від моменту заснування у 1926 р. й до сьогодення. Упродовж 1943–1959 рр. театр працював у непристосованих до роботи приміщеннях, зазнавав матеріальних труднощів, зміни керівництва та колективу, проте зберіг свою професійну функцію й продовжив бути головним культурно-просвітницьким центром міста, дарувати радість та творчу насолоду не тільки Чернігівщині.

Ключові слова: архітектурна пам'ятка, музично-драматичний театр, культурний центр, репертуар, реконструкція.

Чернігів – історичний центр Сіверської землі – має багату історію й славиться історичною та культурною спадщиною. Наша увага звернена до Чернігівського обласного академічного українського музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка – одного з найстаріших обласних театрів в Україні. Випробування, що випали на долю цього культурно-просвітницького центру, він мужньо подолав завдяки безмежній любові творчого колективу до своєї справи.

Чернігівський музично-драматичний театр було засновано в 1926 р. в м. Зінов'євськ (колишній Єлисаветград, згодом Кіровоград, нині Кропивницький) шляхом реорганізації робітничого драматичного гуртка при провідному підприємстві сільськогосподарського машинобудування «Червона зірка» в пересувний робітничо-селянський український драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка. Труп робітничо-селянського театру складалася як із професійних акторів, так і з працівників машинобудівного заводу. Першим керівником колективу був актор і режисер Леонід Юліанович Предславич (1897–1960). Для презентації театру керманич обрав твір класика української літератури І. Котляревського «Наталка Полтавка», який був успішно презентований колективом. Подорожуючи містами і селами, у перші роки роботи театр пропонував до перегляду такі вистави: «Гайдамаки» Т. Шевченка, «Сусіди» І. Карпенка-Карого, «Мірандоліна» Карло Гольдоні, «Живий труп» Л. Толстого тощо¹.

У 1933 р. Наркомосвіти УРСР відрядив колектив театру на обслуговування населення новоутвореної Чернігівської області (1932). Спочатку труп гастролювала Чернігівщиною в статусі пересувного театру. На початку 1934 р. за рішенням столичної влади театр реорганізували в стаціонарний колектив і дали назву – Чернігівський державний обласний український музично-драматичний театр ім. Т. Шевченка. Слушно зазначити, що деякі дослідники датою народження Чернігівського драмтеатру вважають 1934 р. В Українській

¹ Міненко Раїса. Історія театру: 1926–2018. Чернігівський обласний академічний український музично-драматичний театр імені Тараса Шевченка. Офіційний сайт. URL: <https://teatr.cn.ua/history/>.

радянській енциклопедії історик, працівник культпросвіти, директор театру 1982–1987 рр. Леонід Тихонович Зайчик (1937–2014) розпочинає історію чернігівського драмтеатру так: «Заснований 1934 на базі Кіровоградського пересувного робітничо-колгоспного театру»².

У Чернігові театр розмістився в колишньому Будинку Миколаївського єпархіального братства (1911–1912) (Фото 1). Газета «Більшовик» з перших номерів 1934 р. повідомляла про заходи, які відбувалися в приміщенні державного обласного театру ім. Шевченка («колектив театру вже став на шлях перебудови своєї роботи»³, гастролі театрів з інших міст, урочистий пленум міськради, концерти тощо⁴).

Фото 1. Будинок Миколаївського єпархіального братства. Чернігів. 1911 р.
Фото В. Гольдфайна⁵.

У звітній доповіді «Исполнительного Комитета Черниговского Городского Совета депутатов трудящихся», присвяченій роботі з відновлення «с 21 сентября 1943 г. по 20 ноября 1947 г.» усіх сфер життя та діяльності Чернігова, зазначено: «До войны в Чернигове ... был хороший Драматический театр на 1200 мест»⁶, що вказує на професійний рівень театру в 1930–1940-х рр.

Головним режисером театру тоді було призначено Григорія Володимировича Воловика (1902–1967), який у 1948 р. отримав звання заслуженого артиста Української РСР. На цій посаді він працював до початку Другої світової війни.

Директором театру призначили Миколу Федотова, який обіймав цю посаду менше року. «Постановою секретаріату чернігівського облбюро КП(б)У від 19/ XII–33 р. ... за пригнічення класової пильності, за те, що своєю бездіяльністю і безгосподарністю довів театр до розвалу, з роботи зняти, з партії виключити й віддати до суду»⁷.

Слушно зазначити, що директори театру, на відміну від художніх керівників, достатньо часто змінювалися. До початку 1950-х рр. їх кількість була більше десяти. У 1953 р. директором театру призначено Сергія Ілліча Шевченка, який одним із перших збільшив строк обіймання посади до семи років.

Період сер. 1930-х – поч. 1940-х рр., попри репресії та цензуру в СРСР, був для колективу драматичного театру успішним. Чернігівці побачили на театральній сцені п'єси за творами М. Коцюбинського, М. Кропивницького, М. Старицького, О. Корнійчука, свого земляка – Івана Антоновича Кочерги, світових класиків – Ф. Шиллера, Мольєра.

Важливою подією в житті театру стала вистава «Тарас Шевченко» за п'єсою Юрія Григоровича Костока (1910–1995), присвячена 125-річчю від дня народження поета. Із цією виставою трупу театру запросили виступити в Києві, а виконавця головної ролі Воло-

² Зайчик Л. Чернігівський український музично-драматичний театр ім. Т. Шевченка. *Українська радянська енциклопедія*: У 12 т. / Гол. ред. М. Бажан; редкол.: О. Антонов та ін. 2-ге вид. Київ: Головна редакція УРЕ, 1985. Т. 12. С. 293.

³ За культурну передову Чернігівщини. *Більшовик*. 1934. № 11 (325). 13 січня. С. 2.

⁴ *Більшовик*. 1934. 8 лютого, 8 березня та ін. С. 4.

⁵ Будинок Миколаївського Єпархіального братства св. Михаїла. Автор В. Гольдфайн, 1911 р. *Wikimedia Commons*. URL: File:Миколаївський єпархіальний будинок.jpg.

⁶ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р. 90. Оп. 3. Спр. 55. С. 124.

⁷ Про облтеатр ім. Шевченка. *Більшовик*. 1933. № 294 (314). 30 грудня. С. 3.

димира Волгрика нагородили пам'ятною медаллю. Про підготовку п'єси неодноразово йшлося в чернігівських газетах з початку 1939 р. Так, у статті «Як ми працюємо над п'єсою про Т.Г. Шевченка» схарактеризовано образ поета, який буде презентований глядачам, та сюжетну лінію вистави, названо прізвища композитора, балетмейстера, декоратора та ін., а також зазначено, що в спектаклі «взяв участь весь колектив артистів театру»⁸; замітки «Урочисте засідання, присвячене 125-річчю з дня народження Т.Г. Шевченка»⁹ та «Урочистий вечір пам'яті Т.Г. Шевченка»¹⁰ розповіли про урочисті збори, які відбулися 9 березня в приміщенні театру за присутності «партійних, радянських і громадських організацій», присвячені 125-річчю від дня народження Кобзаря. Після вшанування пам'яті Т. Шевченка (доповідей письменників, «гостей з сіл Чернігівщини, де перебував Т.Г. Шевченко» та ін.) відбулася прем'єра п'єси «Тарас Шевченко». З 10 березня перегляд вистави був запропонований для всіх охочих. Обговорення п'єси продовжувалося й після прем'єри: «25 березня, у приміщенні редакції газети "Більшовик", відбудеться літературний вечір, присвячений обговоренню ювілейної вистави обласного театру ім. Шевченка – п'єси "Тарас Шевченко" – Ю. Костюка»¹¹.

Варто зауважити, що інформація про успіхи театру, відкриття та закриття театральних сезонів, гастрольні поїздки тощо регулярно подавалася в ЗМІ. Наприклад, найактивнішими в цьому напрямі були газети «Більшовик» та «Деснянська правда»: стаття «Привіт колективу державного театру імені Шевченка, що сьогодні розпочинає десятий ювілейний сезон», розповіла, що «4 жовтня наш колектив починає зимовий сезон, вперше перейшовши на стаціонарну роботу ... Ми чимало зробили також, щоб охопити райони області та підготуватися до наступного сезону. Такі вистави, як "Ревізор", "Аристократи", "Хороше життя", "Соло на флейті", "Маруся Чурай" та молодницька п'єса "Відважний боягуз" – це той фонд, з яким вступаємо в новий сезон»¹²; «На площі ім. Куйбишева за пропозицією партійних і радянських організацій м. Чернігова, підтриманою автором проекту (авт. – архітектор Касьянов), залишається в резерві ділянка для майбутнього будівництва театру»¹³; «Чернігівський Державний драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка повернувся з гастрольної подорожі і 9 жовтня починає свій новий сезон у м. Чернігові ... Новий сезон (1938/1939 р.) ми починаємо п'єсою "Фата Моргана"»¹⁴; у статті «30-річчя обласного театру ім. Т. Шевченка» представлено огляд діяльності театру: «За 30 років свого існування він поставив понад 200 п'єс класиків російської, української, західноєвропейської драматургії, сучасних радянських драматургів. Глядачам Чернігова та інших міст показано більше 12 тисяч спектаклів»¹⁵ (Фото 2); «Відбулися збори артистів Чернігівського театру

Фото 2. Фотографія колективу драмтеатру з нагоди 30-річчя заснування¹⁶.

⁸ Воловик Г. Як ми працюємо над п'єсою про Т.Г. Шевченка. *Більшовик*. 1939. № 53 (1854). 6 березня. С. 3.

⁹ Урочисте засідання, присвячене 125-річчю з дня народження Т.Г. Шевченка. *Більшовик*. 1939. № 55 (1858). 9 березня. С. 4.

¹⁰ Урочистий вечір пам'яті Т.Г. Шевченка. *Більшовик*. 1939. № 57 (1858). 11 березня. С. 4.

¹¹ Літературний вечір. *Більшовик*. 1939. № 68 (1869). 24 березня. С. 4.

¹² Рейзін П. У дальшу творчу путь. *Більшовик*. 1935. № 228 (828). 4 жовтня. С. 3.

¹³ Чернов Є. Перспективи розвитку міста. *Більшовик*. 1938. № 238 (1740). 16 жовтня. С. 3.

¹⁴ Воловик Г. До відкриття сезону театру ім. Т. Шевченка. *Більшовик*. 1938. № 232 (1734). 9 жовтня. С. 3.

¹⁵ 30-річчя обласного театру ім. Т. Шевченка. *Деснянська правда*. 1956. № 254. 28 грудня. С. 2.

¹⁶ Збори артистів Чернігівського театру ім. Т. Шевченка. *Деснянська правда*. 1958. № 191. 28 вересня. С. 2.

ім. Т. Шевченка ... завдання чернігівських артистів в сезоні 1958–1959 рр. ... начальник облуправління культури т. Кульбицький вручив великій групі акторів грамоти Міністерства культури УРСР та облуправління культури. Багатьом артистам вручені також премії»¹⁷; інформація про підготовку до 150-річчя від дня народження Т. Шевченка: «Шана Великому Кобзареві»¹⁸ та «Вогні Кобзарєвого свята»¹⁹ та ін.

Окрім того, на останніх сторінках газет розміщували рубрики, де був оголошений репертуар театральних установ міста: «Більшовик» – «Театр і кіно», «У Чернігові», «Театр», з 1939 р. – «Сьогодні в Чернігові»; «Деснянська правда» – «Сьогодні в Чернігові» та «В театрі і кіно».

Чернігівський театр здобув репутацію одного з найкращих в Україні. На превеликий жаль, мирну творчу працю театралів перервала війна. У червні 1941 р. колектив театру перебував на гастролях у м. Орел. З оголошенням про початок війни творчий колектив розділився на три концертні бригади, які виступали в частинах діючої армії. Деякі актори, повернувшись до Чернігова, увійшли до складу партизанського з'єднання Федорова, що діяло на окупованій німцями Чернігівщині. Василь Хмурий, Володимир Коновалов, хормейстер Д. Ісенко створили «Театр Лісограду» і влаштовували вистави та концерти для партизанів.

23 серпня 1941 р. під час німецько-фашистського бомбардування міста «было сожжено здание театра, полностью оборудованное с мебелью, театральными костюмами, декорациями и реквизитом; здание гаража во дворе театра и жилой дом работников театра»²⁰. У вересні 1943 р. частина театральної труп, зібравшись у визволеному Чернігові, відновила роботу театру в уцілій будівлі Єлецького монастиря – у приміщенні колишньої Петропавлівської церкви, де обладнали сцену та організували глядацьку залу (Фото 3). У звіті «Исполнительного Комитета Черниговского Городского Совета депутатов трудящихся ... за время с 21 сентября 1943 по 20 ноября 1947 г.» приділено увагу налагодженню культурно-просвітницької роботи в місті, зокрема вказано, що «оборудовано помещение Украинского Драматического театра на 450 мест (460 мест²¹)»²². Зазначимо, що Єлецький монастир також частково постраждав під час бомбардування Чернігова фашистами: «повреждены ... кельи Елецкого монастыря XVII в., колокольня Елецкого монастыря XVII в.»²³.

Фото 3. Територія Єлецького монастиря, храм Петра і Павла, у якому розміщався Чернігівський обласний український музично-драматичний театр ім. Т. Шевченка (1943–1959)²⁴.

Повноцінно працювати було складно: не було декорацій, реквізиту, костюмів, не вислало акторів, проте театр відроджувався, ставлячи нові вистави та відновлюючи колиш-

¹⁷ Збори артистів Чернігівського театру ім. Т. Шевченка. *Деснянська правда*. 1958. № 191. 28 вересня. С. 2.

¹⁸ Шана Великому Кобзареві. *Деснянська правда*. 1964. № 23. 1 лютого. С. 1.

¹⁹ Грабовець І. Вогні Кобзарєвого свята. *Деснянська правда*. 1964. № 37. 21 лютого. С. 4.

²⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р. 719. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.

²¹ Там само. Ф. Р. 90. Оп. 3. Спр. 55. Арк. 144.

²² Там само. Арк. 125.

²³ Там само. Ф. П. 616. Оп. 1. Спр. 1559. Арк. 107.

²⁴ Фото з архіву драмтеатру, надано керівницею літературно-драматичною частиною театру Раїсою Міненко.

ній репертуар. У «Доповідній записці» від 25 березня 1946 р. до виконкому Чернігівської облради депутатів трудящих зазначено, що «Чернігівський облмуздрамтеатр працював безпланово; не було художнього керівника, заст. директора, адміністратора. Сезон 1944–1945 рр. театр відкрив 2/II-1945 р.» У записці була «Примітка», де йшлося про надання дотації театру в сумі 300 тис. крб. Далі зазначено, що на кінець першого кварталу 1946 р. «посади керівного, адм. і художньо-творчого складу повнотою укомплектовано. Сезон 1945–1946 рр. театр відкрив 7 листопада 1945 р.» Дотацію театр отримав у розмірі 527 тис. крб.²⁵

З 16 вересня 1945 до 16 вересня 1947 рр. художнім керівником, режисером Чернігівського обласного українського драматичного театру ім. Т. Шевченка був заслужений артист УРСР (1951) Дмитро Миколайович Кот-Котевич (1894–1974)²⁶. Крім проблем, пов'язаних з театральною культурою, йому довелося займатися питаннями приміщення театру, майна, створення театального колективу тощо. Для вирішення проблеми нестачі акторів Д. Кот-Котевич запрошував на роботу акторів з інших міст: Барнаула, Новосибірська, Запоріжжя тощо²⁷.

У період з 17 вересня 1947 до 17 лютого 1948 рр. Д. Кот-Котевич працював головним режисером у Запорізькому театрі ім. Щорса, проте на підставі клопотання завідувача Чернігівського Облвідділу мистецтва В. Зорина та листа-заяви самого Д. Кота-Котевича в 1948 р. митець повернувся на посаду художнього керівника Чернігівського обласного драматичного театру й обіймав її з 18 лютого 1948 до 12 лютого 1953 рр.²⁸

Найскладнішими для театру були перші 10 повоєнних років. Про матеріальні труднощі цього періоду свідчать документи, які зберігаються в Державному архіві Чернігівської області. Наприклад, «Рішення № 2256 виконкому Чернігівської обласної ради депутатів трудящих від 12 серпня 1948 р. “Про тимчасове розформування Чернігівського Обласного Музично-Драматичного театру ім. Шевченка як окремої самостійної театральної одиниці в системі Облвідділу в справах мистецтв Чернігівської області”. В зв'язку з тим, що стаціонарне приміщення Чернігівського Обласного музично-драматичного театру в м. Чернігові є зовсім непридатним для використання як бази театру і театр не може утримувати себе», з 15 серпня 1948 р. його розформувати, «з кращих акторів театру утворити при облфілармонії театально-концертну бригаду, для роботи на договірних умовах». Усе майно театру цим рішенням передавали Чернігівській облфілармонії²⁹.

Уже за півроку «Пояснительная записка Черниговского областного театра им. Шевченка к балансу на 1/IV – 1949 г.» виголосила, що «по решению Черниговского Облисполкома театр им. Шевченка возобновил свою деятельность с 1-го декабря 1948 г. С 1/XII–48 г. по 16/I–49 г. был организационный период. Деятельность своего театр начал 16/I–49 г.»³⁰.

Довідка «Стоимость содержания здания Черниговской облфилармонии за период с 1949 г. по 1954 г.», підготовлена директором та головним бухгалтером обласної філармонії, містить вартість оренди, яку сплачував драмтеатр філармонії за цей період³¹. У звітній документації про діяльність філармонії та драмтеатру, зверненнях їхніх керівників до облادміністрації, депутатів Чернігівської міської Ради тощо постійно йшлося про необхідність різного виду ремонту будівлі, приміщень та обладнання для роботи театральних колективів на належному рівні.

Наступним художнім керівником театру до 1960 р. був заслужений артист Казахської РСР (1943) Борис Аронович Лур'є (1911–1973)³². У 50-х рр. до репертуару театру входили вистави: «Безталанна» І. Тобілевича, «Не судилось» та «Циганка Аза» М. Старицького, «У неділю рано зілля копала» О. Кобилянської, «Украдене щастя» І. Франка, «Платон Кречет», «Макар Діброва» та «В степах України» О. Корнійчука, «Останні» та «На дні» О. Горького, «Ревізор» М. Гоголя, «Дві сім'ї» та «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького тощо.

1956 р. для театру був ювілейним – 30 років діяльності. 24 грудня творчий колектив приймав вітання від представників багатьох сфер діяльності: працівників культури, робітників та колгоспників, партійних і громадських діячів тощо. Директор театру С. Шевченко ознайомив присутніх із досягненнями театального колективу за 30 років, розповів про репертуар, гастролі та плани на майбутнє. Після святкових промов гостей, виголошення

²⁵ ДАЧО. Ф. Р. 5036. Оп. 4. Спр. 73. Арк. 26.

²⁶ ДАЧО. Ф. Р. 1930. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 3.

²⁷ Т. Гребеник 11.12.2017 у м. Чернігів від Котевича Олега Дмитровича, 1948 р. н.

²⁸ ДАЧО. Ф. Р. 1930. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 5.

²⁹ Там само. Ф. Р. 5255. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 62.

³⁰ Там само. Ф. Р. 719. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 134.

³¹ Там само. Ф. Р. 5255. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 31.

³² Глива А. Лур'є Борис Аронович. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-59341>.

вітальних телеграм від Міністерства культури УРСР та БРСР, театрів різних міст України тощо відбулося нагородження представників колективу грамотами став концерт колективу³³.

Питання необхідності нової (власної) будівлі для драмтеатру неодноразово поставало на різних адміністративних рівнях міста. У ДАЧО зберігається «Архітектурно-історичний нарис» (1978) Андрія Антоновича Карнабеда (1927–2005) – архітектора, краєзнавця, кандидата архітектури (1974), де зазначено, що «У 1944–1945 рр. архітектор Панчук Н. за участю архітектора Букловського П. опрацювали в Дніпромісто генеральну схему планування Чернігова як політичного та адміністративно-господарчого центру області і як міста-музею. Виключне історико-культурне значення міста було підтверджене наказом Комітету в справах архітектури при Раді Міністрів СРСР від 22 квітня 1946 р., за яким Чернігів увійшов до числа історичних міст Союзного значення»³⁴. А. Карнабед розповів про плани (пропозиції) архітектора Олександра Михайловича Касьянова (1906–1961) «створити нову адміністративну площу» та запропонував забудову площі ім. Куйбишева (Красної): «Площу Куйбишева намічалось перетворити на центр загальноміського значення. Тут передбачалось в приміщенні колишнього губернаторського земства (зараз облвиконком) розмістити міськраду, спорудити готель, театр, кінотеатр, критий ринок та універмаг»³⁵. Слушно зазначити, що в 1935 р. О. Касьянов презентував своє бачення забудови площі ім. Куйбишева так: «Ця площа по закінченню реконструктивних робіт зовсім змінить своє обличчя. Старі будинки, що знаходяться на площі ім. Куйбишева: ресторан, нафтосиндикат, п'ятиницька церква, текстильна фабрика – повинні бути знесені, а на їхньому місці посередині площі будуть збудовані театр або бібліотека. Навколо них будуть квітники»³⁶.

Серед проєктів-ілюстрацій забудови площі 1948–1949 рр. під назвою «Чернигов. Проєкт реконструкції центру» наявне зображення «Театральної площі» з розміщенням на ній театру (1949) (Фото 4)³⁷.

Фото 4. Проєкт реконструкції центру. Зображення драмтеатру³⁸.

Приміщення для Чернігівського обласного музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка було збудоване за проєктом архітекторів Семена Давидовича Фрідліна, Михайла Яковича Лібмана, Семена Павловича Тутученка³⁹. Про будівництво драмтеатру писали газети в 1957 р.: «Гладка поверхня асфальту виводить на широку, залиту сонцем площу. Воно ніби поєднує дві частини головної вулиці. Тут – новий готель, адміністративні і жилі будинки. Ліворуч видно колонаду кінотеатру ім. Щорса, праворуч – одягається в білі облицювальні плити приміщення драматичного театру»⁴⁰.

³³ 30-річчя обласного театру ім. Т. Шевченка. *Деснянська правда*. 1956. № 254. 28 грудня. С. 2.

³⁴ ДАЧО. Ф. Р. 9035. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 58.

³⁵ Там само. Арк. 52–53.

³⁶ Касьянов. О. Соціалістична реконструкція м. Чернігова. *Більшовик*. 1935. № 239 (839). 17 жовтня. С. 3.

³⁷ ДАЧО. Ф. Р. 9035. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 3.

³⁸ Там само. Арк. 3 (№ 4).

³⁹ Там само. Ф. Р. 9035. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 63.

⁴⁰ Давидов І. Головна вулиця. *Деснянська правда*. 1957. № 224. 13 листопада. С. 3.

Фото 5. Будівництво драмтеатру, 1958 р.⁴¹

Споруда розташована на Красній площі (на час будівництва театру площа мала назву площа ім. Куйбишева), її головний південно-західний фасад, який увінчує восьмиколонний портик з трикутним фронтоном, прикрашеним горельєфами Т. Шевченка та героїв його творів. Про відкриття театру двічі розповіли місцеві газети. Так, «Деснянська правда» у статті «З новосіллям, шевченківці, з театром, чернігівці!» розмістила фотографію театру, у яскравих «кольорах» схарактеризувала «окрасу сучасного центру» міста та виголосила значення будівлі: «це пам'ятник Тарасові Григоровичу Шевченко ... це атестат зрілості нашим будівельникам» тощо, а також повідомила, що «сьогодні, у переддень великого свята (6 листопада – Т.Д. В.К.), двері нового театру гостинно відчиняться перед чернігівцями. Найперша вистава у новому театрі – “Щорс”» Юрія Петровича Дольд-Михайлика⁴².

Газета «Більшовик» у статті «Театр відкрито» також подала фотографію нової будівлі й розповіла, що «21 листопада 1959 р. в Чернігові відбулося урочисте відкриття новозбудованого приміщення обласного музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка ... Представник будівельників – начальник будівельного управління № 1 т. Вінниченко вручає директору театру т. Шевченко символічний ключ від приміщення ... Колектив театру показав присутнім виставу В. Корнійчука “Чому посміхалися зорі”»⁴³ (Фото 6).

Фото 6. Новозбудований театр ім. Т. Шевченка. Фото З. Кругерського⁴⁴.

⁴¹ Фотографія з архівного зібрання театру. Надано керівницею літературно-драматичною частиною театру Раїсою Міненко.

⁴² Журба К. «З новосіллям, шевченківці, з театром, чернігівці!». *Деснянська правда*. 1959. № 218 (7053). 6 листопада. С. 3.

⁴³ Театр відкрито. *Більшовик*. 1959. № 226. 22 серпня. С. 3.

⁴⁴ Там само. С. 3.

Рішенням виконкому Чернігівської обласної ради депутатів трудящих від 05.06.1978 № 232 будівля драмтеатру оголошена пам'яткою архітектури місцевого значення.

З 1960 до 1965 рр. посаду художнього керівника театру після Б. Лур'є на невеликі терміни займали М. Бондаренко, О. Сапсай, М. Вельямінов-Зернов, П. Морозенко.

1965 р. головним режисером театру став заслужений артист УРСР Віталій Васильович Рудницький, який керував установою до 1983 р. За цей час колектив поповнився новими акторами, було зіграно багато прем'єр. Найуспішнішими за визнанням критиків стали: «Сорочинський ярмарок» та «За двома зайцями» М. Старицького, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Ревізор» М. Гоголя, «Американська трагедія» Т. Драйзера. Наявність у театрі власного балету, оркестру, хору та драматичних акторів, які мали «співучі» голоси, дала змогу ставити музичні комедії та оперети класичних і сучасних авторів.

У 1976 р. за значні творчі успіхи колектив театру був нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Вагомий внесок у розвиток Чернігівського театру зробила Олена Павлівна Латиш (1948–1998), яка з рядової актриси виросла до директорки театру, займала цю посаду з 1987 по 1998 рр. На превеликий жаль, не всім мріям і починанням судилося здійснитися – вона передчасно пішла з життя. З її ініціативи в 1990 р. народився фестиваль «Слов'янські театральні зустрічі». Художнім керівником у 1984–2003 рр. був народний артист України та СРСР Володимир Григорович Грипич (1923–2005). З 2001 р. фестиваль отримав статус Міжнародного, до участі в ньому запрошували театральні колективи різних країн світу. У XXIV Міжнародному фестивалі «Слов'янські театральні зустрічі» взяли участь 12 театральних колективів⁴⁵.

21 червня 1994 р. Чернігівський обласний музично-драматичний театр ім. Т. Шевченка перетворено на Державне комунальне підприємство «Чернігівський обласний український музично-драматичний театр ім. Т. Шевченка»⁴⁶.

У 2001 р. за високі творчі досягнення та у зв'язку із 75-річчям Чернігівському обласному українському музично-драматичному театру ім. Т. Шевченка надано статус академічного.

2000-ті рр. для Чернігівського драмтеатру стали певним випробуванням на міцність. Особливо їх друга половина, коли за 10 років, з 1999 до 2009 рр. в установі змінилися 4 керівники. З вересня 2003 р. до червня 2009 р. посаду генерального директора та художнього керівника театру обіймав Іван Олексійович Семененко.

У червні 2009 р. рішенням Чернігівської облради на посаду генерального директора було призначено Сергія Дмитровича Линника, який керував драмтеатром до початку 2015 р. Його наступником став заслужений діяч мистецтв України Сергій Михайлович Мойсієнко. З 2020 р. – директор та художній керівник театру.

Сьогодні в репертуарі Чернігівського драмтеатру понад 30 вистав найрізноманітніших жанрів. Незмінний художній керівник театру з 2010 р. – Андрій Рінатович Бакіров, з 2020 р. – перший заступник директора з творчих питань. У виборі п'єс для постановок перевагу традиційно надають творам класиків української та світової драматургії – Нечуя-Левицького, Старицького, Гоголя, Шекспіра, Мольєра. Водночас до уваги глядачів пропонується й п'єси сучасних драматургів: М. Камолетті, Р. Куні, М. Ворожбит.

Трупа Чернігівського драмтеатру регулярно бере участь у міжнародних та вітчизняних театральних заходах, презентаціях, художньо-культурних, громадських акціях та концертних програмах. На базі драмтеатру часто відбуваються міжнародні та дитячі театральні фестивалі.

Проте не завжди театр міг самостійно обирати репертуар, на власний розсуд організовувати й проводити розважальні заходи тощо. Колектив постійно відчував контроль з боку Комітету у справах мистецтва при Раді Міністрів Української РСР, виконавчого комітету Чернігівської обласної ради депутатів трудящих, відділу у справах мистецтв при виконкомі обласної ради депутатів трудящих, бюро обкому КП(б)У та ін. Їхні постанови, розпорядження, накази, перевірки «керували» діяльністю культурно-просвітницьких установ, особлива увага приділялася контролю за репертуаром театрів. До прикладу, у «Постанові секретаріату чернігівського облбюро КП(б)У з 19.XII–33 р.» йшлося про те, що «театр був засмічений класово-ворожими елементами ... директор театру Федотов допустився пригуплення класової пильності», зауваження були висловлені щодо п'єси «Запорожець за Дунаєм» та ін. Було ухвалено рішення звільнити директора театру і «віддати до суду»⁴⁷; «Розпорядженням управління контролю за репертуаром та видовищами комітету у справах мистецтва при Раді Міністрів УРСР. 25 травня 1946 р.» було заборонено театру

⁴⁵ Міненко Раїса. Історія театру: 1926–2018. URL: <https://teatr.cn.ua/history/>.

⁴⁶ ДАЧО. Ф. Р. 719. Оп. 1, 2, 1937–1997. Арк. 54.

⁴⁷ Облбюро КП(б)У. Про облтеатр ім. Шевченка. *Більшовик*. 1933. № 294 (314). 30 грудня. С. 3.

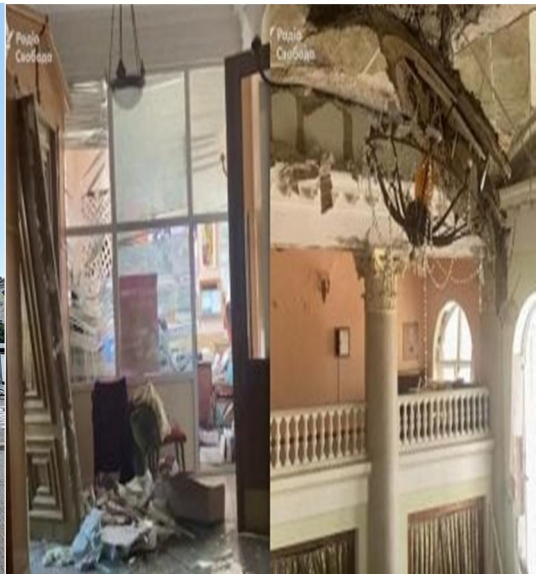
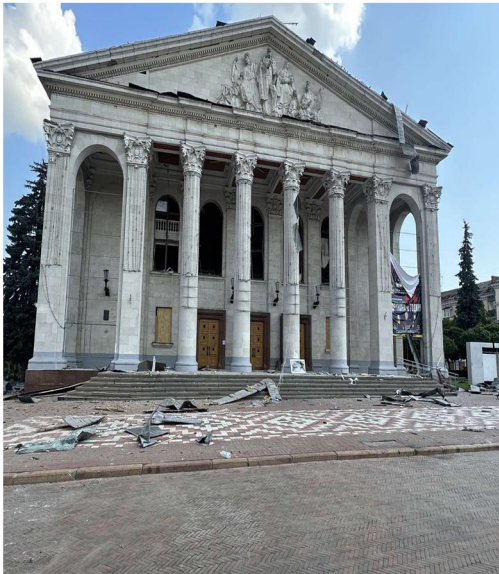
показувати п'єсу «Громадянин світу»⁴⁸; «Приказом № 428 Комитета по делам искусств при Совете министров СССР. 6 августа 1946 г.» у пункті 2 зазначено: «Директорам всех театров после премьеры каждого нового спектакля направлять в Главное Управление Театров Комитета сведения о премьере»⁴⁹; у «Постанові колегії Міністерства культури Української РСР від 28 грудня 1971 р. “Про стан творчої та виробничо-фінансової діяльності Чернігівського обласного музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка”» наголошено на порушенні постанови Міністерства культури УРСР з питань формування репертуару театру, зауваження стосуються української класики – «забагато»: твори «У неділю рано зілля копала», «Циганка Аза», «Сорочинський ярмарок», «Сватання на Гончарівці» та ін. «давно втратили свою художню якість», вказано також на недостатній рівень «ідейно-виховної роботи» в колективі тощо. Колегія постановила оголосити директорів-розпорядників Матвію Олександровичу Абелеву сувору догану та перевести на посаду заступника директора театру⁵⁰. І з такими сторінками історії театру можна ознайомлюватися майже до кінця 70-х рр. ХХ ст.

У підсумку важливо зазначити, що на окрему увагу заслуговує історія багатьох представників колективу драмтеатру, їхня творча самовіддана праця в різні періоди функціонування театру. Незважаючи на всі труднощі, колектив театру залишався невід'ємною частиною культурної спадщини міста та прикладом того, як мистецтво може допомогти пережити важкі часи. Вистави, опери та оперети, концерти створювали й створюють атмосферу єдності, надихають та мотивують жити й творити.

* * *

На велике релігійне свято – Преображення Господнє (у народі – Яблучний Спас) 19 серпня 2023 р. близько 11:30 російські окупанти нанесли ракетний удар по центру міста. Унаслідок терористичного акту постраждало 10 адміністративних будівель, 53 житлові будинки. Чернігівський обласний український музично-драматичний театр ім. Т. Шевченка зазнав повного руйнування даху над всім глядацьким комплексом, руйнування стін на входах до горіщ, значних пошкоджень інтер'єрів головного залу, фойє та інших приміщень для обслуговування глядачів. Вибуховими хвилями зруйновані та пошкоджені нещодавно поновлені прикраси інтер'єрів через відшарування гіпсової ліпнини, пошкоджене внутрішнє опорядження стін та стель приміщень, розбиті люстри, які освітлювали глядацьку залу театру та головне фойє, віконні та дверні заповнення (Фото 7). Питома вага відновлювальної вартості орієнтовно в межах 15%⁵¹.

Відремонтуємо й відновимо пошкоджене, та, на жаль, загублених уже не повернути... 7 загублених і 174 поранених. Серед них є й діти...

⁴⁸ ДАЧО. Ф. Р. 719. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 36.

⁴⁹ Там само. Арк. 42.

⁵⁰ Там само. Спр. 211. Арк. 1–4.

⁵¹ Рошак О., експерт, спеціалізація: технічне обстеження будівель та споруд класу наслідків (відповідальності) ССЗ (значні наслідки). Рішення про видачу сертифікату: 139 від 21.06.2022. Номер сертифікату: АЕ007022.

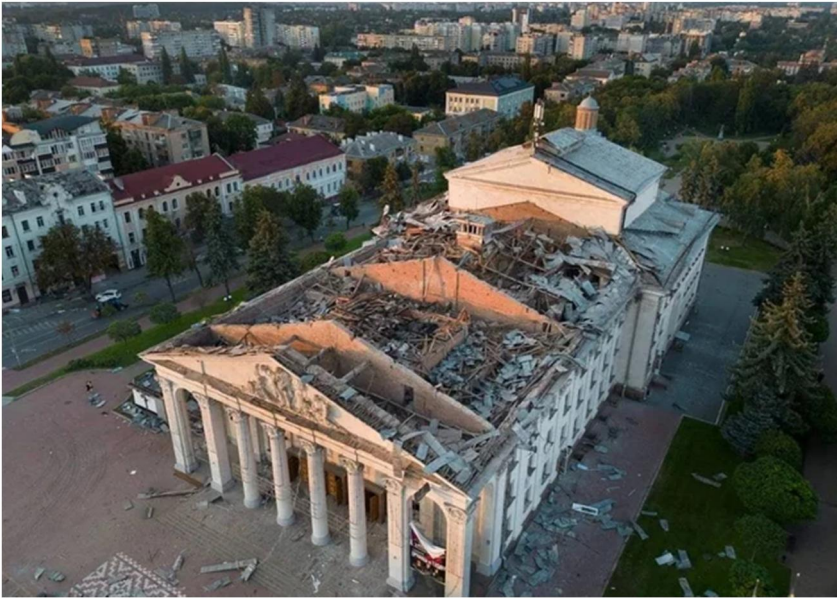

Фото 7. Чернігівський обласний український музично-драматичний театр ім. Т. Шевченка, 19 серпня 2023 р.

Дорохіна Тамара Федорівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії, археології та краєзнавства, Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна).

Dorokhina Tamara – candidate of historical sciences, docent of the Department of history, archeology and local history, A.M. Lazarevsky educational and scientific institute of history and socio-humanitarian disciplines of T. Shevchenko National university «Chernihiv Collegium» (Chernihiv, Ukraine).

E-mail: tamara-turenok@ukr.net

Косаченко Владислав Сергійович – аспірант Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Kosachenko Vladyslav – graduate student of the O.M. Lazarevsky Educational and scientific institute of history and socio-humanitarian disciplines of the T.H. Shevchenko National university «Chernihiv Collegium» (53 Hetman Polubotko St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

Email: swimminn@gmail.com

TARAS SHEVCHENKO CHERNIHIV REGIONAL ACADEMIC UKRAINIAN MUSIC AND DRAMA THEATRE: HISTORY AND MODERNITY

***The purpose** of the article is to analyse the history of the Taras Shevchenko Chernihiv regional academic theater; characterize its cultural and educational activities and the staff of the institution; determine the significance for the local population and Chernihiv oblast in different periods; to get acquainted with challenges that were overcome for the sake of the work of the theater; to comment on the present-day cultural monuments of local importance. **The scientific novelty** of the article lies in the fact that, based on archival materials, a more complete and systematic coverage of the history of the Chernihiv Drama Theater is proposed. **The methodological basis** of the work is principles of integrity, systematicity, historicism, and objectivity, thanks to which it was possible to achieve impartiality and ensure the comprehensiveness of the research. During the writing of the work, **general methods** of research were used: empirical, theoretical, and complex, as well as special methods of scientific research: component analysis, and grouping. **Conclusions** correspond to the set goal of the research: the history of the Taras Shevchenko Chernihiv regional academic theater from the moment of its foundation in 1926 to the present day. From 1943 to 1959, the theater worked in unsuitable premises, and experienced material difficulties, changes in management and staff, but retained its professional function and continues to be the main cultural and educational center of the city, bringing joy and creative pleasure not only to the Chernihiv region.*

***Key words:** architectural monument, drama theater, cultural center, repertoire, reconstruction.*

Дата подання: 4 жовтня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 13 грудня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дорохіна, Т., Косаченко, В. Чернігівський обласний академічний український музично-драматичний театр імені Тараса Шевченка: історія та сучасність. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 41–51. DOI: 10.58407/litopis.230606.

Цитування за стандартом APA

Dorokhina, T., Kosachenko, V. (2023). Chernihivskyi oblasnyi akademichnyi ukraïnskyi muzychno-dramatychnyi teatr imeni Tarasa Shevchenka: istoriia ta suchasnist [Taras Shevchenko Chernihiv regional academic Ukrainian music and drama theatre: history and modernity]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 41–51. DOI: 10.58407/litopis.230606.

ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ПЕРЕБУВАННЯ ПРП. ПАІСІЯ ВЕЛИЧКОВСЬКОГО НА АФОНІ ТА ЗАПОЧАТКУВАННЯ ПЕРЕКЛАДАЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ¹

DOI: 10.58407/litopis.230607

© С. Шумило, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Мета: дослідити початковий період перебування українського церковно-культурного діяча святого Паїсія Величковського (1722–1794) на Горі Афон з 1746 по 1758 рр., проаналізувати причини й мотиви, які спонукали його зайнятися звіркою, переписуванням і перекладами святоотцівських книг та заснувати власну духовну школу. **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, діалектичному підході до історичних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних **методів**. **Наукова новизна.** Проаналізовано листи Паїсія Величковського, інші джерела та свідчення щодо його початкової діяльності на Афоні. Встановлено, що основне місце зосередження українських ченців у 1740-ві рр. на Афоні було на землях, що належали Пантократорському монастирю. Завдяки проведеному аналізу та здійсненій експедиції на Афон встановлено точні місця розташування створених Паїсієм чернечих осередків на Афоні – каливи «Кіпарі» (1746–1754) і келії св. Костянтина (1754–1758), встановлено походження назви «Кіпарі», яку на слов'янський манер прийнято було називати «Кипарис». Наголошено, що ці святині є важливою складовою історії, духовної культури, традиції та спадщини українського чернецтва на Афоні. Здобута в Києво-Могилянській академії освіта спонукала Паїсія захопитися збиранням по афонських монастирях стародавніх богослужбових та святоотцівських рукописів і книг давньогрецькою мовою з метою виправлення слов'янських перекладів. Аналіз листів Паїсія засвідчує, що ще під час перебування в Костянтинівській келії він уперше звернув увагу на невідповідності слов'янських перекладів святоотцівських книг та грецьких оригіналів. Наголошено, що першим, хто надихнув Паїсія на започаткування такої діяльності, був його колишній наставник прп. Василій Полянмерульський (бл. 1692–1767), який так само походив із України (ймовірно, з Чернігово-Сіверщини). Висловлено припущення, що на нього мав вплив український філолог і перекладач, колишній викладач Києво-Могилянської академії ієромонах Яків (Блонницький), який у цей само час (з 1751 по 1761 рр.) подвизався на Афоні в Зографському монастирі. Встановлено точне місцерозташування келії старця Даниїла із Димитрівського Ватопедського скиту, який на Афоні був духівником Паїсія і також мав вплив на нього. Відзначено, що започаткування літературної, перекладацької та просвітницької діяльності школи Паїсія на Афоні припадає на період його перебування в Іллінському скиту. У справі переписування й перекладу книг він взаємодіє з колишніми каппадокійськими ченцями. Діяльність Паїсієвського братства сприяла перетворенню Іллінського скиту на один із важливих духовно-культурних і просвітницьких осередків на Афоні та за його межами. **Наголошено**, що вивчення початкового періоду перебування Паїсія Величковського на Афоні дозволяє зрозуміти причини й мотиви, з яких він почав займатись звіркою, переписуванням і перекладами святоотцівських книг, а також заснував власну духовну школу.

Ключові слова: Паїсій Величковський, Афон, Свята Гора, Києво-Могилянська академія, Кіпарі, Келія Костянтина, Іллінський скит, Василій Полянмерульський, Яків Блонницький.

Вступ

Спадщина, життя та діяльність Паїсія Величковського (1722–1794) неодноразово були об'єктом уваги вчених. Цій темі присвячені роботи А. Яцимирського, С. Четверікова, Д. Станілоае, І. Огієнка, А. Тахіаоса, І. Іка, В. Пелін, Д. Кенанова, А. Майнарді, А. Бріскі-

¹ Стаття є розширеною версією доповіді, виголошеної на міжнародній науковій конференції «Добролюб'є та старцтво в українських і молдавських землях: До 300-річчя від дня народження прп. Паїсія Величковського» (Університет Сорбонна, Париж, Франція, 9 листопада 2022), організований École pratique des hautes études (EPHE) спільно з Інститутом історії України НАН України та Міжнародним інститутом афонської спадщини.

ної, П. Жгуна та М. Жгун, С. Шумила, Ф. Бубнюка, С. Шуміло та В. Шуміла, В. Подковирової та інших. Однак, незважаючи на особливе значення, яке мала духовно-літературна спадщина Паїсія в християнській культурі Центрально-Східної та Південної Європи, вона досі залишається недостатньо вивченою.

Зокрема, найменш вивченими епізодами як біографії подвижника, так й історії слов'янського чернецтва на Афоні залишаються початковий період перебування Паїсія на Святій Горі в 1746–1763 рр. і його перші заняття звіркою, переписуванням та перекладом святоотцівських книг.

Найважливішим джерелом, що достовірно свідчить про духовне становлення майбутнього старця Паїсія, є його автобіографія, укладена ним під кінець життя в 1790-ті роки². Але в ній ідеться лише про молодість подвижника, до його мандрів на Афон. Ще одним біографічним джерелом є житіє прп. Паїсія, укладене його учнем і келійником схимонахом Митрофаном із Переяслава³. Але й воно не повне. Після смерті Паїсія в Нямецкому монастирі (суч. Румунія) робилися неодноразові спроби завершити цю роботу, в результаті чого з'явилося ще кілька редакцій житія прп. Паїсія⁴. Цінними джерелами до початкового періоду перебування прп. Паїсія на Афоні є його листи до о. Афанасія Молдованина, о. Димитрія⁵ та о. Феодосія Маслова⁶. У наш час в Україні були видані листи та дослідження, присвячені афонському і румунському періодам життя Паїсія та його зв'язкам із Запорозькою Січчю⁷. У 2022 р. в Румунії вийшло факсимільне видання оригінального рукопису автобіографії Паїсія⁸.

Попри достатню увагу до Паїсія Величковського та його спадщини, початковий період перебування старця на Афоні в 1746–1763 рр. є найменш вивченим. Його аналіз дозволяє зрозуміти причини і мотиви, які спонукали Паїсія почати займатися звіркою, переписуванням і перекладами святоотцівських книг, а також заснувати власну духовну школу.

² Шуміло С. Автобіографія прп. Паїсія – визначна пам'ятка української духовної літератури XVIII ст. *Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи* / Упоряд. та коментарі Шуміла С.В. Київ: Видавничий відділ УПЦ, 2016. С. 9–12, 65–180; *Autobiografia Sfântului Cuvios Paisie de la Neamț. Ediție aniversară la 300 de ani de ani de la naștere (1722–2022). Traducere și note de conf. Dr. Marina Vrachiu. Iași: Doxologia, 2022. 517 p. P. 45–199.*

³ Tachiaos A.-E. The Revival of Byzantine Mysticism Among Slavs and Romanians in the 18th c. Texts Relating to the Life and Activity of Paisy Velichkovsky (1722–1794). Thessaloniki, 1986. С. LV+296.

⁴ 170 de ani de la moartea bătrânului Paisius. *Mitropolia Moldovei și Sucevei*. 1964. № 11–12. P. 656–660; Contribuția românească la personalitatea, opera și amintirea starețului Paisie Velicikovski (1722–1794). Mănăstirea Bistrița, 1985; *Viața cuviosul paisie de la Neamț*. Iași: Trinitas, 1997. 153 p.; Sfântul Paisie Velicikovski. Scrieri autobiografice și aghiografiile scrise de ucenicii săi. Mănăstirea Petru Voda, 2022. 412 p.; Paisianismul, un moment românesc în istoria spiritualității europene: Volum alcătuit în întâmpinarea primului congres ecumenic internațional «Paisie Velicikovski și mișcarea/moștenirea sa spirituală». Italia, Magnano, 20–23 septembrie 1995 de dr. Dan Zamfirescu. București: Ed. Roza Vânturilor, 1996. P. 117–134; Cuviosul Paisie de la Neamț Velicikovski: Autobiografia și Viețile unui stareț, urmate de Așezăminte și alte texte. Ediția a II-a. Sibiu: Deisis, 2002. P. 333–351; Житие и подвиги блаженного отца нашего Паисия. Нямецкий монастырь, 1836. 160 с.; Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского с приложением предисловия на книги св. Григория Синаита, Филофея Синайского, Исихия Пресвитера и Нила Сорского. Москва: Издание Козельской Введенской Оптиной Пустыни, 1847. 355 с.

⁵ Первое послание иерею Димитрию. *Преподобный Паисий Величковский. Житие и избранные творения* (далі – ЖИТ) / Под ред. П.Б. Жгун, М.А. Жгун. Серпухов: Наследие Православного Востока, 2014. С. 408–409.

⁶ Pelin V., Căndea V. Răspunsul starețului Paisie către Atanasie Moldoveanul. *Cuvinte și scrisori duhovnicești*. Iași, 2010. P. 38–108; Второе послание прп. Паисия Величковского игумену Феодосию. *ЖИТ*. С. 353–359; Брискина-Мюллер А. Спор об уставе между Паисием Величковским и Афанасием Молдаванином (1757). Страница истории Афона и паисиянского братства. *Афонское наследие*. Киев–Чернигов: Издание Международного института афонского наследия, 2017. Вып. 5–6. С. 256–285.

⁷ Шуміло С. Прп. Паисий Величковский и последний Кошевой атаман Запорожской Сечи П. Калнышевский: малоизвестные письма. *Orientalia Christiana Cracoviensia: czasopismo naukowe, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie*. 2015. № 7. S. 27–57; Його ж. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому. Киев–Серпухов: Международный институт афонского наследия в Украине; Наследие Православного Востока, 2015. 128 с.; Шуміло С. Автобіографія та листи прп. Паїсія. *Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи*. С. 9–64; Його ж. До історії игуменства прп. Паїсія Величковського в монастирі Симонопетра на Афоні за невідомими раніше архівними документами XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 1–2. С. 79–93; Його ж. Неизвестное письмо прп. Паисия Величковского за 1763 г. и другие документы, касающиеся его игуменства в монастыре Симонопетра. *Афонское наследие*. Киев–Чернигов: Издание Международного института афонского наследия, 2017. Вып. 5–6. С. 231–255; Його ж. До питання про походження роду прп. Паїсія Величковського і його зв'язки з Чернігівщиною. *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 144–163; Його ж. Малоизвестные свидетельства о начальном периоде пребывания прп. Паисия Величковского при каливах Пантократорского монастыря на Афоне. *Научный вестник Ужгородского университета. Серия: История / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. Вип. 1 (42). С. 137–145; Його ж. «Малоросійський» Іллінський скит на Афоні та його зв'язки з українським козацтвом у другій пол. XVIII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2021. Вип. 15. С. 115–132; Його ж. Прп. Паїсій Величковський та український Іллінський скит на Афоні. *Православ'я в Україні*. До 300-річчя з дня народження прп. Паїсія Величковського та Григорія Сковороди: Збірник статей. Київ–Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2022. С. 175–215.*

⁸ *Autobiografia Sfântului Cuvios Paisie de la Neamț...* P. 45–199.

Найперше іконографічне зображення прп. Паїсія Величковського, здійснене невдовзі після його смерті на фресці головного монастирського собору (кафолікону) болгарського Зографського монастиря на Афоні, 1817 р. Сучасний вигляд, 2014 р. Фото С. Шумила.

Перші роки перебування на Афоні

У часи, коли Паїсій Величковський з'явився на Афоні, колишній давньоруський Пантелеймонів монастир (Старий Русик) уже був зайнятий грецькими монахами, й осиротілі східнослов'янські ченці не мали на Святій Горі власного самостійного монастиря, тулячись у невеликих келійних обителях Афону. Основне місце їхнього зосередження в цей період було на землях, що належали грецькому Пантократорському монастирю, на територіях якого розташовувалося багато покинутих келій і калив. Тут здебільшого й селилися ченці з українських земель, які не мали на Афоні власної обителі. Це зумовило вибір Паїсієм Величковським свого місцеперебування на Святій Горі після прибуття в 1746 р. Тут він подвизається спочатку в усамітненні в каливі «Кіпарі» (1746–1754), а після розширення кола послідовників бере ще одну каливу й, врешті, в 1754 р. ухвалює рішення облаштувати власну келійну обитель із храмом на честь св. царя Костянтина (1754–1758). Пізніше, у 1757–1758 рр., коли кількість послідовників перевищила 12 осіб, Паїсій купує покинуту келію на честь Пророка Іллі й засновує тут новий Іллінський скит. При цих обителях старцем Паїсієм було започатковано власну духовну школу, а самі вони стали осередками духовності та просвітництва⁹.

На момент прибуття на Афон рясофорного ченця Платона Величковського (таким було його

ім'я в іноцтві, яке після постригу в монахи він змінив на Паїсій) йому виповнилося всього 24 роки. Першим місцем на Святій Горі, куди він дістався разом зі своїм супутником ієромонахом Трифоном, була Велика Лавра прп. Афанасія Афонського. Це сталося 4 липня (ст. ст.) 1746 р., якраз за день до головного лаврського панигіру (престольного свята) на честь прп. Афанасія. Зупинившись у Лаврі, обидва мандрівники залишилися тут на панигір, вшанувавши пам'ять засновника суспільножительного афонського чернецтва¹⁰. Але в цьому грецькому монастирі вони не захотіли перебувати й невдовзі вирушили пішки в бік Пантократорського монастиря, неподалік від якого, як свідчить схимонах Митрофан, «перебували братія руського язика: там вони потребу мали піти до своїх єдиномісцевців, щоб від них пораду й настанову прийняти»¹¹.

На жаль, хто були ці «єдиномісцевці», і при якій із келій неподалік від Пантократорського монастиря вони подвизалися, схимонах Митрофан не уточнює. Не повідомляє про це в своїх листах і Паїсій.

Можна припустити, що ці земляки Величковського жили при одній із келій при Пантократорському монастирі. Сучасник і земляк Паїсія, київський прочанин та чернець Василь Григорович-Барський (1701–1747), який незадовго до прибуття прп. Паїсія двічі відвідував Афон, повідомляв, що на околицях Пантократорського монастиря «по горах чимало келій безмовствуючих, у них же мало від греків, найбільше ж від ченців русинських звикли жити»¹². Крім того, поблизу нього розташовувався ще один відлюдницький скит («нарицаємом в Пантократорськом скиту»), де подвизалися ченці різних національностей: «греки ж, руси і болгари, рукоділлям кормлящіся»¹³. Скит цей був невеликий, там не бу-

⁹ Шумило С. Малоизвестные свидетельства о начальном периоде пребывания прп. Паисия Величковского при каливах Пантократорского монастыря на Афоне. *Научный вестник Ужгородского университета*. Серия: История. 2020. № 1 (42). С. 140–148.

¹⁰ Схимонах Митрофан. Житие и подвиги блаженного отца нашего старца Паисия. *ЖИТ*. С. 210–211.

¹¹ Там само. С. 210.

¹² Григорович-Барский В. Пешеходца Василия Григоровича-Барского-Плаки-Албова, уроженца киевского монаха антиохийского, путешествие к Святим местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное. В 2 ч. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской академии наук, 1793. Ч. 1–2. С. 612.

¹³ Там само. С. 616.

ло ні дикея, ні загального храму, лише келії. Судячи з усього, він розташовувався в місцевості Капсала, де й донині розкидано багато стародавніх чернечих келій і калив¹⁴.

Отже, завдяки паломницьким нотаткам Григоровича-Барського ми маємо приблизне уявлення, куди саме в околицях Пантократорського монастиря міг попрямувати Величковський у пошуках «єдиноземців», щоб «прийняти від них пораду і настанову»¹⁵.

На Афоні Платон Величковський оселився в одній із закинутих калив неподалік від земляків, які врятували його¹⁶. Прийнято вважати, що спочатку він облаштувався в прилеглій невеличкій каливі, що іменувалася «Κηλάρη» (з грецької – калива садівника), яку на слов'янський та молдавський манер іноді називали «Кипарис». Відомості про таку назву цієї каливи є лише в одному джерелі – життєписі Паїсія, складеному румунською мовою його учнем схимонахом Ісааком Даскалом¹⁷. Назву «Кипарис» він згадує тричі, іменуючи цю каливу «келією». Однак, оскільки Ісаак не жив на Афоні разом із Паїсієм і не був очевидцем тих подій, його описи грішати неточностями, характерними для відомостей, записаних з пам'яті та з чужих слів. Зокрема, він стверджує, що «келія Кипарис» належала до монастиря Іверон¹⁸. Однак аналіз місцевості та розташованих там келій і калив не дає змоги визнати правильною таку ідентифікацію. Найближчі келії та каливи, що належать до Іверона, розташовані лише біля Карієса – столиці Афону. Тоді як і сам прп. Паїсій, і інший його біограф схим. Митрофан вказують, що оселився він (Паїсій) поруч зі співвітчизниками, які жили на келії Пантократорського монастиря¹⁹. Крім того, Ісаак неправильно називає житло Паїсія «келією». На Афоні під словом «келія» розуміють невелику обитель із храмом (параклісом), де можуть жити від одного до кількох десятків ченців і послушників. При цьому келія, хоч і має статус невеличкої чернечої обители, але, на відміну від скиту, не має прав самоврядування та перебуває в повній залежності від кіріархального монастиря, на землях якого розташована. Окрім келій, на територіях афонських монастирів розташовано безліч чернечих жител – калив, кафізм та ісихастеріїв, при яких немає своїх храмів (параклісів). По суті, це звичайні чернечі хатини (відлюдницькі або господарські), розкидані в різних місцях Афону. Із листів прп. Паїсія знаємо, що храм у нього вперше з'явився, лише коли він переселився на келію св. Костянтина. До цього він жив не в келії, а в каливах чи кафізмах у межах Пантократорського монастиря. Цей факт підтверджує й сам Паїсій у посланні до Афанасія Молдованина²⁰.

Залишаються питання щодо назви каливи. Ісаак її іменує «Кипарис» (румунською – *chiparos*, зустрічаються також написання як «*chiparis*» та «*kyparis*»)²¹. Проте така назва невідома у Пантократорському монастирі. Проведене нами дослідження дало змогу встановити, що в монастирі її традиційно називають «Καλύβα του κηλάρη» (з грец. – калива садівника). Як пояснюють там, відповідно до місцевого діалекту слово «κηλάρης» (кіпаріс) означає послух садівника або садівничого (не плутати зі словом «κυλάρισσ», яке перекладається як кипарис, тобто назва рослини). Від слова «κηλάρης» – садівник (хто?) походить слово «κηλάρη» – садівника чи садівничого (калива чия, кого?). Оскільки на Афоні здавна існує свій діалект, у якому деякі слова звучать інакше, ніж це прийнято в сучасній новогрецькій мові (де «садівник» – це κηπουρός), то назви монастирських послухів тут звично мають таке ж саме закінчення, як і в слові κηλάρης: толікаріс, архонтаріс, дохеїаріс, трапезаріс тощо. Отже, на афонському діалекті садівник – κηλάρης, а не κηπουρός, як у словнику новогрецької мови. Імовірно, через співзвучність слова «κηλάρης» із румунським «*chiparos*» або слов'янським «кипарис», учень Паїсія схимонах Ісаак і назвав каливу «кипарисом», і ця назва від нього поширилась і в інших працях про старця. Не виключено, що саме так («кипарисом») називали поміж собою цю каливу й самі учні Паїсія, оскільки на Афоні слов'янські та інші негрецькі ченці доволі часто переінакшували грецькі слова й називали співзвучними, більш звичними словами (Κορυές – Карєя, Χουρμύτσας – Крумиця або Кормилиця, Μπουραζέρι – Білозерка та ін.). Треба зазначити, що досі біля цієї каливи ростуть кілька старих високих кипарисів, що також для слов'янських і молдавських ченців могло бути приводом називати її поміж собою «кипарисом», хоча сама назва каливи жодним чином із цієї рослиною не пов'язана.

¹⁴ Пасхалидис С. Святой монастырь Пантократор. *Путеводитель паломника*. Афон: Изд-во Пантократорского монастыря, 2017. С. 157–159; Шумило С.В. Малоизвестные свидетельства о начальном периоде пребывания прп. Паисия Величковского при каливах Пантократорского монастыря на Афоне... С. 140–148.

¹⁵ Схимонах Митрофан. Житие и подвиги блаженного отца нашего старца Паисия... С. 210.

¹⁶ Там само. С. 212.

¹⁷ Viața cuviosul paisie de la Neamț... P. 29–33, 85.

¹⁸ Ibid. P. 33; Scrieri autobiografice și aghiografiile scrise de ucenicii săi. P. 282.

¹⁹ Схимонах Митрофан. Житие и подвиги блаженного отца нашего старца Паисия... С. 212; Pelin V., Căndea V. Răspunsul starețului Paisie către Atanasie Moldoveanul. P. 52–54.

²⁰ Pelin V., Căndea V. Răspunsul starețului Paisie către Atanasie Moldoveanul. P. 52–54.

²¹ Viața cuviosul paisie de la Neamț... P. 29–33, 85; Scrieri autobiografice și aghiografiile scrise de ucenicii săi. P. 282.

Руїни каливи «Кіпарі» («Купарис») при Пантократорському монастирі, де подвизався прп. Паїсій Величковський з 1746 по 1754 рр. Сучасний вигляд, 2022 р. Фото С. Шумила.

Сергій Шумило та консул України в Салоніках Олександр Сосонюк біля руїн каливи «Кіпарі» («Купарис»). Листопад 2022 р.

Руїни каливи «Кіпарі» донині збереглися на землях Пантократорського монастиря й розташовані нижче по схилу від руїн Костянтинівської келії. Її залишки були виявлені в лютому 2022 р. під час вирубки густих заростей монастирського лісу. У листопаді 2022 р. на запрошення Пантократорського монастиря автором цієї статті було вперше проведено обстеження залишків цієї обителі²². До цього помилково вважалося, що паїсійська калива «Кіпарі» розташовувалась на краю сучасних монастирських городів поруч із келією св. Трифона.

Проведені попередні обстеження засвідчили, що вона справді збудована не пізніше XVIII ст. на території колишніх монастирських садів, нині густо порослих лісом. Калива була невеликою двоповерховою кам'яною чернечою хатиною розміром десь 5х10 метрів на першому поверсі; використовувалася, імовірно, як житло для монастирського садівника. Біля неї проходить русло висохлої гірської річки чи потоку, а нижче від каливи зберігся майстерно виготовлений із каменів водозбірний резервуар, який колись забезпечував розумне накопичення дощової води для поливу саду. Ченці в гірській місцевості Афону часто прагнули обирати для проживання місце, де є доступ до прісної води, без чого в горах вкрай важко вижити.

²² Експедиція на Святу Гору Афон: пошуки загубленої келії прп. Паїсія Величковського. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 181–184.

*С. Шумило біля руїн каливи «Кіпарі» («Кипарис») після вирубки та розчистки території.
Травень 2023 р.*

*Ковані цвяхи, виявлені серед руїн каливи «Кіпарі» («Кипарис»),
травень 2023 р. Фото С. Шумила.*

Митрофан повідомляє, що, оселившись у цій каливі поруч зі своїми співвітчизниками, прп. Паїсій на Афоні «обходив монастирі та скити, шукаючи духовного наставника, який живе в безмовності, щоб віддати себе на послух йому, але не знайшов», після чого почав подвизася у цілковитому усамітненні²³.

Прп. Паїсій прожив самотником у каливі «Кіпарі» два з половиною роки²⁴. Не пізніше 1750 р. полтавського пустельника відвідав його старець Василій Поляномерульський (Роіана Mărului; бл. 1692–1767), який так само походив із українських земель (імовірно, з Чернігово-Сіверщини). Тут, у каливі «Кіпарі» він постриг 28-річного рясофорного інокa Пла-

²³ Схимонах Митрофан. Житие и подвиги блаженного отца нашего старца Паисия... С. 213.

²⁴ Там само. С. 215.

тона Величковського в мантию з ім'ям Паїсій²⁵. Про це повідомляє схимонах Ісаак Даскал²⁶. Тут же старець Василій пояснив Паїсію небезпеку усамітненого життя, порадивши віддати перевагу спільножителюству.

У Костянтинівській келії

Поступово, після прийняття постригу, до ченця Паїсія почали приєднуватися нові братія, яких він брав «не в учні, а в товариші», і маючи «замість отця і наставника вчення святих отців»²⁷.

Першим, хто поселився разом із Паїсієм у каливі «Кіпарі», був монах Віссаріон. Коли ж до них приєдналися також ченці Парфеній та Кесарій, то, як повідомляє Паїсій, «через надмірну тісноту приміщення» вони розділилися «по двох каливах, верхній і нижній». Імовірно, «нижньою» була калива «Кіпарі».

Поступово паїсіївське братство стало складатися вже з восьми осіб. Така кількість людей не могла вміститися в крихітних каливах, і о. Паїсій близько 1754 р. вирішує переселитися в розташовану неподалік («на відстані двох кидків каменя») закинуту келію св. царя Костянтина²⁸. Як повідомляється, бажаючи об'єднатися всі разом, вони «поміняли нижню каливу на келію святого Костянтина»²⁹. Вона також належала Пантократорському монастирю, була за двадцять хвилин ходу від нього й мала власний храм (паракліс).

Із описів, що збереглися в архіві Пантократорського монастиря, відомо, що Костянтинівська келія була заснована не пізніше середини XVII ст.³⁰

Однак і тут, на новому місці, спочатку бракувало необхідних умов для життя. Як повідомляє прп. Паїсій, у Костянтинівській келії, зокрема, не було приміщень для ночівлі. Судячи з усього, влітку братія змушена була ночувати просто неба або в «куреньях», виготовлених із гілок дерев. Але взимку це ставало неможливим. Тому, як пише Паїсій, «бачачи наближення зими, і не маючи де й голови прихилити, не було ж і калив, тоді, бачачи гостру нашу потребу, почали самі будувати у святому Костянтині п'ять калив»³¹. Будівництво тривало чотири місяці³².

Один із біографів Паїсія, майбутній митрополит Угровалахійський Григорій Даскал (1765–1834), уточнює важливу деталь: живучи в Костянтинівській келії, Паїсій із братією «не мали власного майна, тому й під замок ніколи ніщо не замикалося, бо нікому було ко-го-небудь у чому-небудь боятися»³³. Митрофан уточнює, що в Костянтинівській келії згодом разом із Паїсієм подвизалося дванадцять чоловік братії: «сім волоського язика, а п'ять славенського»³⁴.

Саме тут, у Костянтинівській келії, не пізніше 1758 р. старець Паїсій на 36-му році життя приймає рукоположення в сан священника й стає духівником³⁵. За словами Митрофана, погодився на це Паїсій неохоче, лише за численними наполяганнями й проханнями як братії, так і інших «чесних святогірських духівників»³⁶. Головною причиною було те, що громада Паїсія зовсім не мала власного священника й духівника, і братство змушене було звертатися до пастирів з інших святогірських обителей. Крім того, за духовною порадою до Паїсія в цей час йшло вже й багато ченців з інших афонських монастирів, які хотіли бачити в ньому свого духівника й наставника. Серед них був і колишній Константинопольський патріарх Серафим I (1733–1734), який проживав на спокої при Пантократорському монастирі, духівником якого згодом і став Паїсій³⁷.

У життях прп. Паїсія зазначається, що погодився він прийняти рукоположення лише за твердим наполяганням «святогірських духівників». Очевидно, серед них вирішальне значення мала думка і його власного духівника – старця Даниїла з Ватопедського скиту св. Димитрія, який вже не міг впоратися з опікою постійно зростаючого числа учнів і послідовників прп. Паїсія. Про цього старця ми дізнаємося з єдиного джерела – полемічного послання прп. Паїсія до Афанасія Молдованіна, де він наголошує: «на Святій Горі багато

²⁵ Viața cuviosul paisie de la Neamț... P. 30, 85.

²⁶ Ibid. P. 85.

²⁷ Схимонах Митрофан. Житие и подвиги блаженного отца нашего Старца Паисия... С. 214–215.

²⁸ Там само; Ibid.

²⁹ Схимонах Митрофан. Житие и подвиги блаженного отца нашего старца Паисия... С. 217; Pelin V., Căndea V. Răspunsul starețului Paisie către Atanasie Moldoveanul. P. 53–54.

³⁰ Архів Пантократорського монастиря на Афоні (далі – АПМА). Ф. 4/13. Арк. 1–7.

³¹ Pelin V., Căndea V. Răspunsul starețului Paisie către Atanasie Moldoveanul. P. 53–54.

³² Там само.

³³ Paisianismul, un moment românesc în istoria spiritualității europene... P. 117–134; Cuviosul Paisie de la Neamț Velickovski... P. 333–351.

³⁴ Схимонах Митрофан. Житие и подвиги блаженного отца нашего старца Паисия... С. 218–219.

³⁵ Viața cuviosul paisie de la Neamț... P. 34, 85.

³⁶ Схимонах Митрофан. Житие и подвиги блаженного отца нашего старца Паисия... С. 217.

³⁷ Там само. С. 221.

чесних [отців] знають мого старця, і більше того, духівника мого, преподобного отця Даниїла, який живе в скиту святого Димитрія, тому що він є духовним батьком також і для старця мого, Василя»³⁸. Відомостей про цього подвижника більше немає в жодному іншому листі прп. Паїсія. Не повідомляють про нього й біографи преподобного. Існує думка, що начебто Паїсій взагалі не мав на Афоні духівника. Водночас із цього короткого повідомлення дізнаємося, що прп. Паїсій, побувши певний час у повному усамітненні, все ж у 1750-ті роки почав керуватися настановами старця Даниїла, який подвизався при Ватопедському скиту св. Димитрія.

Описи цієї обителі залишив сучасник Паїсія В. Григорович-Барський. За його словами, у 1744 р. при ній було 20 келій і калив, де жили переважно грецькі ченці й один русинський старець³⁹. Усі вони приймали «благословення і настанови від скевофілакса та інших соборних старців монастиря Ватопедського, оскільки скит цей на його землі знаходиться й до його влади належить, і без ради його нічого не чинить»⁴⁰. Вважається, що в сер. XVIII ст. Димитріївський скит був одним із осередків ісихастського руху отців-колівадів на Афоні⁴¹. Про служіння в ньому старця Даниїла підтверджує досліджена нами у вівтарній частині параклісу Всіх святих вмурована в стіну над жертовником (по ліву сторону) ктиторська мармурова плита від 1760 р., на якій серед інших імен викарбувано ім'я ієромонаха Даниїла. Імовірно, це саме той Даниїл, про якого повідомляє прп. Паїсій.

*Руїни в Димитріївському скиту Ватопедського монастиря.
Фото С. Шумила, 2020 р.*

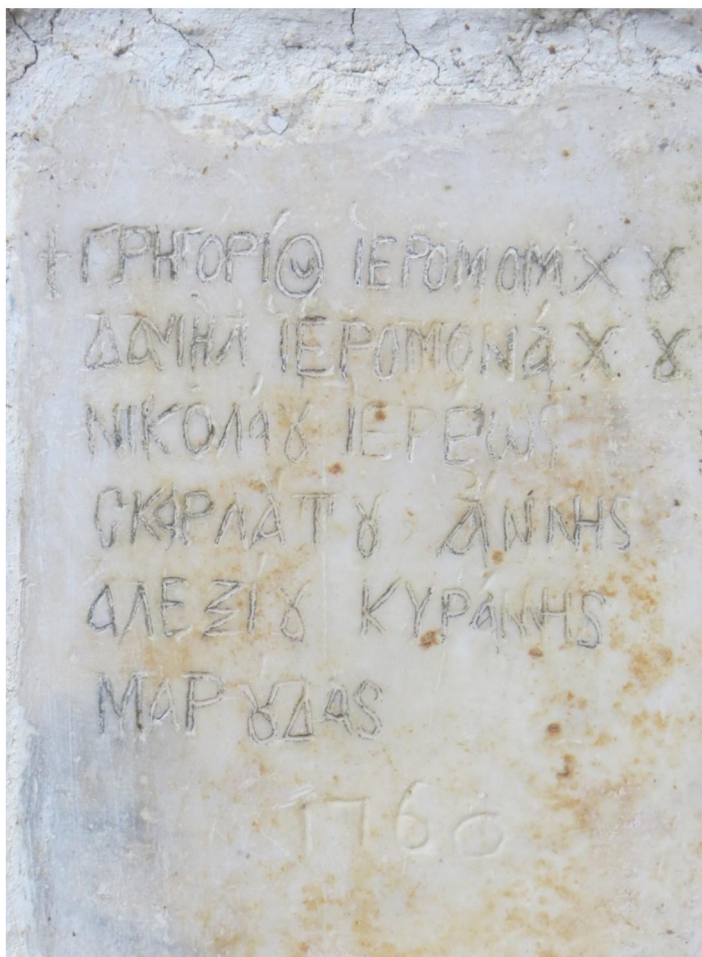
*Вівтарна частина параклісу Всіх святих в Димитріївському скиту,
де над жертовником ліворуч вмурована в стіну ктиторська мармурова плита від 1760 р.,
на якій серед інших імен викарбувано ім'я ієромонаха Даниїла.
Фото С. Шумила, 2020 р., публікується вперше.*

³⁸ Pelin V., Căndea V. Răspunsul starețului Paisie către Atanasie Moldoveanul. P. 85.

³⁹ Григорович-Барский В. Пешеходца Василия Григоровича-Барскаго-Плаки-Албова ... путешествие к Святым местам... С. 636.

⁴⁰ Там само. С. 636.

⁴¹ Димитрия великомученика скит. *Православная энциклопедия*. Москва: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2007. Т. 15. С. 206–207; Χρυσόχοϊδης Κ. Ἀπό τῆν Ὁθωμανικὴν κατὰκτησιν ὡς τὸν 20ὸ αἰῶνα. Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπέδου. Παράδοσι-ιστορία-Τέχνη. «Αἴγιον» Οὐρσ, 1996. Τ. 1. Σ. 66.

*Ктиторська мармурова плита від 1760 р. у вівтарній частині параклісу Всіх святих в Димитрійському скиту, на якій викарбувано ім'я ієромонаха Даниїла.
Фото С. Шумила, 2020 р., публікується вперше.*

Хто саме з архієреїв висвятив старця Паїсія, слов'янські тексти житій не уточнюють. Висловлювалися припущення, що це міг бути колишній Константинопольський патріарх Серафим⁴². Однак у румунському тексті житія прп. Паїсія, складеному його учнем схим. Ісааком, із цього приводу є важливе уточнення. За словами Ісаака, Паїсій був висвячений у віці тридцяти шести років Преосвященним Григорієм Рашкою (рум. Rașca)⁴³. Хто цей Григорій Рашка – поки що встановити не вдалося. Важко сказати, чи не припустився схим. Ісаак помилки із прізвищем? Не виключено, що тут йшлося про правлячого архієрея Рашко-Призренської єпархії в Сербії⁴⁴. Водночас у Румунії також існують топоніми з назвою Râșca, поширеним у молдо-влахійських землях було й схоже за звучанням прізвище Рошка (рум. Roșca), тож не можна відкидати й румунського походження цього ієрарха. Питання це залишається відкритим.

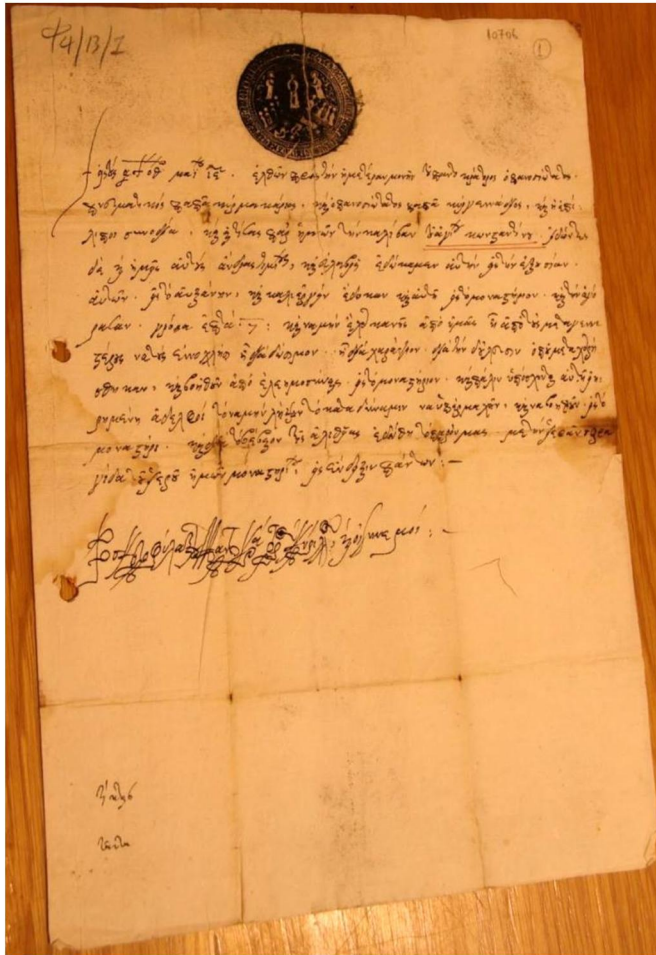
⁴² Багато хто плутає колишнього Патріарха Серафима I (обіймав патріаршу кафедру з 1733 до 1734 рр.), який проживав на спокої на Афоні, з іншим Патріархом Серафимом II (Аніном), що обіймав Константинопольську кафедру з 1757 до 1761 рр. Останній на Афон переїхав після усунення з кафедри 1761 р. і жив у келії «Серай», що належала Ватопедському монастирю, поблизу Карієса. Під час російсько-турецької війни 1769 р. закликав грецьке населення повстати проти турків. Після провалу революції 1776 р. змушений був тікати від переслідувань у межі Російської імперії, переїхавши в Україну, де певний час мешкав у Ніжині, а в останні роки життя проживав у Мгарському монастирі на Полтавщині (батьківщині прп. Паїсія), де помер 7 грудня 1779 р.

⁴³ Viața cuviosul paisie de la Neamț... P. 34; Scrieri autobiografice și aghioграфиile scrise de ucenicii săi. P. 285–286.

⁴⁴ Рашка – середньовічна сербська держава (велика жупа) і однойменний регіон у південно-центральної частині Сербії, в Косово та північній частині Чорногорії. Тут у середньовіччі довгий час була столиця правителів династії Неманич та сербської держави (що й називалася Рашкою). Тут же була кафедра першого єпископства Сербії (Єпархія Рашка і Призрен). Паралельно з назвою Рашка використовувалася також назва «Рашка земля» (країна). Вона вживалася і в титулюванні великих жупанів, чергуючись із назвою «сербська земля». У латинських джерелах сербів іменували Rasciani, а їхню державу – Rascia. В угорців і німців ці назви зберігалися до XX ст. У сучасній Сербії таку саму назву мають муніципалітет, місто і район Рашка.

Де саме було здійснено хіротонію Паїсія, також не уточнюється. Можливо, висвячення відбувалося в параклісі Костянтинівської келії. Однак келійний храм, що більше нагадує невелику каплицю, для такого урочистого архієрейського богослужіння занадто малий. Тому не виключено, що висвячення могло відбутися в кафоліконі Пантократорського монастиря.

Після хіротонії кількість братії, яка бажала приєднатися до громади старця Паїсія, зросла⁴⁵. Як уже зазначалося, до кінця 1757 р. братство складалося вже з 12-ти осіб (семи молдаван і п'яти слов'ян). Через це наприкінці 1757 – на початку 1758 рр. Паїсій разом із учнями переходить у розташовану неподалік покинуту й занедбану Іллінську келію, яку згодом він перетворив на самоврядний скит⁴⁶.

Омологія Костянтинівської келійної обителі на Афоні, 1779 р.
Архів Пантократорського монастиря на Афоні. Фото С. Шумила.

Костянтинівська келія з параклісом продовжувала ще довгий час функціонувати й після виходу з неї прп. Паїсія. Про це свідчать омології келії за 1779–1841 рр., що зберігаються в архіві Пантократорського монастиря⁴⁷. Із них відомо, що від 15 травня 1779 р. у Костянтинівській келії жили ченці Макарій та Геннадій, а вже від 6 серпня того ж року – ченці Геннадій та Євфимій. Від 7 листопада 1807 р. – чернець Іоаким, від 15 червня 1814 р. – ченці Данило, Ананій та Анастасій, від 11 квітня 1816 р. – ченці Арсеній та Григорій, а від 20 вересня 1841 р. – ченці Григорій та Максим. Імовірно, спочатку в Костянтинівській келії продовжували подвизатися учні прп. Паїсія, хоча до середини XIX ст. там жили, мабуть, уже грецькі ченці. На початок XX ст. келія поступово запустилася, була полишена й занепадала.

⁴⁵ Схимонах Митрофан. Житие и подвиги блаженного отца нашего старца Паисия... С. 219.

⁴⁶ Шумило С. «Малоросійський» Іллінський скит на Афоні... С. 115–132; Шумило С. Паїсій Величковський та український Іллінський скит на Афоні. С. 175–215.

⁴⁷ АПМА. Ф. 4/13. Арк. 1–7.

*Руїни Костянтинівської келійної обителі при Пантократорському монастирі,
де подвизався прп. Паїсій Величковський з 1754 по 1757 рр.
Сучасний вигляд, 2016 р. Фото С. Шумила.*

С. Шумило та консул України в Салоніках О. Сосонюк біля руїн Костянтинівської келійної обителі. Листопад 2022 р.

У 2015 та 2017 рр. автором цієї статті спільно із колегами з Міжнародного інституту афонської спадщини здійснено наукову експедицію по місцях подвижництва прп. Паїсія Величковського на Афоні. Експедиція була організована в рамках підготовки до відзначення 295-річчя від дня народження прп. Паїсія та проведення міжнародної конференції «Київські Паїсійські читання»⁴⁸.

Відвідуючи місця подвигів прп. Паїсія, нами було оглянуто й колишню Костянтинівську келію. На сьогоднішній день від неї збереглися лише руїни фундаменту параклісу та невелика частина стіни однієї з господарських будівель. Місцевість сильно заросла чагарником і деревами, що ускладнює пошук та відвідування. На місці зруйнованого вітаря параклісу св. царя Костянтина за афонською традицією посаджено дерево, щоб тварини не ходили по вітарній частині колишнього храму. Креслення та зображення келії не збереглися, тому уявити, як вона виглядала, зараз вкрай складно. Можна лише умовно реконструювати її вигляд на основі залишків цегляного фундаменту деяких будівель. Однак поки що достеменно не відомо, чи фундамент, що зберігся, справді належить до часів перебування тут Паїсія Величковського, або ж – до пізнішого періоду? Це ще належить з'ясувати під час подальших досліджень.

Початок перекладацької діяльності

З епістолярію Паїсія та житійних текстів відомо, що не маючи тривалий час досвідченого духовного наставника, Паїсій із учнями спочатку намагалися керуватися святоотцівськими книгами, що зберігалися в бібліотеках афонських монастирів. Із того, що Паїсій надсилав до друга й однодумця – ігумена Софронієво-Молченської пустині прп. Феодосія Маслова (?–1802)⁴⁹ – дізнаємося, що спершу він на Афоні збирав і переписував переклади святоотцівських творів слов'янською мовою. Переважно ці книги Паїсій брав у Хіландарському та Зографському монастирях⁵⁰.

Із листа до митрополита Гавриїла Петрова (1730–1801) від 23 листопада 1791 р., опублікованого як передмова до виконаного старцем перекладу повчань прп. Ісаака Сирина, Паїсій повідомляє, що саме під час перебування в Костянтинівській келії він уперше звернув увагу на нестиковки та невідповідності слов'янських перекладів святоотцівських книг із їхніми грецькими оригіналами, через що до кінця неможливо було зрозуміти їхнього сенсу⁵¹. Як пише Паїсій, «коли ж це трапилося зі мною безліч разів, я побачив, що марно

⁴⁸ На Афоні по місцях подвижництва прп. Паїсія Величковського проведена наукова експедиція. *Міжнародний інститут афонської спадщини*. URL: <https://afon.org.ua/ru/novosti/na-afone-po-mestam-podvizhnichestva-prp-paisiya-velichkovskogo-provedena-nauchnaya-ekspeditsiya.html>.

⁴⁹ Второе послание прп. Паисия Величковского игумену Феодосию. *ЖИТ.* С. 353–359.

⁵⁰ Первое послание иерею Димитрию. *ЖИТ.* С. 408–409.

⁵¹ Книга Исаака Сирина. Слова постнические. Нямецкий монастырь, 1812. Предисловие. Арк. II зв.–III зв.; Старцы о. Паисий Величковский и о. Макарий Оптинский и их литературно-аскетическая деятельность. *Отечественные подвижники благочестия*. Введенская Оптина Пустынь, 1996. Сентябрь. С. 465.

працюю в уявному виправленні слов'янських книг зі слов'янських»⁵². Колишній вихованець Києво-Могилянської академії виявляє в слов'янських перекладах безліч «неясностей та збідніння грамотності». Причиною цього він називає «недостатню досвідченість стародавніх перекладачів з давньогрецької мови на слов'янську», а також «недбалість недосвідчених перекладачів»⁵³.

Тому ще під час перебування в Костянтинівській келії, вдосконалившись у вивченні не лише розмовної новогрецької, а й давньогрецької мови, Паїсій починає збирати по афонських монастирях стародавні святоотцівські рукописи й книги давньогрецькою мовою «в надії виправити за ними слов'янські»⁵⁴.

Румунський біограф прп. Паїсія, Григорій Даскал, уточнює, що старець тоді вже добре опанував розмовну грецьку мову й почав зіставляти слов'янський Октоїх із грецьким, помітивши багато відмінностей між ними. За допомогою одного з учнів на ім'я Макарій, який добре знав давньогрецьку мову після навчання в Бухаресті, він почав посилено практикувати ще й давньогрецьку, щоб особисто зіставляти й перевіряти слов'янські переклади та грецькі оригінали. Як зазначає Григорій Даскал, завдяки цьому «найбільше отримували користь і сам, і братам допомагав. Бо відтоді не лише з книг слов'янських, а й з еллінських тлумачив їм слово Боже, яке мав справжнім і не заблуканим наставником»⁵⁵.

Викликає подив, як Паїсій зміг за такий стислий термін «з нуля» так добре опанувати новогрецьку та давньогрецьку мови, щоб не лише вільно спілкуватися ними, а й якісно перекладати слов'янською такі складні святоотцівські тексти. Водночас важливо враховувати, що досвід вивчення мов і натренованість пам'яті, читання творів іншими мовами та їх перекладу він набув ще під час навчання в Києво-Могилянській академії. У цьому навчальному закладі викладання велося переважно латиною, проте вивчалися також церковнослов'янська, руська, польська та грецька мови, твори античних філософів і багато іншого. Сам Паїсій в «Автобіографії» зазначає, що він перші роки «з ретельністю перебував там у шкільному навчанні»⁵⁶. І хоч після п'яти років він полишив навчання в академії, отриманий досвід і знання знадобилися йому в подальшому як для розуміння та аналізу богословських творів, так і для опанування румунської та грецької мов.

П'ять років навчання в Києво-Могилянській академії – це присутній під ту пору рівень освіченості та гуманітарних знань. За цей термін (з 1735 по 1740 рр.) він закінчив класи аналогії, інфіми, граматики, синтаксису, поезики та інші. Паїсій, як зазначає Анна Бріскіна, «здобув гуманістичну освіту, тобто володів глибокими знаннями з граматики ... доведеними до автоматизму навичками граматичного та стилістичного аналізу тексту, а також навичкою перекладу тексту з однієї мови іншою; мав навички роботи як із біблійними, так і з філософськими класичними текстами; багато знав напам'ять; володів методами як колективної, так і самостійної аналітичної роботи з текстом»⁵⁷. Без усіх цих знань і якостей, набутих під час навчання в Києво-Могилянській академії, прп. Паїсій, напевно, не зміг би розкритися в тій своїй багатогранності, в якій він нам відомий сьогодні.

За словами Паїсія, святоотцівські книги він отримував на Афоні переважно «від своїх благодійників із сербської та болгарської обителей» (тобто з монастирів Хіландар і Зограф)⁵⁸. Це свідчить про тісний зв'язок Паїсія з ченцями цих двох слов'янських монастирів, в яких він брав у користування книги слов'янською мовою. Із листа до Гавриїла Петрова Паїсій повідомляє, що під час перебування вже в Костянтинівській келії (1754–1758) він вперше звернув увагу на невідповідності слов'янських перекладів із їхніми грецькими оригіналами⁵⁹. Зокрема, від одного ієромонаха, ім'я якого Паїсій не називає, він отримав болгарський переклад повчань Ісаака Сиріна, які й почав звіряти з іншими слов'янськими перекладами⁶⁰.

Цікавий факт – у той час, коли прп. Паїсій у монастирській бібліотеці Зографа працює зі святоотцівськими творіннями, тут так само подвизався з 1751 до 1761 рр. український філолог і перекладач, колишній викладач Києво-Могилянської академії та Московської

⁵² Второе послание прп. Паисия Величковского игумену Феодосию. ЖИТ. С. 353.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Книга Исаака Сирина. Слова постнические. Арк. II зв.–III зв.; Старцы о. Паисий Величковский и о. Макарий Оптинский... С. 465.

⁵⁵ Paisianismul, un moment românesc în istoria spiritualității europene... P. 117–134; Cuviosul Paisie de la Neamt Velickovski... P. 333–351.

⁵⁶ Преподобный Паїсий Величковський. «Повість про святий собор»... С. 70.

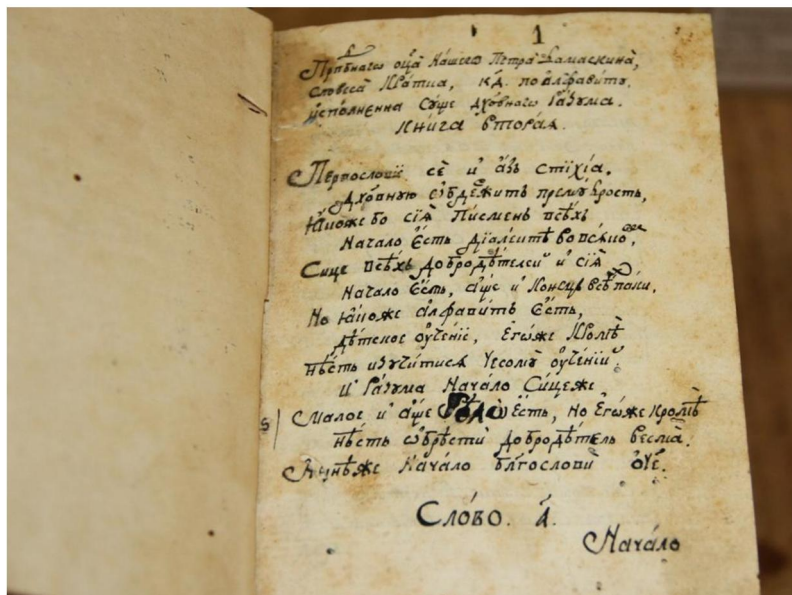
⁵⁷ Брискина-Мюллер А. К вопросу о влиянии духа гуманизма и Просвещения на личность и труды воспитанника Киевской академии преподобного Паисия Величковского. Труды Киевской духовной академии. Киев, 2016. № 25. С. 261.

⁵⁸ Первое послание иерею Димитрию. ЖИТ. С. 408–409.

⁵⁹ Книга Исаака Сирина. Слова постнические. Арк. II зв.–III зв.; Старцы о. Паисий Величковский и о. Макарий Оптинский... С. 465.

⁶⁰ Там само.

слов'яно-греко-латинської академії ієромонах Яків Блонницький (1711–1774). Саме в Зографському монастирі він зіставив із грецькими оригіналами близько 40 слов'янських книжок і на підставі отриманого матеріалу почав складати два нові словники («Лексикон елліно-словенський» і «Лексикон славено-елліно-латинський»), а також «Граматику нову старої і славної мови словенської»⁶¹.

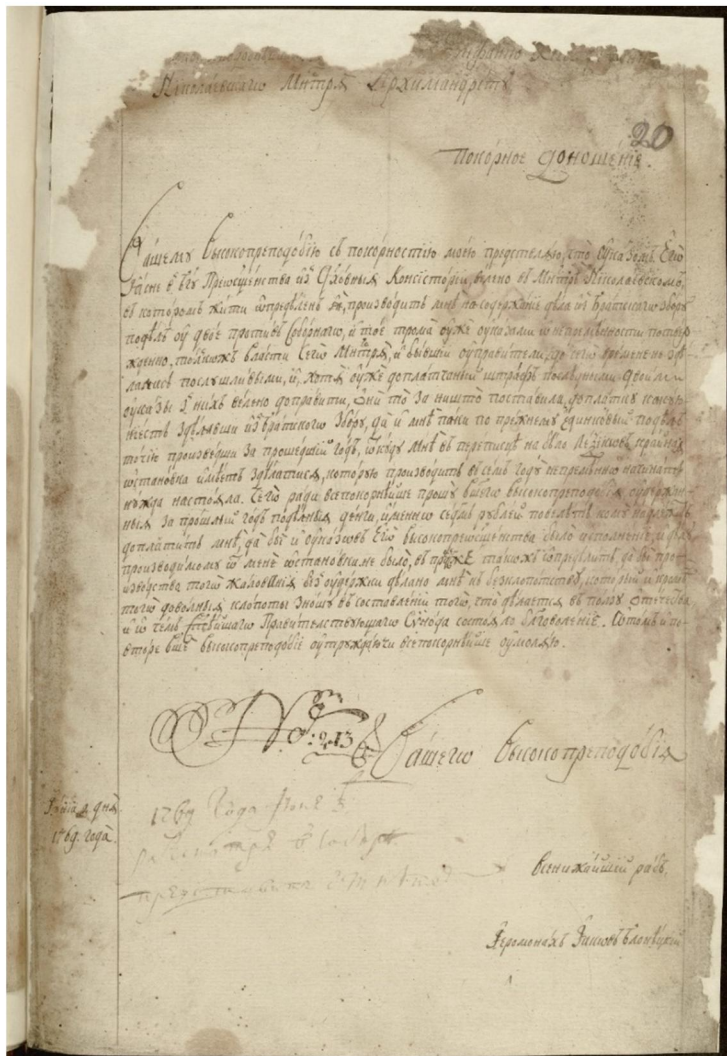
Оригінал рукопису прп. Паїсія Величковського, переклад слов'янською мовою твору прп. Петра Дамаскіна «Словеса краткіє», здійсненого старцем Паїсієм наприкінці XVIII ст. Бібліотека Пантелеймонівського монастиря на Афоні. Фото С. Шумила, 2016 р.

Ієромонах Яків Блонницький походив із села Орловець на Черкащині, був сином священика, із 1724 р. навчався в Києво-Могилянській академії. У 1729 р. прийняв постриг і згодом був висвячений у сан ієромонаха. У 1740–1741 рр. викладав у Києво-Могилянській академії; 1741 р. призначений учителем риторики у Тверську духовну семінарію, з 18 травня 1742 р. – префект семінарії. У 1743-му перейшов до Лубенського Мгарського монастиря, наприкінці того ж року за рекомендацією митрополита Рафаїла Заборовського (1676–1747) призначений викладачем грецької мови в Московську слов'яно-греко-латинську академію. Він уклав із навчальною метою коротку грецьку граматику та переклав «Енхірідіон» Епіктета. У серпні 1745 р. Синод призначив його помічником архімандрита Іларіона Григоровича (1696–1759) в комісію з виправлення слов'янського перекладу Біблії; у якій брав участь до травня – червня 1748 р. У складі цієї комісії ним були засвідчені «Требник» і «Чин приєднання до православ'я іновірців». Після 1748 р. переклав твори «Про небесну і церковну ієрархію» Псевдо-Діонісія Ареопагіта й трактат «Про Собор, який відбувся в 1672 р. в Єрусалимі, проти помилки кальвіністів». 17 червня 1748 р. Синод направив його «для проживання й для перекладу Церкві Святий благопотрібних книг і вживання перепису потрібних скриптів» у Білгород до архієпископа Іоасафа Горленка (1705–1754). У 1751-му переведений у Святогірський Успенський монастир (нині Святогірська Лавра) на Собожанщині. 8 серпня 1751 Яків Блонницький самовільно покинув монастир і вирушив на Афон. Тут жив при Зографському болгарському монастирі та «козацькому» скиті «Чорний Вир», продовживши філологічні праці. Він зіставив із грецькими оригіналами близько 40 слов'янських книжок і на підставі отриманого матеріалу почав укладати грецько-слов'янський і слов'яно-греко-латинський словники. Окрім того, працював над граматиною церковнослов'янської мови⁶². У 1761-му повернувся до Києва, привіз-

⁶¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 131 (Києво-Слупський монастир). Спр. 139. Справа про укладання ієромонахом Яковом (Блонницьким) слов'яно-елліно-латино-слов'янського лексикону та граматики. 1762–1769 рр.; Там само. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 4389. Донесення Київського митрополита Арсенія про призначення ієромонаха Якова до Києво-Пустельного монастиря для закінчення наукових праць з укладання словників і граматики. 1774 р.; Там само. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 3365. Копії указів Синоду з 1762 р. Т. І. Арк. 12.

⁶² Чистович І.А. Труды Иакова Блонницкого. Известия Отделения русского языка и словесности (далі – ИОРЯС). 1858. Т. 7. Вып. 1. С. 65–68; Елеонский Ф. По поводу 150-летия Елизаветинской Библии. Санкт-Петербург, 1902; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Киев, 1904–1910, Отд. 2. Т. 1–3;

ши із собою розпочаті на Афоні праці. Синод направив його спочатку до Київського Пустельно-Микільського монастиря, а пізніше – до Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря й наказав завершити роботу над лексиконами та граматику. У березні 1763 р. складену ним «Граматику зова старого и славного языка славенского» розглянула комісія з трьох київських учених ченців; за отриманими зауваженнями він виправив її. У лютому 1774-го граматика була відіслана до Синоду в Санкт-Петербург, а лексикони залишені для засвідчення в Києво-Могилянській академії (сучасне місцезнаходження рукописів невідоме)⁶³. У серпні 1774 р., після смерті Блонницького, Синод ухвалив «ону граматику засвідчити й виправити Московській друкарській конторі». У 1777 р. коректори Московської синодальної друкарні констатували, «що оная граматика в порядку і правилах має схожість із стародавніми слов'янськими граматиками, і правил у ній достатню кількість покладено, але ... всі правила написані найдавнішим і майже невживаним стилем ... з них багато ... введено, які вживаються в самій Малоросії». Після такого висновку російський Синод розпорядився здати граматику до архіву⁶⁴.

Автограф ієром. Якова Блонницького, 2 червня 1769 р.
ЦДІАК. Фото С. Шумила.

Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. 1; Шишкин А.Б. Блонницкий Иаков. *Словарь русских писателей XVIII в.* / Отв. ред. А.М. Панченко. Ленинград, 1988. Вып. 1. С. 95–96; Німчук В.В. Блонницький, чернець ім'я Яків. *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.* Київ, 2001. С. 75; Шишкин А.Б. Иаков Блонницкий. *Православная энциклопедия*. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2009. Т. XX. С. 505–506.

⁶³ ЦДІАК України. Ф. 131. Спр. 139; Там само. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 4389; Там само. Спр. 3365. Т. I. Арк. 12.

⁶⁴ Центральный державный исторический архив Санкт-Петербурга. Ф. 834. Оп. 3. № 3372. Цит. за: Шишкин А.Б. Блонницкий Иаков. С. 95–96.

Можна припустити, що о. Яків Блонницький, проживаючи в Зографі, міг бути серед тих насельників болгарської обителі, які допомагали о. Паїсію й надалі отримувати святоотцівські твори в бібліотеці Зографського монастиря. Зокрема, Паїсій згадує, що у цей час від одного ієромонаха, ім'я якого він не називає, отримав болгарський переклад повчань Ісаака Сиріна⁶⁵. Цілком імовірно, що це міг бути о. Яків Блонницький, земляк о. Паїсія. Принаймні, у цей період о. Паїсій, проживаючи у Костянтинівській келії (1754–1758), уперше звертає увагу на невідповідності між слов'янськими перекладами та грецькими оригіналами святоотцівських книг, що й спонукало його розпочати роботу над звіркою та зайнятися перекладом⁶⁶. Спілкуючись із вченими ченцями Зографу, він не міг не перетинатись тут із Яковом Блонницьким, який у цей само час також працював у монастирській бібліотеці, зіставляючи з грецькими оригіналами слов'янські книги (близько 40) і працюючи над укладанням греко-слов'янського та слов'яно-греко-латинського словників. Вони могли бути знайомі ще з часів Києво-Могилянської академії, де Яків не лише навчався, але й певний час був викладачем грецької та латинської мов. У будь-якому разі, одночасне перебування на Афоні та робота в бібліотеці Зографського монастиря двох українських діячів, які займались звірванням книг і перекладом, дають підстави припускати імовірність їхнього знайомства та взаємодії, а також і взаємовпливу.

Крім того, із 1740-х рр. при Зографському монастирі вже діяв український «козацький» скит «Чорний Вир» (Мавровир), заснований також випускником Києво-Могилянської академії та колишнім бунчуковим товаришем Ніжинського козацького полку ієросхимонахом Григорієм Голубом⁶⁷. Зі свідчень насельника «Чорного Виру» ієродиякона Іоасафа Петренка відомо, що ченці цієї «козацької» обителі на Афоні вже тоді підтримували тісні стосунки з прп. Паїсієм Величковським і навіть вважали його «духівником»⁶⁸. Цей факт підтверджує й інший насельник «Чорного Виру» монах Ігнатій (Деншин), котрий називає старця «начальником аввою Паїсієм»⁶⁹. Отже, можна говорити про існування певного негласного духовного союзу й взаємодії двох українських обителей на Афоні та їхніх старців – оо. Григорія Голуба та Паїсія Величковського⁷⁰. Судячи з усього, прп. Паїсій у цей час бував не лише в Зографському монастирі, а й у розташованому на його території «козацькому» скиті «Чорний Вир», і навіть був духівником для частини братії цього скиту. Це засвідчує існування у цей період тісних зв'язків українських «зографських» ченців із прп. Паїсієм Величковським та його послідовниками, що також підвищує імовірність його знайомства та взаємодії з ієромонахом Яковом Блонницьким.

Зображення скиту «Чорний Вир» (Мавровир).
Деталь гравюри на міді з монастиря Зограф.
Гравер невідомий, 1818 р.

⁶⁵ Книга Исаака Сирина. Словеса постническия. Арк. II зв.–III зв.

⁶⁶ Книга Исаака Сирина. Слова постническия. Арк. II зв.–III зв.; Старцы о. Паисий Величковский и о. Макарий Оптинский... С. 465.

⁶⁷ Шумило С. Бунчуковий товариш Ніжинського полку Григорій Голуб та заснування ним скиту «Чорний Вир» на Афоні. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 60–80.

⁶⁸ Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 762. Арк. 1–12.

⁶⁹ Описание путешествия отца Игнатия в Царьград, Афонскую гору, Святую Землю и Египет. 1766–1776 гг. *Православный палестинский сборник*. Санкт-Петербург, 1891. Т. XII. Вып. 36 (3). С. 9.

⁷⁰ Шумило С. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь... С. 70–71; Шумило С. Афонский скит «Черный Вир» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе. *Афон и славянский мир*. Мат. Междунар. науч. конф. (21–23 мая 2015 г.). Афон: Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 225–226.

Зображення скиту «Чорний Вир» (Мавровир).
Деталь гравюри на міді з монастиря Зограф. Гравер: монах Феофіл, 1836 р.

Беззаперечний вплив на молодого Паїсія мав прп. Василій Полянмерульський, про що відомо з листування подвижника та свідчень його учнів⁷¹. Родом він був з українських земель, імовірно, – із Чернігово-Сіверщини. Певний час прп. Василій подвизався в пустелі на Чернігівщині разом зі старцем Іоаном (Кмітом), а потім – на Правобережній Україні в Мошенських горах. Близько 1730 р. оселився біля витоків р. Бузеу в Карпатах, де почав зведення Полянмерульського скиту (рум. Poiana Mărului). Згодом цей скит, що набув статусу ставропігії, став одним зі значних духовних центрів Молдови, а під керівництвом його очільника перебували 11 скитів і пустинь. Із 1743 по 1746 рр. у цій обителі подвизався майбутній старець Паїсій Величковський. Прп. Василій часто бував на Афоні, де в нього й у прп. Паїсія був спільний духівник – старець Даниїл із Ватопедського скиту св. Димитрія. Окрім ісихастської практики, ченці Полянмерульського скиту займалися перекладами творів святих отців. До творів деяких із них прп. Василій склав передмови, в яких роз'яснював, як слід розуміти їхні слова про молитву Ісусову. У 1749 р. прп. Василій покликали до Бухареста, де з ним спілкувалися патріархи Антіохійський, Олександрійський та Єрусалимський, які перебували тоді у Валахії⁷². Його повчання про піст і умну молитву були рекомендовані як душекорисне читання для ченців, Антіохійський патріарх Сильвестр благословив прп. Василія написати твір, у якому пояснюється, чому ченцям заборонено вживати м'ясо. Саме тому він отримав дозвіл вивчити Типікони афонських монастирів і в 1750 р. прибув на Афон, де відвідав Паїсія Величковського, якого постриг у малу схиму. Імовірно, саме він вперше надихнув і спонукав прп. Паїсія займатися збиранням, звіренням, перекладами та переписуванням святоотцівських творів.

З-поміж іншого, вплинути на рішення Паїсія почати займатися перекладацькою діяльністю міг і його духівник Даниїл із Ватопедського скиту св. Димитрія, про якого ми дізнаємося з послання до Афанасія Молдованіна⁷³. Цей скит згодом став одним із осередків руху отців-колівадів на Афоні. Отже, як бачимо, прп. Паїсій у цей період був тісно пов'язаний не лише з отцями Пантократорського, Зографського та Хіландарського монастирів, а й Ватопедською обителлю. А сам старець Даниїл був духівником не лише прп. Паїсія, а й прп. Василія Полянмерульського.

Іллінський скит як осередок літературно-просвітницької діяльності

У Костянтинівській келії старець Паїсій пробув усього близько трьох років. Наприкінці 1757 – на початку 1758 рр. він разом із учнями переходить у розташовану неподалік покинута й занедбану Іллінську келію, яку згодом перетворив на самоврядний скит.

Із перебуванням прп. Паїсія в Іллінському скиту пов'язане розгортання літературної, перекладацької та просвітницької діяльності старця та його школи. Про це ми дізнаємося як із житій подвижника, так і з його листа до друга й однодумця прп. Феодосія Маслова⁷⁴.

У справі переписування й перекладу книг Паїсій починає взаємодіяти з колишніми каппадокійськими ченцями, які подвизалися на келії св. Василія Великого неподалік лаврського скиту св. Анни, де діяв скрипторій з переписування давньогрецьких святоотцівських творів⁷⁵. Тут Паїсій знаходить творіння святих Петра Дамаскіна, Антонія Великого, Григорія Синаїта, Філофея, Ісихія, Діодоха, Фаласія, Симеона Нового Богослова, Никифо-

⁷¹ Pelin V., Căndea V. Răspunsul starețului Paisie către Atanasie Moldoveanul. P. 84–85; Схимонах Митрофан. Житие и подвиги блаженного отца нашего старца Паисия... С. 215; Viața cuviosul paisie de la Neamț... P. 30, 85.

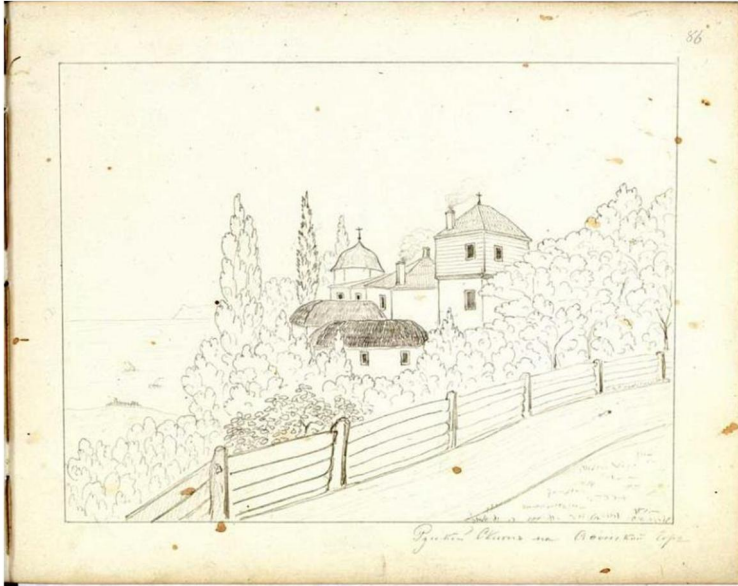
⁷² Raccanello D. La figure de Basile de Poiana Mărului et son enseignement sur la Priere de Jesus. *Irénikon*. 1988. Vol. 61. P. 41–66; Пелин В.С. Василий Полянмерульський. *Православная энциклопедия*. Москва: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2004. Т. 7. С. 214–216.

⁷³ Pelin V., Căndea V. Răspunsul starețului Paisie către Atanasie Moldoveanul. P. 85.

⁷⁴ Второе послание прп. Паисия Величковского игумену Феодосию. *ЖИТ*. С. 353–359.

⁷⁵ Там само. С. 357.

ра, Ісаї та інших давніх отців Церкви. На замовлення Паїсія тутешні ченці-каппадокійці переписують для нього ці та інші книги. Щоб оплатити роботу переписувачів, паїсійське братство заробляло рукоділлям. Замовлені книги він отримав «за два з лишком роки» до свого від'їзду з Афону⁷⁶. Тобто виходить, що вже в 1760–1761 рр. його школа в Іллінському скиті починає займатися не лише збиранням і звіркою, а й замовляє переписування книг.

«Руський скит» Пророка Іллі на Афоні, перша пол. XIX ст.
Малюнок вел. князя К.М. Романова, 1845 р.

Закладна мармурова плита, вмурована у стіну правого параклісу (храму) на честь Благовіщення Богородиці, закладеного Паїсієм Величковським в Іллінському скиті у 1761 р. Сучасний вигляд, 2013 р. Фото С. Шумила.

⁷⁶ Второе послание прп. Паисия Величковского игумену Феодосию. С. 359.

Паїсій зазначає, що до цього часу на Афоні й загалом у Греції святоотцівські праці давньогрецькою прийшли в «цілковите забуття», оскільки здебільшого «окрім вчених осіб, навряд чи хто з греків розуміє хоча б частково [давньогрецьку], а більшість і зовсім не розуміє цієї мови»⁷⁷. Тому Паїсій окремих своїх учнів, крім усього іншого, починає спонукати вивчати ще й давньогрецьку мову, щоб вони могли вільно читати і перекладати з неї як слов'янською та молдавською, так і новогрецькою мовами.

Така діяльність Паїсіївського братства сприяла перетворенню Іллінського скиту на один із важливих духовно-культурних і просвітницьких центрів як на Афоні, так і за його межами⁷⁸. Усе це забезпечувало зростання популярності як самої обителі, так і чернечої громади прп. Паїсія Величковського.

Висновки

Отже, причиною початку праці Паїсія Величковського та його учнів зі звиряння та перекладу святоотцівських творів стали, найперше, наявні неякісні переклади слов'янською мовою, в яких він виявив чимало нестижовок та невідповідностей із грецькими оригіналами, через що до кінця неможливо було зрозуміти їхнього сенсу. Спонукати Паїсія до такої діяльності міг отриманий раніше рівень знань та досвіду протягом п'яти років навчання в Києво-Могилянській академії. У справі переписування й перекладу книг прп. Паїсій у цей час на Афоні взаємодіє з колишніми каппадокійськими ченцями. Першими, хто надихнув Паїсія на започаткування такої діяльності, був його колишній наставник прп. Василій Полянотмерульський, який так само походив із України (імовірно, з Чернігово-Сіверщини), а також його духівник і старець Даниїл із Ватопедського скиту св. Димитрія. Крім того, взаємодіяти з ним у цій справі міг його земляк, український філолог і перекладач, колишній викладач Києво-Могилянської академії ієромонах Яків Блонницький, який саме тоді (з 1751 по 1761 рр.) подвизався в Зографському монастирі на Афоні, де уклав два словники («Лексикон елліно-словенський» і «Лексикон славено-елліно-латинський»), а також «Граматику нову старої і славної мови словенської». Цей момент по-новому дозволяє поглянути на діяльність Паїсія Величковського та його школи.

Вивчення початкового періоду перебування старця Паїсія на Афоні та його перших занять зі звиряння, переписування та перекладу святоотцівських книг має важливе значення в справі заповнення «білих плям» як у біографії подвижника, так і в історії слов'янського чернецтва на Афоні. Цей період (1746–1758 рр.) був для майбутнього старця своєрідною «школою виживання», у якій він за доволі короткий термін пройшов різні стадії духовного становлення (від усамітненого відлюдника до наставника й старця цілого братства учнів і послідовників). Без знання й розуміння всіх труднощів і проблем, які доводилося долати подвижнику в цей період, неможливо зрозуміти його подальший життєвий шлях і ті чи інші його дії та рішення. Пройшовши своєрідне «гартування» на початковому етапі перебування на Афоні, прп. Паїсій надалі зміг створити власну духовну школу, яка істотно вплинула не лише на відродження втрачених традицій православного старчества та ісихазму, а й на духовно-культурне пробудження серед народів Центрально-Східної Європи та Балкан. З огляду на це початковий період перебування старця Паїсія на Афоні представляє винятковий інтерес. Відсутність докладних досліджень цього епізоду в біографії подвижника не давало змоги до кінця зрозуміти й історію української чернечої присутності на Афоні під ту пору.

Огляд свідчень дозволив точніше встановити місця створених прп. Паїсієм осередків духовного життя на Афоні. Зокрема, описано розташування каливи «Кіпарі» і келії св. Костянтина, де на початковому етапі подвизався прп. Паїсій. Ці місця є важливою складовою історії, духовної культури, традиції та спадщини українського й молдовського чернецтва на Афоні, і мають особливу історичну й сакральну цінність, оскільки саме тут довкола молодого та ще нікому невідомого ченця зароджувалась школа, яка згодом дала світові багатьох визначних церковно-культурних діячів, подвижників і старців. Ці святині нині занедбані й потребують проведення подальших досліджень (у т.ч. археологічних), реконструкції та відновлення.

Також не менш важливе значення має історія заснованого Паїсієм на Афоні українського Іллінського скиту. Задяки зусиллям старця Паїсія розпочинається діяльність зі звиряння, переписування та перекладу святоотцівських книг, а також відродження традицій старчества та ісихазму. Саме тут прп. Паїсієм було засновано власну духовну школу, ця обитель за його правління стала осередком духовності та просвітництва як на Афоні, так і далеко за його межами.

⁷⁷ Второе послание прп. Паисия Величковского игумену Феодосию. С. 357.

⁷⁸ Шумило С. «Малоросійський» Іллінський скит на Афоні... С. 115–132; Шумило С. Паїсій Величковський та український Іллінський скит... С. 175–215.

На Афоні Паїсій Величковський вперше стикається з проблемою неточних слов'янських перекладів та започатковує власну діяльність зі звірення, переписування та перекладу святоотцівських творів, що згодом набуло довершених форм повноцінного руху в Молдові.

Не відповідає дійсності упередження, що прп. Паїсій негативно ставився до науки та освіти. Навпаки, протягом усього свого життя він не припиняв навчатися й закликав до цього своїх учнів, а любов до книг, переклади та переписування їх у його братстві згодом було зведено в ранг одного з найосновніших занять, поряд із безперестанним молитовним діланням і аскетикою. Надалі, в Молдавському князівстві, він створив повноцінну чернечу школу, в якій проводив регулярні заняття й «соборні повчання» (лекції) для братії. А обов'язки учнів щодо перекладів і переписування книг говорять про те, що ним при монастирі було засновано потужну філологічну перекладацьку лабораторію.

References

- Bryskyna-Miuller, A. (2016). K voprosu o vliyanyy dukha humanyzma y Prosveshcheniya na lychnost y trudy vospytannika Kyevskoi akademyy prepodobnogo Paysiya Velychkovskoho [On the influence of the spirit of humanism and Enlightenment on the personality and works of the pupil of the Kiev Academy the Venerable Paisius Velichkovsky]. *Trudy Kyevskoi dukhovnoi akademyy – Proceedings of the Kiev theological academy*, 25, P. 261. Kyiv, Ukraine.
- Bryskyna-Miuller, A. (2017). Spor ob ustave mezhdru Paysyem Velychkovskym y Afanasyem Moldavanyom (1757). Stranytsa ystoryy Afona y paysyanskoho bratstva [Dispute about the statut between Paisiy Velichkovsky and Afanasy Moldavanin (1757). Page on the history of Athos and the Paisian brotherhood]. *Afonskoe nasledye – Athos heritage*, 5–6, P. 256–285. Kyiv–Chernihiv, Ukraine.
- Nimchuk, V. (2001). Blonytskyi, chernechia ymia Yakiv [Blonitsky, the monk named Yakov]. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, XVII–XVIII st.* Kyiv, Ukraine.
- Paskhalydys, S. (2017). Sviatoi monastyr Pantokrator. Putevodytel palomnyka [The Holy monastery of Pantokrator. Pilgrim's guide.]. Athos, Greece.
- Pelyn, V. (2004). Vasylyi Polianomerulskyi [Orthodox encyclopaedia. Vasily Polyanomerulsky]. *Pravoslavnaia entsyklopedyia – Orthodox encyclopedia*. Moscow, Russia.
- Pelyn, V. (2010). Răspunsul starețului Paisie către Atanasie Moldoveanul. *Cuvinte și scrisori duhovnicești*. Iași, Romania.
- Raccanello, D. (1988). La figure de Basile de Poiana Mărului et son enseignement sur la Prière de Jésus. *Irénikon*, 61, P. 41–66. Chevetogne, Belgium.
- Shishkin, A. (2009). Iakov Blonnickij [Jacob of Blonnitsky]. *Pravoslavnaya enciklopediya – Orthodox encyclopedia*. Moscow, Russia.
- Shumylo, S. (2015). Prp. Paysyi Velychkovskiy y poslednyi Koshevoi ataman Zaporozhskoi Sechy P. Kalnyshkevskiy: maloyzvestnye pisma [Venerable Paisius Velichkovsky and the last Koshevoy ataman of the Zaporizhian Sich P. Kalnyshkevsky: little-known letters]. *Orientalia Christiana Cracoviensia: czasopismo naukowe, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie*, 7, P. 27–57.
- Shumylo, S. (2015). Prp. Paysyi Velychkovskiy y Zaporozhskaia Sech. Maloyzvestnye pisma prp. Paysyia Velychkovskoho k Koshevomu atamanu Voiska Zaporozhskoho Petru Kalnyshkevskomu [Venerable Paisius Velichkovsky and the Zaporizhian Sich. Little-known letters of Venerable Paisii Velichkovsky to the Koshevoy ataman of the Zaporozhian Army Petro Kalnyshkevsky]. Kyiv–Serpukhov, Ukraine.
- Shumylo, S. (2016). Afonskyi skyt «Chernyi Vyr» y popytky vossozdaniya novoho Rusyka v XVIII v. na Sviatoi Hore [The Athos skete «Chernyi Vyr» and attempts to recreate a new Rusik in the 18th c. on the Holy Mountain]. Athos, Greece.
- Shumylo, S. (2017). Do istorii ihumenstva prp. Paisiia Velychkovskoho v monastyrі Symonopetra na Afoni za nevidomymy ranishe arkhivnymy dokumentamy XVIII st. [On the history of the abbacy of Venerable Paisius Velichkovsky in the Simonopetr monastery on Athos according to previously unknown archival documents of the 18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1–2 (133–134), P. 79–93.
- Shumylo, S. (2017). Neyzvestnoe pismo prp. Paysyia Velychkovskoho za 1763 h. y druiye dokumenty, kasaiushchiesia ego yhumenstva v monastyrі Symonopetra [Unknown letter of Venerable Paisius Velichkovsky for 1763 and other documents concerning his abbacy in the Simonopetr monastery]. *Afonskoe nasledye – Athos heritage*, 5–6, P. 231–255. Kyiv–Chernihiv, Ukraine.
- Shumylo, S. (2020). Bunchukovy tovarysh Nizhynskoho polku Hryhorii Holub ta zasnuvannia nym skytu «Chornyi Vyr» na Afoni [Hryhorii Holub, a rebel friend of the Nizhyn regiment, and the foundation of the «Chernyi Vyr» skete on Athos]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2 (152), P. 60–80.
- Shumylo, S. (2020). Do pytannia pro pokhodzhennia rodu prp. Paisiia Velychkovskoho i yoho zviyazky z Chernihivshchynoiu [On the origin of the family of Venerable Paisius Velichkovsky and its connections with Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1 (151), P. 144–163.
- Shumylo, S. (2021). «Malorosiyskyi» Illinskyi skyt na Afoni ta yoho zviyazky z ukrainskym kozatstvom u druii pol. XVIII st. [«Malorossian» Ilyinsky skete on Athos and its ties with the Ukrainian Cossacks in the second half of the 18th c.]. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini – Historical and geographical studies in Ukraine*, 15, P. 115–132. Kyiv, Ukraine.
- Shumylo, S. (2022). Paisii Velychkovskiy ta ukrainskyi Illinskyi skyt na Afoni [Orthodoxy in Ukraine. Paisius Velichkovsky and the Ukrainian Ilyinsky skete on Athos]. *Pravoslavia v Ukraini – Orthodoxy in Ukraine*, P. 175–215. Kyiv–Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Χρυσοχοΐδης, Κ. (1996). Ἀπὸ τὴν Ὁθωμανικὴ κατὰκτηση ὡς τὸν 20ὸ αἰῶνα. Τερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου. Παράδοση-ιστορία-Τέχνη. Τ. 1. Ἅγιον Ὄρος, Mount Athos, Greece.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, запрошений науковий співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії та теології Ексетерського університету (Великобританія), науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Shumylo Serhii – candidate of historical sciences (Ph.D. in history), doctor of theology (Th.Dr.), director of the International institute of the Athonite legacy, visiting research fellow in the department of classics, ancient history, religion and theology, University of Exeter (UK), research fellow of the Institute of history of Ukraine at the National Academy of sciences of Ukraine, associate professor of the department of humanities of National academy of managerial staff of culture and arts, honored worker of Ukraine culture (Kyiv, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

THE INITIAL PERIOD OF ST. PAISIUS VELICHKOVSKY STAY ON MOUNT ATHOS AND THE BEGINNING OF HIS TRANSLATION ACTIVITY

The purpose of the study. To study the initial period of the Ukrainian church-cultural figure and saint Paisius Velichkovsky's (1722–1794) stay on Mount Athos from 1746 to 1758, to analyse reasons and motives for which he began to verify, rewrite and translate patristic books and founded his own theological school. **The methodological foundations** of the study are based on the principles of historicism, scientific objectivity, systematicity, and a dialectical approach to historical phenomena. In accordance with the goal and objectives, a combination of general scientific, interdisciplinary, and special research methods were used. **Scientific novelty.** Letters of Paisius Velichkovsky, other sources and evidence of his initial activities on Athos are analysed. It is established that the main place of concentration of Ukrainian monks on Mount Athos in the 1740s was on the lands belonging to the Pantocratorian Monastery. Thanks to the analysis and the expedition to Athos, the exact locations of the monastic centres established by Paisius on Athos – the kaliva “Kipari” (1746–1754) and the Cell of St. Constantine (1754–1758) – were established, and the origin of the name “Kipari”, which was commonly called “Kyparis” in the Slavic manner, was established. It is emphasised that these places are an important component of the history, spiritual culture, tradition and he-ritage of Ukrainian monasticism on Mount Athos. The education he received at the Kyiv-Mohyla academy prompted Paisius to become interested in collecting ancient liturgical and patristic manuscripts and books in ancient Greek from Athos monasteries in order to correct their Slavic translations. An analysis of Paisius' letters shows that during his stay in the Constantine cell, he first drew attention to the disparities between the Slavic translations of the patristic books and their Greek originals. It is established that the first person who inspired Paisius to start such activities was his former mentor, St Basil of Polyanomerulia (near 1692–1767), who also came from Ukraine (probably from Chernihiv-Siversk). The author suggests that he was also influenced by the Ukrainian philologist and translator, former teacher of the Kyiv-Mohyla academy, hieromonk Yakiv (Blonnytskyi), who at the same time (1751–1761) was a monk on Mount Athos in the Zohrafskyi monastery. The exact location of the cell of elder Daniel from the Dimitrovsky Vatopedi skete, who was Paisius' confessor on Mount Athos and also had an influence on him, is established. It is noted that the peak of the active literary, translation and educational activities of Paisius' school falls on the period of his stay at the Ilyinsky skete. He closely cooperated with former Cappadocian monks in rewriting and translating books. The active work of the Paisius Brotherhood contributed to the transformation of the Ilyinsky skete into one of the most important spiritual, cultural, and educational centres on Mount Athos and beyond. **It is emphasized** that the study of the initial period of Paisius Velichkovsky's stay on Athos allows us to understand reasons and motives for which he began to verify, rewrite and translate the patristic books, and also founded his own theological school.

Key words: Paisius Velichkovsky, Athos, Holy Mountain, Kyiv-Mohyla academy, Cypress, Constantine's Keliia, Ilyinsky skete, Vasyl Polyanomerulsky, Yakov Blonnytsky.

Дата подання: 27 вересня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 15 грудня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. Початковий період перебування прп. Паїсія Величковського на Афоні та започаткування перекладацької діяльності. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 52–72. DOI: 10.58407/litopis.230607.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2023). Pochatkovy period perebuvannia prp. Paisiia Velychkovskoho na Afoni ta zapochatkuvannia perekladatskoi diialnosti [The initial period of St. Paisios Velichkovsky stay on mount Athos and the beginning of his translation activity]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 52–72. DOI: 10.58407/litopis.230607.

Олександр Солдатов

«РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ» (Московська патріархія у своєму сучасному форматі заснована 80 років тому – у 1943 р.)¹

DOI: 10.58407/litopis.230608

© О. Солдатов, 2023. CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7521-3069>

Утворення сучасної Московської патріархії «на нових засадах» відбулося на початку вересня 1943 р., у переламний момент Другої світової війни. 12 вересня в Москві на патріарший престол було зведено митрополита Сергія (Страгородського), якого за тиждень до цього Сталін запросив до Кремля. Ця подія увійшла до історії як «сталінський конкордат» церкви та радянської держави. Про що говорили на тій зустрічі? Навіщо тирану знадобилося відроджувати церкву? І як модель церковно-державних відносин, що її було тоді створено, зміцнює в РФ дух т. зв. «СВО»? Відповідь на ці питання є **метою** цього дослідження. **Методологія** дослідження базується на використанні як загальнонаукових, так і спеціалізованих методів, таких, як історико-генетичний, історико-порівняльний, структурний, біографістичний, історіографічний тощо. **Новизна** роботи полягає в аналізі комплексу обставин, факторів і причин, які спонукали Сталіна створити в СРСР підконтрольну владі церковну інституцію – РПЦ МП, а митрополита Сергія з підлеглими йому архієреями та духовенством – піти на конкордат із радянською владою, і наслідків, які це має у ставленні Московської патріархії до т. зв. «СВО» – нинішньої російсько-української війни. **Висновки.** Московський патріархат формації 1943 р. за цілою низкою інституційних і типологічних ознак є політичним проектом, а не релігійною організацією в класичному значенні слова. Його спадкоємний зв'язок із майже 1000-літньою традицією російського православ'я зберігається головним чином на рівнях літургійної обрядовості та «абстрактного» (теоретичного) богослов'я. У практичній соціальній діяльності або в актуальних богословських рефлексіях, які прийнято називати «публічною теологією», РПЦ Московського патріархату відіграє допоміжну, несуб'єктну роль, обслуговуючи політичний режим, який є її засновником. Саме аналіз витоків і природи цього явища дозволяє послідовно та всебічно інтерпретувати підтримку РПЦ МП військової операції РФ в Україні, яка (позиція), з точки зору інших християнських деномінацій, вочевидь не узгоджується з Євангелієм, іншими джерелами віровчення православної Церкви та її традиційним Переданням.

Ключові слова: РПЦ МП, Московський патріархат, Сталін, Сергій (Страгородський), сергіянство, Істинно-Православна Церква, «СВО», російсько-українська війна.

*«Цей прийом був історичною подією для церкви і залишив у митрополитів Сергія, Олексія та Миколая великі враження, які були очевидні для всіх»
(генерал держбезпеки СРСР Г.Г. Карпов²).*

*«Церква ніколи не забуде того, що визнаний усім світом Вождь,
... підняв дух усіх церковних людей до ще більш успішної роботи
на благо дорожчої вітчизни»
(лист митрополитів РПЦ МП Сталіну від 5 вересня 1943 р.³).*

Освятчуючи т. зв. «СВО» ім'ям Божим від імені 1000-літньої православної традиції, РПЦ МП насправді має на цю традицію дуже спірні права. З погляду православного віро-

¹ Авторська версія статті, що її в скороченому варіанті опубліковано у «Новій газеті» (спецпроект «Credo») 11 вересня 2023 р. Режим доступу: <https://novayagazeta.ru/articles/2023/09/11/rpts-gb>. У цьому, українському варіанті, стаття суттєво розширена та доповнена.

² Цит. за: Регельсон Л. Хронология, документы, фотоматериалы: Русская Церковь и советское государство 1917–1953 гг. *История, Библия, Наука: авторский сайт*. URL: <http://www.regels.org/1943-januar-august.htm>.

³ Лист патріаршого місцєблєстителя Сергія (Страгородського), митрополита Ленінградського та Новгородського Олексія (Симанського) і митрополита Київського та Галицького Миколи (Ярушевича) Й.В. Сталіну з вдячністю за зустріч та участь у долі церкви. 5 вересня 1943 р. *Російський державний архів соціально-політичної історії*. Ф. 558. Оп. 11. Спр. 806. Арк. 140.

вчення та обрядів вона нібито й наслідує ці традиції (хоча і тут є питання), але з погляду канонічного права та історичної науки, – сучасній РПЦ МП усього 80 років. Її легальне існування «благословив» у Кремлі в ніч проти 5 вересня 1943 р. Йосип Сталін.

Напередодні

У момент нападу нацистської Німеччини на СРСР, православ'я в Союзі було поділено на низку течій, кожну з яких після Великого терору 1937–1938 рр. представляла жменька архієреїв із кількома десятками діючих храмів. Найближчою до влади вважалася «червона» обновленська церква, але вона не користувалася популярністю в народі. «Соборна» григоріанська церква зберегла лише кілька храмів. «Сергіївська орієнтація», на яку і зробить ставку Сталін, мала чотирьох архієреїв на чолі з престарілим Сергієм (Страгородським). Незалежність від влади зберігала Істинно-Православна (або ж катакомбна) Церква, яка ще на початку 1930-х змушена була перейти на нелегальне становище. Майже весь її єпископат був знищений, але безліч віруючих, особливо в сільській місцевості, окормляли її священники або наставники-миряни. Уціліли й кілька гілок старообрядництва із кількома легальними парафіями.

Увечері 14 жовтня 1941 р. з товарних колій Казанського вокзалу Москви вирушив на схід ешелон, до якого причепили «церковний вагон». В евакуацію в сусідніх купе їхали одразу всі лідери легальних радянських церков: Сергій, обновленський митрополит Олександр Введенський, старообрядницький архієпископ Іринарх (Парфьонов) та кілька баптистських пасторів. Вагон прямував до Чкалова (нині Оренбург), але через важку хворобу Сергія, що сталася в дорозі, його перенаправили до Ульяновська, який несподівано став тимчасовою церковною столицею СРСР.

Перші натяки на пом'якшення сталінської політики щодо церкви й на вибір владою саме «Сергіївської орієнтації» з'явилися у 1939 р., коли постало питання про інтеграцію сотень православних парафій, що опинилися у складі СРСР після «визволення» західних України та Білорусі, а через рік – після «приєднання» країн Балтії. Протягом перших двох років радянсько-нацистської війни Сергій видав понад 20 «патріотичних» звернень, намагаючись релігійно обґрунтувати сенс «боротьби із загарбниками». У 1942 р., уперше в радянській історії, Держвидав (рос. Госиздат) випустив церковну книгу – «Правда про релігію в Росії» – звісно, за редакцією Сергія. Проте, в якому значенні – церковну? Збірник звернень Сергія та свідоцтв про руйнування нацистами православних храмів на окупованих територіях був розрахований лише на закордонного читача і, як говорилося в передмові до книги, спростовував гоніння на Церкву з боку радянської влади. Цю тему Сергій позначив ще в інтерв'ю 1930 р.⁴, де стверджував, що репресовані в СРСР єпископи та священники постраждали не за свою віру, а «у загальному порядку» – за кримінальні злочини. Наприкінці 1942-го центральні газети СРСР уперше опублікували вітання Сталіну від Сергія у зв'язку з 25-річчям революції, а митрополит Миколай (Ярушевич) увійшов до державної надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецьких окупантів. У небагатьох парафіях, що залишилися на неокупованих територіях СРСР, збиралися чималі кошти «на допомогу фронту» – на ці гроші були створені танкова колона Димитрія Донського та авіаескадрилья Олександра Невського.

Безпосередній контекст сталінського «конкордату» сформувала підготовка до Тегеранської конференції 1943 р. й до відкриття Другого фронту. Союзників категорично не влаштовувала перспектива поширення войовничого атеїзму на пів Європи, яка в разі перемоги переходила під радянський контроль.

Зустріч

Сергій та митрополити Олексій (Симанський, майбутній патріарх Олексій I) і Миколай (Ярушевич), які становили найближче оточення Сергія, відчували наближення зустрічі зі Сталіним. На свято Успіння 1943 р. їх раптово викликали з евакуації, і 31 серпня вони вже були в Москві – у скромному дерев'яному будиночку патріархії в Бауманському провулку. Удень 4 вересня там пролунав очікуваний дзвінок: полковник держбезпеки Георгій Карпов, який відрекомендувався представником Раднаркому Союзу, запросив митрополитів до Кремля. Він телефонував із Ближньої дачі Сталіна в Кунцеві, де щойно закінчилася нарада за участю Маленкова та Берії. На ній вождь оголосив своє рішення: створити Раду у справах РПЦ при Раднаркомі на чолі з начальником 4-го відділу (по боротьбі з церковно-сектантською контрреволюцією) III Секретно-політичного управління НКДБ СРСР Карповим. Зустріч розпочалася о 12-й годині ночі в підкреслено офіційній обстановці, у

⁴ «Гонений на релігію в СССР нет» – интервью митрополита Сергия (Ответы митрополита Сергия (Страгородского) на пресс-конференции с представителями советской печати о положении православной церкви в СССР 15 февраля 1930 г.). *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/blogs/2010/10/30/1667/>.

кремлівському кабінеті голови Раднаркому. Були присутні також Молотов і Карпов. Про зміст розмови ми знаємо із записки останнього, що відкриває 1-у справу 1-го опису фонду 6991 («Рада у справах релігій») у ДАРФ⁵.

Розмова тривала 1 годину 55 хвилин. Сталін похвалив «патріотичну діяльність церкви» і запропонував архієреям висловити «нагальні питання». Сергій почав із «питання про центральне керівництво церкви», маючи на увазі необхідність обрання патріарха, «якого в СРСР немає вже понад 18 років». Вибори вирішили провести на Архієрейському соборі. Коли митрополити припустили, що для його підготовки потрібно хоча б два-три тижні, Сталін, посміхнувшись, сказав: «А чи не можна проявити більшовицькі темпи?» Карпов узався забезпечити доставку архієреїв літаками, і собор призначили на 8 вересня.

Далі обговорили підготовку кадрів духовенства (для початку вирішили обмежитися курсами), видання «Журналу Московської Патріархії», відкриття нових храмів і свічних заводів, право вільного пересування кліриків, раніше засуджених за антирадянськими ставками, і нарешті – звільнення деяких ув'язнених єпископів. За останнім пунктом Сталін сказав: «Складіть список, його розглянемо». Наприкінці війни за списком Сергія було випущено кілька людей, лояльних до влади, але масової реабілітації засудженого духовенства не відбулося.

Насамкінець Сталін оголосив ключові умови конкордату: уряд надає відтворюваній патріархії особняк у Чистому провулку Москви, у якому до війни розташовувалася резиденція посла Німеччини. Окрім того, забезпечує патріархію продуктами харчування за держцінами й надає 2–3 легкові автомашини з паливом. І головне: «Уряд передбачає утворити спеціальний державний апарат, який називатиметься Рада у справах Руської православної церкви, і головою Ради передбачається призначити т. Карпова». Протягом наступних 45 років РПЦ МП не могла й кроку ступити без санкції цієї Ради.

Більшовицькі – темпи і не тільки

Проявивши, як наказав Сталін, більшовицькі темпи, Сергій, Олексій та Миколай провели 8 вересня вже у своєму новому особняку в Чистому провулку, 5 (там патріархія розташовується й донині) так званий Архієрейський собор. Вважати ці збори, на які НКДБ змогло доставити лише 19 архієреїв, легітимним Собором з обрання патріарха, неможливо ні з погляду складу учасників, ані з погляду їхніх повноважень. У в'язницях і таборах тоді томилися десятки єпископів, а більшість церковних течій не визнавали «сергіївську орієнтацію». Окрім того, за Положенням (статутом), прийнятим Помісним Собором Православної Російської Церкви 1917–1918 рр., патріарха міг обирати лише великий Помісний Собор за участю всіх правлячих архієреїв та обраних представників від духовенства і мирян кожної єпархії. В умовах воєнного часу та після безпрецедентних гонінь на Церкву швидко та канонічно обрати патріарха було неможливо. Тому 18 єпископів просто проголосили 76-річного Сергія патріархом. Правити РПЦ МП у цьому сані йому було відпущено лише 8 місяців – 15 травня 1944 р. Сергій помер.

Сергій (Страгородський) – одна із ключових постатей російської церковної історії ХХ ст.; на його ім'я «сергіянством» опоненти називали вчення про покірливість Церкви будь-якій, навіть воєнною атеїстичній, владі. Іван Страгородський, як його звали в миру, народився 1867 р. у традиційній священницькій родині в Арзамасі й мав лише духовну освіту. Його кар'єра до революції була блискучою: служив у Японії, Греції, був ректором Петербурзької духовної академії, а революцію зустрів у статусі архієпископа Фінляндського. Виявився єдиним архієреєм із дореволюційного складу Синоду, який залишився в ньому і при Тимчасовому уряді, а в 1922 р. охоче визнав обновленців, які захопили адміністративну владу в Церкві після арешту патріарха Тихона (Белавіна). Після того, як патріарха звільнили, публічно приніс йому покаєння, а після смерті Тихона та швидкого арешту патріаршого місцеблюстителя митрополита Петра (Полянського) у 1925 р. став, за заповітом Петра, його заступником. У 1926 р. намагався організувати таємні вибори патріарха через листування (на них «переміг» митрополит Кирило (Смирнов) – згодом непримиренний противник «сергіянства» і мученик за віру), але ОДПУ розкрили цю акцію та заарештували Сергія. У в'язниці із сибаритом-інтелектуалом ґрунтовно попрацювали: мученик архієпископ Андрій (Ухтомський) залишив у себе в щоденнику спогад співкамерника Сергія на прізвище Тяжеловесов, який так передав репліку майбутнього сталін-

⁵ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). Ф. 6991. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–10. Записка Г.Г. Карпова о приеме И.В. Сталиным иерархов Русской православной церкви 4 сентября 1943 г.

⁶ Докладніше див.: Солдатов А. «Красные попы» против «контры в рясах»: 100 лет назад состоялся собор обновленческой «советской» церкви, ее политические установки по-прежнему действуют в РПЦ. *Новая газета*. 2023. 2 мая. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2023/05/02/krasnye-popy-protiv-kontry-v-riasakh-media>.

ського патріарха: «Набридло мені таскатися по тюрмах. Тепер у мене головний догмат – не сидіти у в'язниці»⁷.

Сергія дійсно швидко звільнили під обіцянки, які він дав чекістам: навесні 1927 р. він не допустив до управління Церквою Ярославського митрополита Агафангела (Преображенського), який також звільнився із в'язниці та, за заповітом патріарха Тихона, мав права патріаршого місцєблєстителя; сформував «синод при заступнику місцєблєстителя» і видав знамениту «декларацію про лояльність», пообіцявши «не за страх, а за совість» підкорятися радянській владі, засудивши «церковну контрреволюцію». У політичному плані позиція Сергія нічим не відрізнялася від обновленської, і це викликало новий масштабний розкол – проти сергійанської церковної політики виступили Істинно-Православна Церква, яку незабаром було витіснено в підпілля (катакомби), і Російська Зарубіжна Церква, створена емігрантами. Місцєблєститель патріаршого престолу митрополит Петро, якого Сергій усього лише заміщав, наказав йому із заслання «виправити допущену помилку, яка поставила Церкву в принизливе становище, що викликало в ній чвари і поділи»⁸. Але Сергій ішов своїм шляхом: ще за живого місцєблєстителя Петра, у 1936 р. він сам себе оголосив місцєблєстителем, відтак Великий терор обійшов його стороною, хоча багато співробітників Сергія було репресовано. Доля Сергія 1937-го року – досі одна з головних загадок історії РПЦ.

Постанову про утворення Ради у справах РПЦ Раднарком видав 14 вересня 1943 р. – через два дні після урочистої інтронізації Сергія в Єлохівському соборі Москви. Апарат Ради був розміщений на Пречистенці – за два кроки від новоствореної патріархії. А вже 19 вересня стало зрозумілим, навіщо були потрібні «більшовицькі темпи»: до Москви прибула делегація Церкви Англії на чолі з архієпископом Сирілом Гарбеттом. Гостям показали живого «російського патріарха», багатолюдні служби, підірваний німцями Ново-Єрусалимський монастир тощо. Повернувшись на батьківщину, архієпископ ділився своїм захопленням: «Не може бути жодного сумніву в тому, що церковна служба [в СРСР] нічим не обмежена... Сталін є мудрим державним діячем... Церква душою та тілом почала допомагати загальнонародній справі. Вона підносить молитви і працює в ім'я перемоги»⁹. Висловлювання архієпископа Сиріла підготували атмосферу для конференції «Великої трійки» у Тегерані, що розпочалася 28 листопада 1943 р. Примітно, що цього ж дня вийшла ухвала Раднаркому СРСР «Про порядок відкриття церков»...¹⁰

Кремлівський Конкордат

З боку влади «церковне відродження» в СРСР очолив сталінський «оберпрокурор» – 45-річний кадровий чекіст Георгій Карпов, який невдовзі отримав звання генерал-майора. Згодом, під час чищення «сталінської гвардії» у 1960-ті, Карпова виключать із КПРС за тортури невинних людей у роки репресій. Формально Рада у справах РПЦ вважалася суто цивільним органом, але її апарат у центрі та на місцях був підібраний із «надійних чекістів», як наказав Карпову Молотов. Створення у 1943 р. РПЦ МП мало виражений характер чекістської спецоперації, під час якої особливу увагу приділяли заходам «по церковній лінії» за кордоном.

28 вересня 1944 р. нарком держбезпеки Всеволод Меркулов підписав директиву № 122, наказавши чекістам «приступити до підбору кандидатів до участі на [Помісному] соборі [1945 р.] у складі духовенства та мирян, намітивши з цією метою осіб, ... яких перевірено на агентурний чи патріотичний роботі. Важливо забезпечити, щоб серед намічених кандидатів переважали агенти НКДБ»¹¹. Нарком особливо виділяє «агентів з числа єпископів» і зазначає, що жодних «виборчих зборів у церковних парафіях, благочиннях та єпархіях не проводиться»¹². Це зробило собор 1945 р., який затвердив патріархом РПЦ МП Олексія I (Симанського), так само незаконним і неканонічним, як і собор 1943 р., який затвердив патріархом Сергія (Страгородського).

Зовнішня діяльність РПЦ МП позначена як пріоритетна в записці Меркулова від 21 серпня 1945 р. (недаремно Відділ зовнішніх церковних зносин був головною устано-

⁷ Цит. за: Фирсов С.Л. «Власть и огонь»: Церковь и советское государство: 1918 – начало 1940-х гг.: очерки истории. Москва: Изд-во ПСТГУ, 2014. С. 400.

⁸ Цит. за: Воробьев В., протоиерей, Косик О.В. Слово Местоблєстителя: Письма Местоблєстителя священномученика митрополита Петра (Полянского) к митрополиту Сергию (Страгородскому) из Тобольской ссылки и люди, послужившие появлению этих документов. Вестник ПСТГУ. II: История. История Русской Православной Церкви. 2009. Вып. 3 (32). С. 61–62.

⁹ Цит. за: Русская православная церковь под руководством Лубянки. Проект «Бессмертный барак». 2018, 4 сентября. URL: https://bessmertnybarak.ru/article/rpz_i_nkvd/.

¹⁰ ДАРФ. Ф. Р-5446. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 3–5.

¹¹ Цит. за: Директива НКГБ СССР от 28 сентября 1944 года № 122. Википедия. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Директива_НКГБ_СССР_от_28_сентября_1944_года_№_122.

¹² Там само.

вою Московської патріархії аж до 1990-х рр.), де йдеться про виділення валюти на «монастирі та школи на Близькому Сході», а також про «надання матеріальної допомоги особисто Східним патріархам». Уже за рік Карпов доповідатиме Ворошилову про перші успіхи цієї роботи та про необхідність збільшення фінансування: «Необхідна валюта на утримання представників Московської Патріархії на Близькому Сході (Олександрія–Єгипет, Бейрут–Ліван), утримання екзархатів у Празі, Парижі, США. Є й такі вимоги на валюту, як утримання екзархату та ремонт собору у Відні»¹³.

Незабаром стало зрозумілим, що за виконання завдань у сфері зовнішньої політики та розвідки радянський уряд не розплачуватиметься з РПЦ МП послабленнями всередині країни. Після ухвалення постанови про відкриття в СРСР храмів Молотов наказав Карпову: «Раді не давати жодних дозволів на відкриття церков. Надалі щодо відкриття церков входить за санкцією в уряд»¹⁴. Із 5770 заяв про відкриття храмів, що надійшли до Ради в 1944–1945 рр., було задоволено лише 414. Карпов доповідав нагору і про відмову в задоволенні інших духовних потреб: «Патріарх і єпархіальні управління поставили перед Радою питання про повернення деяких “мощей” і “чудотворних” ікон із музеїв. Думка Ради з цього питання є негативною»¹⁵. Досвід сталінського конкордату актуалізував давню мудрість: «Не укладайте угоди з дияволом – він завжди обдурить»...

Створення РПЦ МП обернулося посиленням гонінь на православних, не згодних із Сергієм та його політикою підпорядкування Церкви радянській державі. Залишки лояльних до влади обновленців і григоріан Карпов швидко інтегрував до РПЦ МП, а от нелояльних істинно-православних (ІПЦ / ІПХ) вирішили ліквідувати. Закрилися останні легальні храми ІПЦ у Ленінграді та під Москвою, а 7 липня 1944 р. Берія отримав схвальну резолюцію Сталіна на доповіді про депортацію ІПХ (істинно-православних християн) із 62 населених пунктів Рязанської, Воронежської та Орловської областей до Сибіру. Берія звинувачував нелояльних православних у «паразитичному способі життя», ухиленні від сплати податків, служби в Радянській армії, інших цивільних повинностей, відмові віддавати дітей до шкіл і навіть у «розкладанні колгоспів». Як свідчать архівні матеріали, часто-густо клірики РПЦ МП самі доповідали уповноваженим Ради або прямо НКВД / КДБ про наявність катакомбників на теренах їхніх парафій. Явище було настільки поширеним, що потрапило навіть до радянського кінематографу: священник, якого зіграв Євген Євстигнєв у картині «Мосфільму» «Молодо-зелено» (1962 р.), закликає комсомольців допомагати йому в боротьбі з «сектою» істинно-православних християн, яка «діє без реєстрації»¹⁶.

Багато пастирів і ченців ІПЦ більшу частину життя провели за ґратами – сиділи за віруй за часів Сталіна, і за Хрущова, і за Брежнєва. Показовою є доля Михайла Єршова, який значиться в матеріалах «Меморіалу» як таємний єпископ Чистопольський¹⁷. Уперше він був заарештований у 20-річному віці в 1930-ті, відсидів 8 років, потім – уже на засланні – 1943-го засуджений до 15 років, далі, провівши лише кілька днів на волі, 1958-го засуджений уже до 25 років ВТТ. Провівши в ув'язненні 39 років, він помер у тюремній лікарні в мордовських таборах у 1974 р., на 63-му році життя. Отже, більшу частину свого життя цей сповідник ІПЦ провів у тюрмах і концтаборах. У своїх листах Михайл Єршов повідомляв, що зустрічав у таборах ІПХ, які сиділи ще довше за нього¹⁸. Міністр держбезпеки Віктор Абакумов писав Сталіну в доповідній від 25 червня 1948 р., що серед репресованих за антирадянську діяльність під виглядом релігії навіть після війни православні посідали перше місце.

Сергій «врятував СРСР», а Кирило – наступник його

Патріарх РПЦ МП Кирил (Гундяєв) відзначив 80-річчя своєї організації 8 вересня 2023 р. урочистою понахидою на могилі Сергія в Єлохівському соборі¹⁹. Визнавши, що

¹³ Цит. за: Цыпин В., протоиерей. История Русской Православной Церкви 1917–1990. *История Русской Церкви*: В 9 кн. Москва: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. Кн. 9: 1917–1997. С. 497.

¹⁴ Цит. за: Васильева О.Ю., Кнышевский П.Н. Тайная вечеря. *Ленинградская панорама*. 1991. № 7. С. 27.

¹⁵ Цит. за: Митрофанов Г., протоиерей, Беглов А., Васильева О., Чапнин С. Церковь и война 1941–1945. *Церковный вестник*. Москва, 2005. № 8 (309). С. 4.

¹⁶ Див. кадр із фільму «Молодо-зелено»: Московская патриархия вместе с комсомолом против Истинно Православной Церкви. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LCK5qZkZaA4>.

¹⁷ Репрессии против религиозных и профессиональных групп. *Международный Мемориал: Международное историко-просветительское, благотворительное и правозащитное общество*. URL: <http://www.memo.ru/ru/history-of-repressions-and-protest/victims/repressii-protiv-religioznyh-i-professionalnyh-grupp/>.

¹⁸ Докладніше див.: Воин Христов верный и истинный. Тайный епископ ИПЦ Михаил (Ершов). Жизнеописание, письма и документы / Сост. И.В. Ильичев. Москва: Братонез, 2011. 744 с. + [26] ил. (Серия «Новомученики и исповедники Российские пред лицом боготорческой власти»).

¹⁹ Слово Святейшего Патриарха Кирилла в Богоявленском кафедральном соборе в Елохове в 80-ю годовщину избрания митрополита Сергия (Страгородского) Патриархом Московским и всея Руси. *Русская Православная*

саме у вересні 1943 р., під час «історичної події» – зустрічі Сергія з «керівником країни Йосипом Віссаріоновичем Сталіним» було «започатковано легалізацію» РПЦ МП та «відродилася наша церква», Кирил віддав належну шану Сталіну, який «усвідомив величезну духовну та патріотичну роль Російської Православної Церкви та зрозумів, що багато в чому завдяки патріотичній позиції нашої Церкви не сталося того, що могло статися». Нинішній глава РПЦ МП натякнув, що якби його конфесія під час Другої світової війни підтримала німців, сталінський режим не встояв би: «Важко уявити, як би повівся наш народ, якби Церква закликала його до боротьби з тодішньою безбожною владою. Але Церква цього не зробила – усе було спрямоване на збереження віри православної в нашій країні і, звісно, подолання того відчуження, яке мало місце між владою та Церквою...»²⁰ Класичний сергіянський наратив «Сергій врятував церкву» (а де ж був Христос?) тепер доповнився тезою про те, що він урятував і СРСР.

Після 24 лютого 2022 р. світ перевернувся як для прихильників, так і для противників фатального рішення Путіна про початок «СВО». Настав час мерехтливої реальності, коли пропаганда в РФ з небаченою раніше силою спотворює звичні поняття та факти, насаджує параноїдальну картину світу. У цьому експерименті над людською природою беруть участь і представники РПЦ, тлумачачи заповідь «не убий» у протилежному сенсі²¹ та доводячи «метафізичний характер» «СВО»²². Цей морально-репутаційний крах державно-церковного інституту був зумовлений історичними подіями, в яких «відроджувалась» РПЦ МП рівно 80 років тому.

References

- Cypin, V. (1997). *Istoriya Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi 1917–1990* [History of the Russian Orthodox Church 1917–1990.]. *Istoriya Russkoj Cerkvi: V 9 kn. Kn. 9: 1917–1997 – History of the Russian Church: In 9 books. Book 9: 1917–1997*. Moscow, Russia.
- Firsov, S. (2014). «Vlast i ogon»: Cerkov i sovetskoe gosudarstvo: 1918 – nachalo 1940-h gg.: ocherki istorii [«Power and fire»: The Church and the Soviet State: 1918 – the early 1940s: history essays]. Moscow, Russia.
- Mitrofanov, G., Beglov, A., Vasileva, O., Hapnin, S. (2005). Cerkov i vojna 1941–1945 [Church and the war of 1941–1945]. *Cerkovnyj vestnik – Church newsletter*, 8. Moscow, Russia.
- Vorobev, V., Kosik, O. (2009). Slovo Mestoblyustitelya: Pisma Mestoblyustitelya svyashchennomuchenika mitropolita Petra (Polyanskogo) k mitropolitu Sergiyu (Stragorodskomu) iz Tobolskoj ssylki i lyudi, posluživšie poyavleniyu eti dokumentov [Word of the Locum Tenens: Letters of the Locum Tenens hieromartyr metropolitan Peter (Polyansky) to metropolitan Sergius (Stragorodsky) from Tobolsk exile and the people who contributed to the appearance of these documents]. *Vestnik PSTGU. II: Istoriya. Istoriya Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi – Bulletin of PSTGU. II: History. History of the Russian Orthodox Church*, 3, P. 60–69. Moscow, Russia.

Солдатов Олександр Валерійович – релігієзнавець, публіцист, головний редактор інформаційно-аналітичного інтернет-порталу «Портал-Credo.ru» / Credo.Press, політичний емігрант, член Української асоціації релігієзнавців, гостьовий викладач Українського католицького університету, співробітник Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Soldatov Oleksandr – religious scholar, publicist, editor-in-chief of the information and analytical Internet portal «Portal-Credo.ru» / Credo.Press, political emigrant, member of the Ukrainian association of religious scholars, invited professor of the Ukrainian catholic university, employee of the Lazar Baranovich research institute of religion, at the T.G. Shevchenko National university «Chernigiv Collegium» (13/106 Peace Av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: soldatov@portal-credo.ru

“RUSSIAN ORTHODOX CHURCH OF STATE SECURITY” (Moscow Patriarchate in its modern format WAS founded 80 years ago – in 1943)

The formation of the modern Moscow Patriarchate «on a new ground» took place at the beginning of September 1943, at the turning point of the Second World War. On September 12, Metropolitan Sergius

Церковь: Официальный сайт Московского Патриархата. 2023. 8 сентября. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/6057619.html>.

²⁰ Там само.

²¹ Див. наше дослідження цього процесу: Солдатов А. Божественная дискредитация: Как трансформировалась заповедь «Не убий» за века христианства. *Новая газета*. 2022. 24 ноября. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2022/11/24/bozhestvennaia-diskreditatsiia-media>.

²² Докладніше див.: Солдатов А. Из крайности в сакральность: Каких ужасов Апокалипсиса не должна допустить Россия, как провинились хасиды и к чему привел процесс мистического «воцерковления» российской элиты. *Новая газета*. 2022. 31 октября. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2022/10/31/iz-krainosti-v-sakralnost-media>.

(Stragorodsky), whom Stalin had invited to the Kremlin a week before, was elevated to the patriarchal throne in Moscow. This event went down in history as the «Stalin concordat» between Church and the Soviet state. What was discussed at that meeting? Why did the tyrant need to revive Church? And how a model of Church-state relations, which was created at that time, strengthens the spirit of the so-called «SWO»? Answering these questions is the purpose of this study. **The research methodology** is based on the use of both general scientific and specialized methods, such as historical-genetic, historical-comparative, structural, biographical, historiographical, etc. **The novelty of the work** consists in the analysis of set of circumstances, factors and reasons that prompted Stalin to create a government-controlled Church institution in the USSR – the ROC MP; when Metropolitan Sergius with his subordinate bishops and clergy were entering into a concordat with the Soviet government, the consequences that this has in attitude of the Moscow Patriarchate to the so-called «SWO» – the modern Russian-Ukrainian war. **Conclusions.** According to a number of institutional and typological features, the Moscow Patriarchate formed in 1943 is a political project and not a religious organization in the classical sense of the word. Its hereditary connection with the nearly 1000-year-old tradition of Russian Orthodoxy is preserved mainly at the levels of liturgical rites and «abstract» (theoretical) theology. In practical social activities or in actual theological reflections, which are commonly called «public theology», the Russian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate plays an auxiliary, non-subjective role, serving the political regime that is its founder. It is the analysis of the origins and nature of this phenomenon that allows us to consistently and comprehensively interpret the position of the Russian Orthodox Church in support of the military operation of the Russian Federation in Ukraine, which (position), from the point of view of other Christian denominations, is obviously not consistent with the Gospel, other sources of the church's creed and its traditional Heritage.

Key words: ROC MP, Moscow Patriarchate, Stalin, Sergius (Stragorodsky), Sergianism, True Orthodox Church, «SWO», Russian-Ukrainian war.

Дата подання: 5 вересня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 10 грудня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Солдатов, О. «Російська православна церква Державної безпеки» (Московська патріархія у своєму сучасному форматі заснована 80 років тому – у 1943 р.). *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 73–79. DOI: 10.58407/litopis.230608.

Цитування за стандартом APA

Soldatov, O. (2023). «Rosiiska pravoslavna tserkva Derzhavnoi bezpeky» (Moskovska patriarkhiia u svoiemu suchasnomu formati zasnovana 80 rokov tomu – u 1943 r.) [«Russian Orthodox Church of State Security» (Moscow Patriarchate in its modern format was founded 80 years ago – in 1943)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 73–79. DOI: 10.58407/litopis.230608.

УДК 94(477)«1692»

ЛИСТ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ ТА СВІДЧЕННЯ ЯЗИКІВ ПРО СИТУАЦІЮ В КРИМУ весною 1692 р.

Підготував до друку **Олександр Алмазов**

DOI: 10.58407/litopis.230609

© О. Алмазов, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7853-2758>

У підготовленій публікації документів ідеться про труднощі життя кримців у 1692 р., втомленість їх від щорічних походів за наказом султана. Розвіддані, отримані гетьманом І. Мазепою від язиків, полонених, дають уявлення про реалії того часу. Джерела також сповнені подробиць про буття Батурина, Бахчисараю, їхніх зверхників.

Ключові слова: Батурин, гетьман, хан, Кримське ханство, бранці, чехи.

У № 5 журналу «Сіверянський літопис» за цей рік вміщено статтю¹ про дві невдалі спроби гетьманців порвати з Московською державою в 1692–1693 рр. Джерела, які публікуємо нижче, частково доповнюють оприлюднені раніше матеріали. Вони дають можливість глибше зрозуміти, чому задум Батурина отримати певну допомогу військовою силою в імовірному виступі проти Москви був приречений на провал. Як і Гетьманщина, Кримське ханство перебувало у васальній залежності. Верхівка Криму не могла надати реальної допомоги І. Мазепі та його прибічникам, оскільки для турецького султана в пріоритеті була війна з Віднем. Щороку це виснажувало кримців, про що й свідчили язики, спіймані козаками. Так, один із них, Дуйнашко Джумашев, заявив, що «мурзы и татары соответствовали, что им из Крыму на помощь турским войскам против царских войск идти невозможно, потому что от прошлых годов таких же походоу оскудали и лошади изнужились, а никакова себе пожитку в тех походех не получили». Уже в березні 1692 р. кримці отримали указ зі Стамбула збиратися в черговий похід. Виконати його хан не міг, бо попереднього усунули з владного місця якраз за ігнорування наказу («Прежней хан для того переменен, что будто не был щастлив, да и для того, что не поспешил на войну прошолетнюю бывшую войну с войсками царя христианского»). Отже, як бачимо, спроба мазепинського канцеляриста П. Сулими привести на Лівобережну Україну кримців для звільнення її від російських залог, хоч і була підтримана, але в такий спосіб, що Батурин побоювся офіційно оголосити союз з прибульцями, бо їх прийшло мало для такої акції.

У публікованих джерелах, що зберігаються в одній справі, є ще багато іншої цінної інформації, зокрема про наміри Кримського ханства укласти мирні угоди з Московською державою, Польщею (полонені зафіксували приїзд польських послів-переговорників).

Дуже цінною є інформація І. Мазепи про небажання гетьманців використовувати чехи, російські гроші, надані для обігу в Гетьманщину.

Важливим є свідчення татарина Баякая про те, що «при бытности ево привезено суднами пушек несколько сот в Казыкермень».

Є й інші подробиці, які стануть у пригоді дослідникам теми.

Документи збереглися в фонді 229 «Малоросійський приказ» Російського державного архіву давніх актів (далі – РДАДА) серед паперів Малоросійського приказу, який відповідав на той час за контакти Москви із Військом Запорозьким.

¹ Алмазов О., Павленко С. Дві спроби Батурина в 1692–1693 рр. відійти від Москви. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 66–88.

У публікації передані основні орфографічні особливості рукописного тексту, але літери, що не зустрічаються в сучасному російському алфавіті, не відтворені. Крім того, літера «ъ» («ер») в кінці слів опущена. Використовуються сучасні практики вживання великих і малих літер на початку слова, титла розкриті, а оригінальна пунктуація замінена на сучасну.

У дужках вказуються номери аркушів (виділені жирним шрифтом) в оригіналах документів. Також у дужках зі знаком ? (?) позначені проблемні для прочитання місця.

* * *

1. 30 березня 1692 р. Переклад листа гетьмана Івана Мазепи царям Івану V Олексійовичу та Петру I Олексійовичу, зроблений у Малоросійському приказі.

(51) В четвертом к великим государем гетманском листу по имяновании и титлах написано: Иван Мазепа, гетман с Войском вашего царского пресветлого величества Запорожским, пад до лица земнаго пред пресветлым вашим царского величества престолом, у стопы ног монаршеских смиренно челом бую. В недавном прошлом чаше, будучи я, подданный, на вашей, великих государей, монаршеской службе в Переяславле, послал оттоль полевого ватага Павла Фицуру с товариством на ту сторону Днепра и на ту сторону реки Бога под жилища неприятельские для военных промыслов и для добытия языков. И он, ватаг, зашед (52) за реку Днепр и за реку Бог, был под городом Ачаковым, но за оstarежением тамошних бусурманских жителей не мог ни единого добыти языка, а оттоль возвращаясь, нашол у реки Бога одного волошанина, из Ачакова недавно ушедшего, которой оттоль ушед, шел в христианские края. Тогда того волошанина он, ватаг, прислал ко мне в Батурин марта в 26 день с своими двумя товарищами, которой волошанин по моему гетманскому приказу рспрашиван. Какие сказал о поведении неприятельском речи, те я посылаю в Приказ Малыя России для ведома вам, великим государем, при сем моем листе. Тут же покорно доношу вашему царскому пресветлому величеству, что сего ж марта 28 дня от атамана кошевого и всего войска низового ко мне пришли посланцы Григорей куреня Щербиновского, сам (53) друг с товариством, чрез которых атаман кошевй с войском писали ко мне, прося о вспоможении некоторых речей, до церкви тамошней, ныне строящейся, потребных, и припоминая милостивое ваше монаршеское жалованье и годовой им обыкновенной запас, и то писмо из запорожское при сем моем листе для ведома вам, великим государем, в Приказ Малыя России посылаю.

Доносил прежде сего вам, великим государем, вашему царскому пресветлому величеству, что торговых людей, жителей киевских, за торговым делом в Белгородчину заехавших, белгородские татары задержали их с торговыми товарами (54) для того, что Полской стороны один шляхтич из неволи их бусурманской отпущен на окуп, и того окупу не заплатил он им. И я за то оных киевских людей задержание удержал суть тех двух татар, которые из Белгородчины пришли ко мне в Батурин с толмачем, называемым Чалым, для освобождения сродников своих, в Батурине в неволе будучих. По которому моему тогда оных татар удержанию отпущены преждедеченные люди киевские, невинно задержанные из Буджак к домам, и товары их хотя не все возвращены. С которых мер и я тех двух татар, у себя задержанных, отпустить велю восвоюи из Батурина, предваряя тому, чтоб впредь не было никаких зацепок, а лист о том деле до меня от Стеценка, (55) имянующагося гетманом ханским, писанный, также и лист полковника переясловского о ведомостях, ко мне принесённый, для ведома вам, великим государем, вашему царскому пресветлому величеству, в Приказ Малыя России посылаю. А что в вышереченном писме запорожском [которое в Приказ Малыя России посылаю]² доложено о чехах³, что оные в Сечи люди, из городов приезжая, не хотят брать, и там во всяких поступках чинитца им трудность, а будто тех чехов перебор происходит от того, что в городах полковники и арендари за напитки гладких чехов шинкарям своим не велит брать. Тогда я вам, великим государем, доношу, что они, запорожцы, по своим обыклым переговорам напрасно на полковников и арендарей за то пререкают, а полковники и арендари такой в чехах не носят трудности. И мы, гетман в ваших, царского пресветлого величества, (56) малороссийских городех приказываем того с наказанием смотреть, чтоб такая в продажах и покупках от посплства помешка не была, только что не под нашу властью обретаютца они, великороссийские торговые люди, а другое – из чужих земель приезжая, купцы то чинят, что в своих продажах чехи (57) перебирают, и что им полюбитца, то и берут, а что не полюбитца – тех не емлют. Доношу и о сем покорно вам, великим государем, что во время бытия моего на вашей, царского пресветлого величества, службе в Переяславле приказал одному полковому ватагу, имянно Антону Рудому, полку Полтавского товарищу, сего времени – цариченскому сотнику, ийти под Перекоп для учинения промыслу и взятия языка подлинного татарского, чрез которого бы мочно уведомитися о намерениях хана крымского и о поведении тамошних. И тот ватаг ныне возвратился с того промыслу и вашим, царского пресветлого величества, счастием взял девяти языков, с которыми вскоре имеет ко мне быти, которой, как скоро ко мне приедет, то я тотчас того с теми (58) языками пришлю вам, великим государем, в царствующий великий град Москву, а ныне яко наипокорнее отдаюся премилосердной вашей, царского пресветлого величества, благостине. Из Батурина марта в 30 день 1692-го году. Вашего царского пре-

² Квадратні дужки зробив автор документа.

³ Маються на увазі севські чехи, зроблені на монетному дворі в Севську в 1686–1689 рр. (Зверев С. Региональные денежные реформы на юго-западе Русского государства в 1677 и 1683–1686 гг. *Вестник РГГУ. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология»*. 2017. № 3. С. 59–67).

светлого величества верный и подданный, и низжайший слуга, Иван Мазепа, гетман Войска вашего царского пресветлого величества Запорожского.

(РДАДА. Ф. 229. Малоросійський приказ. Оп. 1. Од. зб. 214. Арк. 51–58).

2. Після 26 березня 1692 р. Переклад «расспросных речей» Василя (прізвище і по батькові невідомі), надісланих із Батурина, зроблений у Малоросійському приказі.

(59) Речь вязня васильева куреня чрез Павла Фицуру, ватагу полевого, марта в 26 день в Батурин приведенного. Сказывает тот вязень жил, де, прежде на Поднестрие в Рашкове, а как Чигирин разорен учинился, слыша о дешевизне хлеба в Очакове, зашел туды с товарищи и женился, и по се время там живучи, служил было бешлейскую службу⁴ и брал по дватцати ефимков⁵ на год, а до бешлейской службы давал сам по два левка с ортом⁶. Из Очакова, ныне тому три недели, напився, и задолжился, ушел и прибрел к реке Богу, перебираясь на Заднепріе в Малоросійские города, и там ево Фицура взял и возил с собою по розным местам. (60) В бытии ево в Очакове пришел гонец, сказывая, что идет посол от салтана с саблюю наголю к хану крымскому с таким указом, чтоб тотчас салтана своего какова послал в сорокех тысячах орды послал конечно на войну против цесаря, да и сам бы шол по траве в таком же числе татар наспех. Да и прежде того были ж два посланца с таким же указом, чтоб готовились конечно против цесаря.

И хан прежним посланником салтановым отговорился, по ведомостям, де, с тех загонов, которые были под Переяславлем нынешней зимы, ему, хану, ведомо, что силы монаршеские царского пресветлого величества в нынешние летнее время на Крым приходят имеют, и для того не может против цесаря итти, опасаяся (61) какой беды от стороны царского пресветлого величества; а сей посол поднимет ли на ту войну, или нет – того он не ведает. Хан крымской новой в Средополье шол чрез Очаков с немногим числом орды, которая в один день чрез лед переправилась. В Белгородчину⁷ остался один салтан, сын ханской, с ордою изнуднелю (?), а которой салтан, того он не знает, для того что их десять сынов. Прошлого хана отставили для того, что на войну не поспешил против цесаря, и то ему вменили в изменничество. А на прошлой войне войска турецкие побиты, и везирь убит же. При бытии ево в Очакове возвратились загоны в Крым, и zelo не х(62)валят, потому что лошадей своих много потომили, а полонеников толко три человека вели, хотя самих с пятьсот человек было. В те загоны ис Крыму ходило татар тысяч з дватцать, а из Белгородчины тысяч с пятнатцать, а над ними был начальный человеком Батырча-мурза, а над Белгородчины кто был – того не ведает. Хотя⁸ те татары под украинные государевы города войною, однако б ради были перемирью, а поход тот учинился бутто по совету ширинских беев, потому что хана в Крыму в те поры не было. Он же, Василей, говорил, что слухи носятца, бутто в будущее лето чают на себя с трех сторон бед на Крым от монаршеских войск, а там от цесарских и полских наступления. (63) И для того, де, хан крымской оттягиваетца итти ис Крыму. Салтан, де турской во Адрианополе.

(РДАДА. Ф. 229. Малоросійський приказ. Оп. 1. Од. зб. 214. Арк. 51–58).

3. 11 квітня 1692 р. «Расспросные речи» козака Грицька Андреева, виголошені в Малоросійському приказі.

(110) И апреля в 11 день в приказ Малья Росии полоняник черкашенин Грицко Андреев принят и роспрашиван. А в роспросе сказал: родился, де, он в малоросійском городе Переяславского полку в Барышевке, отец ево, Андрюшка, служил казацкую службу, и в прошлых, де, годех во время взятя в полон боярина князя Андрея Григорьевича Ромодановского взяли ево, Грицка, да с ним того ж города жителей дву человек на поле крымские татаровя. И жил, де, он, Грицко, в Крыму у татарина, которой ево в то время взял в полон у Ксынгагли, от Перекопи в дву верстах в селе Окасном (?) наймане (?), лет с трицать. И живучи у того татарина, женился на полонянке на вдове Агашке, и та, де, ево жена умре тому ныне четвертой год. А нынешним, де, зимним временем в Крыму во всех местах учинились снеги и морозы большие, и оттого у них в конских и во всяких кормех (111) учинилась скудость, и для того, де, ис того села он, Грицко, да татар шесть человек выехали для конского корму с лошадми и со всякою скотиною в поле и стояли по сю сторону Перекопи верстах в пяти, недель з двенатцать, потому что в тех местах больших снегов не было, и тому, де, с полпята недель в ночи на них казаки и курские калмыки, человек больши ста, и, наехав, взяли ево, Грицка, да татарина Мамметка, и, взяв, повезли их в Бельгород, а ис Белагорода присланы они к Москве. Да он же сказал: прошлого, де, году ходил хан крымской со всеми ордами против цесарских войск на помоч турским войскам, и в том своем походе с цесарскими войски войны не имел, потому что

⁴ Дослідники пропонують такі версії етимології та значення слова «бешлей (бешлю)»: 1) солдати яничарського корпусу, платня яких становила 5 акч; 2) рід військ, якому в Кримському ханстві доручали охорону фортець, їх загоны могли бути набрані з жителів прикордонних сіл (Грибовский В., Сень Д. Кубанский султан Бахты-Гирей: феномен нелегитимной власти в Крымском ханстве первой трети XVIII в. *Тюркологический сборник 2011–2012: Политическая и этнокультурная история тюркских народов и государств*. Москва, 2013. С. 116).

⁵ У Московській державі талери (високосортні срібні монети, що карбувалися в Богемії) називалися ефимками. Талери в Україні XVII ст. обмінювалося за курсом від 60 до 75 грошів (Торговля на Україні, XIV – сер. XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина / АН УРСР. Археограф, комісія та ін.; Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко; Редкол.: М.Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1990. С. 370).

⁶ Левок (левендальдер) – голландська монета номіналом 2,5 польських золотих монет. Орт – польська монета вартістю 21 гріш (Нечитайло В. Грошовий обіг на території гетьманщини (1648–1764 рр.). Дис. ... канд. іст. наук. Кропивницький–Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 56).

⁷ Під «Белгородчиною» мається на увазі територія Білгородської орди.

⁸ Так і в тексті, треба читати «хотят».

прежде приходу ево был у царских войск с турскими войсками бой, на котором бою царские войска турских войск побили и таборы розобрали, и пушки и знамена побрали.

(112) Как, де, хан новой в Крым пришол, и по указу салтана турецкого приказал всем крымским мурзам и татарам быть к походу воинскому нынешняго лета на помочь турским войскам против немецких войск в готовности. И крымские, де, мурзы и вся чернь в том хану отказали для того, что имеют они от войск московских опасение, и в Крыму происходит такая поголовка, будто совершенно московские войска во множественном числе имеют нынешняго лета приходиться к Перекопи и под городки, для которого опасения Перекоп и все тамошние по Днепру городки починаяют. И по указу великих государей и по помете на вышписанной памяти дано великих государей жалованья вышепомянутому полонянику ис Приказа Малыя России рубль.

(РДАДА. Ф. 229. Малоросійський приказ. Оп. 1. Од. зб. 214. Арк. 110–112).

4. Після 6 квітня 1692 р. Переклад «роспросных речей» татарських бранців, надісланих із Батурина, зроблених у Малоросійському приказі, а також їхні свідчення там само.

(154) В роспросных татарских речах написано: лета 1692 апреля 6 дня привез в Батурина Антон Рудой, сотник цариченский, с товариством четырех татар, ныне в промыслах ево взятых, ис которых один именем Баякай в роспросе сказал, что взят он с ыными татарами под Перекопью по сей стороне Колончаку на долине Бейкутан, с скотиною будучих, уже тому больше месяца. О хане сказал, что с салтанами калгою и нурадыном пришли в Крым того часу, как оных взято на той пастве, а сам очевидно оных не видал, ибо уже тому пятой месяц, как он в ту степь на паству с овцами вышел. Прейней хан для того переменен, что будто не был щастлив, да и для того, что не поспешил на войну прошолетнюю бывшую войну с войсками царя христианского.

О чамбулах тех татарских, которые сей зимы под города Малоросийские (155) войною приходили, так говорит, что белгородские татаровя лучшее частие получили, а крымские ни с чем повернулись, паче же с своим упадком. А чамбулы якобы те чинились за повелением бывшего хана, по прозванию Батырчи-мурзы крымского, который будто нарочно просил о том, а о каком способу – того не ведает. Слышал и такие меж татарами поголовки, что крымское государство желает себе миру с державою их царского пресветлого величества, а Белгородская орда с королевским величеством польским. Конраш, бранец побусурманеный, то ж сказал, что хан без бытности их пришол в Крым новой, а бывшей для того переменен, что не по(156)спешил на войну к войскам турецким с войсками царя христианского бывшим, на которой учинились збиты от войск оных. Асан, татарин перекопский, то ж сказал, что хан сей новый без них пришол в Крым, а говорил то, что когда несколькими днями перед своим взятъем ездил он в Казыкермень к брату своему, там бешлейскую службу служащую, слышал то, что будто салтан турецкий намерение свое имеет войною приходиться на богохранимую их царского пресветлого величества державу, и для того велел готовиться хану.

(157) И при бытности ево привезено суднами пушек несколько сот в Казыкермень, и то слышал, что будто думают турки, выше Казыкерменя негде над Днепром, где Сеча Запорожская, город строить, и будто там слышно о том, что с царем христианским салтан турецкий перемирие учинил. И то там же в Казыкермени слышал, что посол был сей зимы у нынешняго хана в Белгородщине от королевского величества миру с ними, бусурманами, желая. Калмыки, де, в миру с государством Крымским обретаются, и когда салтан турецкий войну почнет с державою их царского пресветлого величества, они готовы будут на помощь. А говорит и то, что будто хан крымский с ордами по указу салтана турецкого имеет войною приходиться под города Малоросийские по траве о дню святого Георгия⁹, а то для того, что в Крыму ведомости (158) такие носьяты, что походу военного сил монаршеских их царского пресветлого величества они, бусурманы, на Крым дожидаются сего настоящего лета. Четвертой татарин – Шаякай, перекопский – никаких ведомостей не сказал, ибо всю зиму в степи овец пас, и хан без бытия ево в Крым пришол.

А в Приказе Малыя России вышеименованные татары в роспросе сказали: один человек сказался Кулмаметкою зовут, Дюнькеев, черной татарин, житель перекопской, тому, де, шесть месяцев, нанялся он в Перекопи у татарина, у Сенбетя, стеречь овец, и пас он тех овец сам-друг с товарищем своим, с татариним же, с Аякайком, против урочища Сиваша, от Перекопи в днище, и в том, де, месте напали на них вышеименованной ватаг Антон Рудой с товариством и с калмыки, и ево, Кулмаметка, с товарищем взяли в полон, а стада овец покинули, а на другой день взяли двух ж человек татар на урочище Байкутане, и ис тех взятых татар дали калмыкам двух человек. А после, де, того их взяты тот Антон Рудой с товариством, отъехав от тех мест, где их взяли, кормили лошадей (159) шесть дней, и выкормя лошадей, ездил на урочище Чюрунтеп, и на том урочище взяли пяти человек, и в том числе двух тум, которые пасли овец. Хан новой и салтаны в Крыму обретаются, а к походу готовность имеет ли, про то он подлинно не ведает, толко произноситца такая речь в Крыму, будто хан хочет послать с ордами на помощь турским войскам против войск немецких калгу или нурадына, а сам идти не хочет.

А Белгородская орда, которая была Переяславского полку под городами, возвратилась с добычю, а Крымская орда ис-под тех же городов с уроном. И посылаемы были те орды с повеления хана крымского, а начальствующими над Крымскою ордою были Батырша-бей Мансуров, да Джентемир-мурза Ширинской и иные мурзы многие. Полские послы в Крыму и в Белгородщине есть ли – того не ведает, так ж и о миру с царем какое намерение есть ли – про то не слышал, и ни о чем ином не ведает. Другой сказался, зовут ево Асанком Маматказеев, житель Перекопского уезду села Картказея. А в роспросе сказал сверх вышеписанного: ездил, де, он перед взятъем своим за три (160) дни в Казыкермень к свойственному своему человеку для запаса и, будучи в Казыкермене, слышал,

⁹ Мається на увазі день пам'яті святого Георгія Побідоносця, що відзначався 23 квітня (за старим стилем).

будто салтан турецької хоче над Дніпром, где Сеча Запорозька, строить город, и в Казыкермень имеет турецької салтан из Царяграда несколько пушек судами прислать, а намерение свое турецької салтан имеет ли войною приходить на богохранимую их монаршескую державу, того он не ведает.

А калмыки с Крымом в миру пребывают, и послы калмыцкие в Крыму обретаются, а когда салтан турецької учнет имети войну з державою их монаршескою, и они на помощь им готовы будут. Третьей сказан черной крымской же татарин, Шаякайкам зовут, Карашаев, житель села Каракужая Караулского уезду. Четвертой татарин сказан, Баякайком зовут, Юракаев, житель Перекопского уезду деревни Аксак-Байтара, служил у татарина перекопского Аивас-Чилибея, взят на сей стороне Каланчака, на долине Бейпутан, от Перекопи в днище пас того татарина Аиваса овцы сам-друг. А в роспросе сказал, что и вышеписанные.

(РДАДА. Ф. 229. Малоросійський приказ. Оп. 1. Од. зб. 214. Арк. 154–160).

5. Після 11 квітня 1692 р. Переклад «роспросных речей» татарських бранців, надісланих із Батурина, зроблених у Малоросійському приказі, а також їхні свідчення там само.

(185) Роспросные татарские речи, как они роспрашиваны в Батурине. 1692-го апреля в 11 день, привезли в Батурин ис Полтавского полку, имянно из городов арелских, дву человек татар, на Самаре при броде Терновском взятых. Ис тех татар большими летами, именем Дунаш, а сказан, что ис Перекопи вышел с пятью товарищами, а вышли они ис Перекопи без указу начальников своих и ходили ис Перекопи для добычи под Малоросийские города самовольно, и взяли под городом Маячке в степи трех человек пастухов, и как возвратились назад, и на самарском броду Терновском маяцкой ватажник с товариством Юрко Острый, которой был на рыбной ловли, имел с собою сто человек, которые оберегали шляхов татарских, и переняли тех татар, двух человек, взяли, а три человека на лутчих конях ушли, да отбили ж своих трех человек, полоняников-пастухов.

(186) И тех дву человек татар с товариством своим в Батурин прислали. И те татары в роспросе сказали: как, де, они вышли ис Перекопи, и тому дватцать дней, а как взятые – тому десятой день. О хане сказали, что с калгою и с нурადином салтаны в Крыму обретаются, а хан с салтаны в Крым пришел в ту пору, как реки скрылись, и старшина, татары ис Перекопи, на встречу к хану за Перекопъ выезжали и стояли три дни для отдоху конем на полях, и пошли в Бакчисарай. Калгою учинен сын ханской, а нурадин – брат родной ханской, а как тех салтанов зовут – имян их не знают. А как они были в Крыму, и в ту пору от салтана турецької в Крым бежал чауш с указом, чтоб хан с ордами готовился и шел бы на войну против войск немецких в венгерскую землю на помощь турским войскам. И по указу тому хан готов итить на войну, но общие татары крымские на ту войну итить не хотят для того, что кони у них прошлолетнее войнами иные побиты, а иные вылиты (?).

(187) Да и для того опасаются, чтоб, как они на войну выдут, от войск великих государей не учинилось разорение. А при бытии их в Крыму чауш еще не отпущен был ис Крыму к салтану турецької В Перекопи еще бей не постановлен, а имеет быти беем сын меньшей ханской. А в Перекопи, де, болших и меньших пушек с трицать, да наряду пушечного довольно, а войска конного только тысяча, а пешого – с триста. И то войско никуды на войну не ходят, а всегда в Перекопи живут. Под Перекопъ великих государей войск сего леа не чают, потому что с Москвы их посланец татарский в Крым не возвратился, а покамест не возвратятца посланцы их с Москвы, они не имеют своих татар посылать под Великоросийские и Малоросийские. В Белгородчине от хана поставлен салтан, которого сей татарин имяни не знает, да с ним же, салтаном, Кантемирь-мурза, а в Белгородчине крымских татар ни одного человека не оставлено, потому что белгородские татары оставлены.

(188) На сей стороне Перекопи скотина всякая обретающаяся выгнана в Крым для того, что будто казаки с калмыками имеют приходить для добычи под Перекопъ. Салтан турецької в Цареграде обретається и сего лета подлинно имеет выслать войска свои на цесаря, и хотят убытки свои, прошлого году учиненные, немцам заплатить. Как война была турецької с немцами, на котором месте – того он не ведает, потому что он на венгерской войне не бывал. Ис Полши естли были у хана послы полские – о том не ведает, а то сказал, что, де, все бусурманы в Крыму желают себе покою з державою их царского пресветлого величества. Другой татарин именем Папий, перекопской же, ничего больше не сказал, только то ж, что и первой.

(189) А в приказе Малыя России присланные татары в роспросе сказали: один человек сказан, зовут, де, ево Дуйнашком Джумашев, житель перекопской, в нынешнем, де, в 200-м году, марта в последних числах, пошел он, Дуйнашко с товарищи, пять человек, ис Перекопи в загон под города Малоросийские для добычи собою, без указу бея перекопского, и, пришед под Чариченку¹⁰, взяли трех человек казаков, которые были в поле и стерегли овец, и, взяв, пошли назад.

И как они будут на Самаре, на Терновских бродах, и в том месте взяли их, двух человек, казаки, которых казаков было сто пятнадцать человек, и полон взятой отбили, а три человека татар ушли при (190) бытности, де, ево в Крыму прислан к хану от салтана турецької Капича-баша с указом, чтоб он со всеми ордами шел к нему, турецької салтану, на помощь против войск цесар(191)ских, которого, Капичи-башу, в Крыме встретили честно и изо всех пушек стреляли, и тот салтанской указ приказал хан объявить всем мурзам и карачеем, и всему Крыму, которой указ выслушав, мурзы и татары соответствовали, что им из Крыму на помощь турским войскам против цесарских войск идти невозможно, потому что от прошлогодных таких же походов оскудали и лошади изнужились, а никакова себе пожитку в тех походах не получили. Да и для того идти им на помощь турским войскам против цесарских (192) войск невозможно, что послан к Москве ис Крыму посланец, а с чем

¹⁰ Так і в тексті. Повинно бути «Царичанку».

возвратитца, с войною ли, или с миром – и того им неведомо, которого ожидают в Крым вскоре, и естли, де, итти им на помощь турским войскам против цесарских войск, а без них, де, учинитца приход их, великих (193) государей, ратных людей под Перекоп, и в то, де, время выходить будет на отпор тем войскам некому, и тем приходом ратных людей учинитца Перекопи и всему Крыму разорение.

И с таким соответствием хан Капичи-башу к салтану хотел ис Крыму отпустить вскоре, и нынешняго лета (194) орды под города украинные Великороссийские и Малороссийские пойдут ли – про то он не ведает. И указу ханского о таком походе не сказано, только, де, оне походу их, бусурманского, под города вскоре не чаят, потому что лошади вельми худы, (195) а изнужились от того походу, как ходили Переяславского полку под города, и в том походе взято казаков со сто с тридцать человек, а болши того не взято, а естли б, де, быть походу под города Великороссийские и Малороссийские ордам, и им бы, де, приказано было до того походу кормить коней за месяц и болши, а такого, де, приказу им не бывало.

(196) В Крыму ж, де, ведомо было от белгородских татар, что орда Белгородская, которая была Переяславского полку под городами, возвратилась ис-под тех городов в великой добыче. Да в Крыму ж, де, ведомо учинилось, будто имеют кампанейщики, совокупясь с калмыки, приходять под Перекоп, и для того приходу скотины ис Перекопи не выпускают, а которая была в поле, и та вся с поль введенна в Перекоп, а та ведомость учинилась в Крыму от того, как приходили калмыки с казаки и взяли под Перекопью несколько человек татар. В Перекопи больших и меньших пушек з двести, да пехоты с тысячу человек, конницы (197) с четыре тысячи человек, и никуда те тотаровя для воинского поведения не посылаютца, а положено на них то обережение городовое. Калгою учинен сын большой ханской, а нурадыном – брат родной ханской, а как тех салтанов зовут – того он не ведает. В Крыму все татаровя все совершенно желают с Московским государством быти в миру. Другой татарин сказался, зовут, де, ево Папейком Темирев, Мангуцкого уезду села Буйказака, а в роспросе сказал то ж, что и первый.

(РДАДА. Ф. 229. Малоросійський приказ. Оп. 1. Од. зб. 214. Арк. 185–197).

Алмазов Олександр Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Державного академічного університету гуманітарних наук (Мароно́вський пров. 26, Москва, 119049, Росія).

Almazov Oleksandr – candidate in historical sciences, docent of the department of source studies and auxiliary sciences of history, the historical faculty, the State academic university for humanities (26 Maronovskiy Av., Moscow, 119049, Russia).

E-mail: al.almazov@yandex.ru

THE LETTER OF HETMAN I. MAZEPA AND THE TESTIMONY OF PRISONERS ABOUT THE SITUATION IN CRIMEA in the spring of 1692

The prepared publication of documents tells about difficulties of life of Crimeans in 1692, their fatigue from annual campaigns by the order of the sultan. The intelligence data obtained by Hetman I. Mazepa from tongues, prisoners, give an idea of realities of that time. Sources are also full of details about the life of Baturin, Bakhchisarai, their superiors.

Key words: Baturin, hetman, khan, Crimean Khanate, captives, Czechs.

Дата подання: 25 жовтня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 15 грудня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Алмазов, О. Лист гетьмана І. Мазепи та свідчення язиків про ситуацію в Криму весною 1692 р. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 80–85. DOI: 10.58407/litopis.230609.

Цитування за стандартом APA

Almazov, O. (2023). Lyst hetmana I. Mazepy ta svidchennia yazykiv pro sytuatsiiu v Krymu vesnoi 1692 r. [The letter of Hetman I. Mazepa and the testimony of prisoners about the situation in Crimea in the spring of 1692]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 80–85. DOI: 10.58407/litopis.230609.

Марина Траттнер

НОВИНИ ПРО ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ 1708–1709-х рр.¹

DOI: 10.58407/litopis.230610

© М. Траттнер, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6937-2347>

У підготовленій публікації звіту генерального штабу війська Карла XII від 31 березня 1709 р. йдеться про перелік бойових дій шведсько-українського війська протягом чотирьох місяців. Це цінне джерело про перебування каролінців на землях України, хід наступальних та оборонних операцій, участь великої кількості козаків Мазепи у війні за свободу своєї Батьківщини. Документ є важливим свідченням про союз українців та шведів у боротьбі з агресивною московією², яка у ту добу вела практично щороку загарбницькі війни для збільшення своєї території.

Ключові слова: союз, Карл XII, гетьман, Іван Мазепа, Гадяч, напад.

Про події 1708–1709 рр. маємо велику кількість книг, але знайдений нами в «Звичайних Стокгольмських поштових новинах»³ (№ 22 від 1 червня 1709 р.) інформаційний звіт генерального шведського штабу засвідчує, що крапку в дослідженні того періоду ставити ще рано. Адже на це важливе повідомлення явно не звернули увагу дослідники теми.

Маємо ж офіційний документ зі штаб-квартири Карла XII. Зазначимо, що журнал «Сіверянський літопис» вже публікував одне з перших таких повідомлень, що базується на відомостях із головної квартири каролінців⁴. На жаль, через фактичне оточення шведсько-українського війська у районі Гадяча – Будищ – Прилук, посланцям від Карла XII було важко пробратися до Швеції⁵. Тому й документ, який подаємо нижче в нашому перекладі, має велику цінність, оскільки це погляд на перебіг подій зі шведсько-українського табору.

Сподіваюся, що для дослідників союзу України та Швеції⁶ в спільній боротьбі з кріпосницькою монархією петра I, у цьому інформаційному релізі буде чимало подробиць для розуміння тодішніх реалій. Особливо цікавим є повідомлення про зростання козацького війська до 15000 чоловік⁷. Це при тому, що близько 6000–7000 козаків загинуло в Батурині. Значні втрати гетьманців були також під час наступу шведсько-українського війська на Городне («Велику кількість людей гетьмана Мазепи в цій битві перебили» – читаємо в повідомленні штаб-квартири). Мазепинці мужньо кидалися в бій, намагаючись завдати великих втрат противнику. Як згадував учасник походу Нордберг, старшина Герцик тоді «убив понад тридцять чоловік»⁸. При цьому слід уточнити, що військо Карла XII теж вело бої з козаками, але це були не гетьманці, а залучені підрозділи донських, слобідських вояків. Щоб росіяни не мали місць для зимового стояння, за наказом короля прикордонні населені пункти ворога випалювалися. До речі, цей «досвід» Карл XII перейняв у петра I,

¹ Автор і перекладач тексту зі шведської на українську мову дякує історика Павленку С. за консультації та допомогу в підготовці цього матеріалу.

² Назви агресорів, міст та країн, які нападали на Україну, автор свідомо пише з маленької літери. У перекладі статті написання слів з великої літери збережені.

³ Ordinaire Stockholmske Post Tidender.

⁴ Щоденник бойових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 р. / Публ. та ком. Дубини О., пер. з нім. Дятлова В. *Сіверянський літопис*. 2010. № 6. С. 160–165.

⁵ Див. про це дет.: Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. С. 233–239, 302–317.

⁶ Див. про це дет.: Грушевський М. Шведсько-український союз. 1708 р. *ЗНТШ*. Львів, 1909. Т. 92. С. 7–20; Мацьків Т. Мазепа – творець українсько-шведського союзу. *Гетьман Іван Мазепа в західно-європейських джерелах 1687–1709*. Мюнхен, 1988. С. 159–161; Павленко С. Міф одинадцятих: зрадницький договір. *Міф про Мазепу*. Чернівці: Сіверянська думка, 1998. С. 179–192; Його ж. Угоди І. Мазепи зі С. Лещинським та Карлом XII: до питання творення історичних фальсифікацій. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. Київ, 2008. С. 170–184; Його ж. Союзнические переговоры, договора И. Мазепы 1708–1709 гг. и его планы о будущем статусе Украины. *Восстание мазепинцев: мифы и реалии*. Чернигов: Русь, 2009. С. 85–113; Дубина О. Чи укладав Іван Мазепа договір зі Станіславом Лещинським? *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 71–90.

⁷ У гетьманському реєстрі налічувалося 30000 козаків.

⁸ Nordberg J. Histoire de Charles XII. Roi de Suede. La Haye: P. De Hondt, 1748. Т. 2. Р. 269.

який активно застосовував тактику випалення територій противника в Балтійських країнах (1701–1703 рр.), а згодом, у 1708 р., і в Білорусі.

У додатку вміщуємо ще два повідомлення «Звичайних Стокгольмських поштових новин» від 3 листопада 1708 р. Вони засвідчують важливу деталь, що пропозиції Батурина укласти союз зі шведами, перейти на бік Карла XII з 40000 козаків були вперше надіслані ще до 14 жовтня (10–12 жовтня). Згадана кількість гетьманців фігурує і в звітні-повідомленні зі штаб-квартири від 31 березня 1709 р.

Наприкінці зазначимо, що деякі з назв населених пунктів нам не вдалося ідентифікувати, оскільки каролінці записали їх на слух, дещо спотворивши. Частина сіл була спалена, а тому, очевидно, в результаті боїв не відновлювалася. З огляду на це ставимо або знак питання після назви населеного пункту, або нашу його версію.

«Звичайні Стокгольмські поштові новини», № 22 від 1 червня 1709 р.

Стокгольм, 1 червня

Останнім часом ми всі з нетерпінням чекали на ті новини, які надійшли з військового табору Його Величності Карла XII в Україні 31 березня, з підтвердженням бажаного стану військ Його Величності. Ми отримали новини на найвищому рівні, і вони підтвердили, що все, про що ми чули раніше, було правдою.

Шведський королівський генеральний штаб у Будищах в Україні, в 3-х милях від Полтави, 31 березня

Останнє повідомлення від нас було написане й надіслане 10 грудня з Ромен. Наступного дня, 11 грудня, до одного російського міста Терни⁹ прибув підполковник Функ¹⁰ із військовими на 800 конях, швидко захопив його і спалив. Після цього знищив 1000 росіян¹¹ і козаків¹², які були там. Майор Ротхюсен наступного дня біля Скропака (напевне, Коропа – М.Т.) зустрів ще 1000 козаків, з яких він вбив 30 і розігнав решту. Полковник граф Торстенсон біля Істнії (ідеться, очевидно, про Ічню, що на Чернігівщині – М.Т.) переміг частину військових. Коли до нас дійшли новини про те, що цар поспішно залишив Лебедін разом із 15000 армією з метою захопити Гадяч, Його Величність із кількома підрозділами негайно виїхав на допомогу місту 17 грудня. У Липовій Долині з'явилися перші російські авангарди, які склалися зі 160 драгунів, один із них одразу ж втік. Один майор і два інших офіцери були захоплені в полон. У момент, коли Його Величність наблизився до Гадяча, росіяни почали тікати, поспішно залишаючи все, що до цього атакували. Його Величність переслідував їх до міста Веприка. Їхні вершники втекли звідти. Але три батальйони і 100 драгунів разом із 100 козаками попрямували до міста, де їх оточили. Коли стало відомо, що 1000 російських драгунів перебували в місті Кам'яне, яке знаходилося в двох милях¹³ звідти, туди відправили генерал-майора Крузе з полковником Таубе, вони знищили частину росіян, а решту прогнали. Після цього вони привезли з собою 18 полонених. Місто спалили. Його Величність сам попрямував до міста Зінькова, яке захищали козаки з рушницями, що зібралися із сіл і стояли на валах. Але вони передали себе на милість Його Величності, і він дозволив їм повернутися до своїх домівок. Місто, в якому було багато провіанту, зайняла шведська армія. Холод був таким сильним, що потрібно було витратити більше сил на обігрів. У цей момент Його Величність вирішив, що необхідно було захопити росіян у Лебедині, якщо вони залишилися там. 7 січня Його Величність дозволив захопити місто Веприк, де перебували 2000 росіян, які після атаки, після обіду, почали здаватися й просити помилувати їх. У полон взяли 1400 росіян і 300 козаків і захопили різні види військового обладнання. Біля укріплень знайшли 230 загинлих. Зі шведської сторони загинуло 300 чоловік, серед яких було кілька дуже хоробрих офіцерів. 20 січня надіслали офіцера Дюкера з вершниками на 1500 конях до Груні, де перебував бригадир Кемпбел із 3 полками російських драгунів. 300 росіян перебили, 12 взяли в полон. Захопили пару барабанів, три прапори і всі вози. Решта військових втекла. Після цього місто спалили. Російські генерали Меншиков, Ренне і Шаумбург разом наблизилися до міста Опішні з 6 полками драгунів, 600 гренадерами на конях разом із 2000 козаків і калмиків із метою напасти на шведські війська біля Коростеня (мабуть, Куземина – М.Т.), який був оточений 2 полками. До шведських під-

⁹ Московська фортеця-опорний пункт на кордоні з Гетьманщиною. Ще у жовтні 1708 р. тут були на пості три російські полки. У Тернах також містилися великі склади з продовольством та важкими гарматами.

¹⁰ Томас Функ пізніше став послом Карла XII в Константинополі. На переговорах 1711 р. з Туреччиною він мав «наполягати на тому, щоб ця Стаття, яка затверджує свободу України і всіх Запорожців, негайно ж і повністю стала чинною, щоб таким чином вся Україна і Військо Запорозьке в повному обсязі отримали давні свободи і вольності, а також отримали власність землею у своїх давніх кордонах під керівництвом теперішнього гетьмана Пилипа Орлика; так, щоб народ, який описаний вище, одразу ж отримав статус незалежної Держави, і більше ніколи і жодним чином не був під послухом Царя чи його протекцією» (Скарби шведських архівів. Документи з історії України / Упор. Траттнер М. Одеса: Музей української книги, 2021. С. 183).

¹¹ У шведських текстах ще з XVI ст. використовувалися як синоніми два терміни для позначення москвитів: ориг. *gussar/moskowiter*. У цьому газетному повідомленні використовувався термін *gussar*. Його перекладено як «росіян», тому що перекладати його як «русин» було б неправильним. А слово «москвитини» в повідомленні не використовувалося.

¹² Маються на увазі слобідські козаки.

¹³ Шведська миля до 1889 р. була протяжністю в 10689 метрів.

розділів 28 січня приїхав Його Величність і разом із 6 підрозділами на конях напав на росіян, і всіх, один за одним, вигнав за їхній кордон. 800 росіян вбили, 50 взяли в полон, а також захопили бойові барабани, 5 прапорів і всі вози, що там були. Зі шведського боку зникло 2 військових і 17 були поранені. 30 січня Його Величність попрямував до міста Котельва, де могли перебувати ті, хто втекли. Там він знайшов більше ніж 400 російських драгунів. Кількох із них перебили, решту вигнали. У цей самий час 2000 росіян напали на місто Опішня й захопили людей у полон. Потім залишили 50 шведів, які були там разом з іншими в останньому будинку, і до кінця захищалися. Але росіяни в той самий день знову напали на місто, яке після цього отримало підкріплення у вигляді двох шведських полків. 9 лютого Його Величність разом із 11 полками на конях і 2 полками піхоти перетнув російський кордон, шукаючи ворога, де б він не був. Під Куксою (?) стояв авангард росіян з 1000 вершників. 140 з них перебили й кількох взяли в полон. Зі шведської сторони нікого не вбили й не поранили, окрім волоського керівника вершників, який їхав позаду всіх. Росіяни негайно попрямували з 2000 вершниками до Охтирки, спалили пригород, щоб ніхто в цьому жакливому холоді не міг там витримати бій. 11 лютого Його Величність відправив генерал-майора Гамільтона разом із 4 полками до Олешні, який з першої спроби захопив місто та вбив 400 чоловіків, які були озброєні, захопили велику здобич, і місто з околицями спалили. У той самий день Його Величність попрямував до Красного Кута, зустрів на шляху ворожих вершників на 30 конях і там напав на генерала Шаумбурга, який перебував у місті разом із 7 полками драгунів, яких незабаром перемогли й змусили тікати. Велику кількість людей гетьмана Мазепи в цій битві перебили. Біля міста Городне, яке розташовувалося на відстані полумилі від попереднього міста, шведські військові почали переслідувати 6 інших полків, які там перебували на вигідних позиціях під керівництвом генерала Ренне. Шведи напали на них з обох боків міста й спробували відрізати їм шляхи для відступу. Коли 400 або 500 шведських військових пройшли до призначених позицій, вони були змушені перейти за місто й чекати на ворога там. Росіяни попрямували до них, але, коли побачили шведів, то розвернулися й поїхали вночі 2 милі до міста Богодухова. Темрява й утома військових, які до цього пройшли від вказаного міста 4 милі до Городнього, а потім ще півтори милі проїхали галопом, переслідуючи ворога, вплинули на рішення Його Величності припинити погоню за росіянами до наступного разу, який запланував Його Величність. Усі залишилися переночувати в місті. Його Величність наказав, щоб піхота й артилерія залишилися в Красному Куті. Під час цих сутичок росіяни втратили 1200 військових, 30 полонених, кілька бойових барабанів і прапорів. Зі шведського боку загинули 10 драбантів, які билися поперед усіх інших, а також 120 вершників та драгунів, які загинули в битві біля Городнього. 12 лютого Його Величність попрямував до міста Мурафи, а після цього, 13 лютого, до міста Коломака. Останнє місто на цій стороні на кордоні з Татарією. Звідти надіслали генерал-майора Крузе з 5 полками до міста Галентая (Гладківка?), яке він захопив і спалив. Через те, що вже не залишилося жодної надії на те, щоб змусити ворога взяти участь у битві, тому що росіяни втекли вглиб своєї країни, а також через потепління й розлив рік, Його Величність прийняв рішення повернутися назад в Україну. Без особливих складнощів він разом із військовими перетнув річки Мерлу й Ворсклу та прибув до Опішні (1) 8 лютого. Всі міста на відстані 7 миль від кордону з росіянами були спалені. У той час, коли Його Величність був на території Росії, фельдмаршал Шереметев спробував атакувати шведський табір, але не зміг нічого заподіяти, окрім нападу в Козіївці, де полковник Альбеділл перебував із полком німецьких драгунів і капітан Дідрон із 80 вершниками. Останні захищалися до кінця, не дозволяючи захопити табір, який їм до цього надали. Під час цих нападів росіяни втратили велику кількість військових. Драгуни попрямували до Лусенки (йдеться, очевидно, про Лучки – М.Т.), яка знаходилася на відстані полумилі звідти. Залишили полковника, якого потім захопили в полон. Генерал-майор Спарре, який перебував у Лусенці з 6 полками, надіслав потужне підкріплення з драгунів, але ворог вже встигнув втекти й вивезти на санях своїх померлих. Найбільш успішний напад Шереметєва був на генерал-майора Крузе, який із 4 полками на конях виїхав з Лачовиці (?), щоб перейти через Псел. Але він був змушений залишити його в спокої, після того, як атаки росіян двічі успішно відбили. 3 березня Його Величність прибув до Будищ, розташувачи всю шведську армію між річками Псел і Ворскла, а також у Полтаві, де перебували 5000 росіян. Шведські табори розтягнулися від Лусенки до Старих Санжар, на відстані 11 миль. І схоже на те, що Його Величність зимуватиме там до зеленої трави. 19 цього місяця прибув посланець від запорожців, який підтвердив вірність гетьману Мазепі, а також попросив захисту короля. Вони спочатку захопили частину росіян із 60 вершниками на конях. 17 цього місяця біля міста Зарозинка (Царичанка – М.Т.) напали на 3 полки драгунів, на початку бою бригадир Кемпбел одразу ж із 400 вершниками втік, решту з 2 полковниками вбили або захопили в полон. 27 цього місяця прибув гетьман запорозьких козаків Гордієнко з великою кількістю козаків. Він привіз із собою 115 російських полонених, яких передав як подарунок Його Величності. Вчора він поїхав, після того, як отримав гарантію Його Величності про захист і підтримку проти спільного ворога. Його¹⁴ військо вже виросло до 15000 козаків, і він сподівається, що незабаром воно збільшиться до 40000 козаків. Після чого він має намір прямувати на Росію. Здавалося, що він був переконаний, що до нього приєднаються й татари разом із донськими козаками, які щойно обрали нового ватажка Некрасова. У нас тут було не вдосталь провіанту, але запорожці підтримали нас і зараз у нас великі запаси вина, спецій та інших речей, які привезли з Туреччини.

¹⁴ Мається на увазі Карл XII.

**«Звичайні Стокгольмські поштові новини»,
№ 44 від 3 листопада 1708 р.**

Новини з Литви від 10 жовтня 1708 р.

Від самого шведського короля, який перебуває на російському кордоні, новин немає, але надійшли новини з Могильова від 29 вересня. Здається, що Його Величність змінив план походу на Москву й вирішив замість цього прямувати разом зі своєю армією до України. За останніми даними вони перебувають у міста Отекі (Отоки?). Місцеві жителі спочатку чинили спротив, але потім прийшли до військових із їжею і запропонували відкупитися. Шведська армія забрала 100 возів із провіантом, які підготували для армії царя. Його Величність заплатив за них. Тому що велику кількість різної їжі з найближчих поселень принесли шведській армії. У цій місцевості всі в достатку. Козаки з міста Стародуб, (нечитабельна назва) і Ніжин намагалися спочатку зупинити надання провіанту шведській армії, але кілька разів їм дали відсіч. Після чого вони надіслали прохання до Його Величності про захист. Після того, як вони отримали Його гарантії, вони всі перейшли на сторону шведської армії.

Новини з Пруссії від 14 жовтня 1708 р.

Надійшов лист із генерального штабу шведського короля Карла XII, який розташований на іншому боці Дніпра. Повідомляється, що похід Україною продовжується. Козаки постачають шведській армії провіант у великій кількості. Вони запропонували у кількості 40000 чоловіків перейти на бік шведського короля, як тільки вони переконалися б у тому, що отримали його гарантії безпеки й захисту, для захисту їхньої свободи.

Траттнер Марина – магістр європейського ділового права, журналіст, перекладач, автор блогу «Наша історія МТ» (Björkstigen 3, 24732 Södra Sandby, Sverige).

Trattner Marina – master of European business law, journalist, translator, author of the blog «Наша історія МТ». (Björkstigen 3, 24732 Södra Sandby, Sverige).

E-mail: marina.trattner1@gmail.com

**NEWS ABOUT THE SWEDISH-UKRAINIAN UNION
OF THE 1708–1709**

The prepared publication of the General Staff report of army of Karl XII on March 31, 1709, tells about the list of military operations of the Swedish-Ukrainian army for four months. This is a valuable source about the stay of Carolinians in Ukraine, the course of offensive and defensive operations, and the participation of a large number of Mazepa's Cossacks in the war for freedom of their homeland. The document is an important testimony to the alliance of Ukrainians and Swedes in the struggle against aggressive Moscow, which at that time was practically waging aggressive wars every year to increase its territory.

Key words: union, Charles XII, hetman, Hadiach, attack.

Дата подання: 1 листопада 2023 р.

Дата затвердження до друку: 15 грудня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Траттнер, М.. Новини про шведсько-український союз 1708–1709-х рр. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 86–89. DOI: 10.58407/litopis.230610.

Цитування за стандартом APA

Trattner, M. (2023). Novyny pro shvedsko-ukrainskyi soiuз 1708–1709-h rokiv [News about the Swedish-Ukrainian Union of the 1708–1709]. *Siverianskyilypys – Siverianchronicle*, 6, P. 86–89. DOI: 10.58407/litopis.230610.

ЛИСТ ГЕНЕРАЛЬНОГО БУЛАВНИЧОГО ФЕДОРА НАХИМОВСЬКОГО ГЕТЬМАНУ ПИЛИПУ ОРЛИКУ від 20 червня 1720 р.

Коментар та примітки **Сергія Павленка**,
переклад з латинської мови **Максима Мешкового**

DOI: 10.58407/litopis.230611

© С. Павленко, М. Мешковой, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>, <https://orcid.org/0000-0001-6081-0644>

У публікації вперше представлений переклад українською мовою з латини лист мазепинця Федора Нахимовського гетьману України Пилипу Орлику. У ньому соратник володаря булави звітує про свою поїздку в 1720 р. на Олешківську Січ та в Кримське ханство, ділиться враженнями про переговори з січовиками, ханом, мурзами про спільний виступ проти Московської держави. В оповіді булавничого згадується про укладений раніше П. Орликом із Кримським ханством трактат Вічного миру про взаємодію у війні з московитами. Кримські зверхники пообіцяли в нових реаліях підтримати козаків при нагоді.

Ключові слова: лист, Ф. Нахимовський, П. Орлик, Кримське ханство, Олешківська Січ.

Один із найактивніших борців за вільну Україну в 1715–1755 рр., соратник Пилипа та Григорія Орликів Федір Іванович Нахимовський розпочав свою політичну кар'єру при дворі Івана Мазепи. Він походив з Лубенського полку¹.

Очевидно, перед появою в оточенні гетьмана Ф. Нахимовський отримав непогані знання в Києво-Могилянській академії, оскільки неодноразово виконував дипломатичні доручення як І. Мазепи, так і П. Орлика. Причому за їхнім проханням складав важливі таємні депеші. У російських джерелах 1708 р. він фігурує як «слуга»² гетьмана. Як правило, так називалися гетьманські дворяни, дуже наближені до володаря булави особи, яким він найбільше довіряв. Отже,десь правдоподібно років за 2–3 перед 1708 р. він розпочав свою кар'єру в Батурині, а можливо, і раніше, бо в Малоросійському приказі зафіксували приїзд у квітні 1700 р. гетьманського гінця Федора Іванова³ (у Москві мали таку традицію записувати прибулих, без прізвищ, підкреслюючи молодий вік особи).

Данило Апостол на допиті розповідав, що з Бахмача на початку листопада 1708 р. гетьман та Карл XII послали Ф. Нахимовського до польського короля Станіслава Лещинського з листами, «жебы все тамошніе остановивши интереса, яко найпилней поспешали сюды на Украину»⁴. Уже ця деталь засвідчує, що, по-перше, молодий посланець добре знав польську, латинську мови, адже мав вести переговори з володарем сусідньої країни. По-друге, Ф. Нахимовський проявив неабияку спритність, аби обминути залоги росіян і пробратися до Польщі. По-третє, він віз за практикою того часу зашифровані повідомлення, а відтак тримав у пам'яті ключ до шифру. Зауважимо, що з Ромнів Карл XII та І. Мазепа 5 грудня 1708 р. послали наступного гінця, роменця Ф. Хлюса, до С. Лещинського із зашифрованим повідомленням, але той був схоплений росіянами⁵.

¹ Путро О. З історії зв'язків запорозького козацтва з українською політичною еміграцією (сер. XVIII ст.). *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості*: Мат. міжнар. наук. конф. Київ–Запоріжжя: Інститут історії України НАНУ, Науково-дослідний інститут козацтва, 1997. С. 114.

² 1708, листопада 21. Сорочинці. Лист Г.С. Волконського Петру I про миргородського полковника Д.П. Апостола. *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 рр. в документальних джерелах* / Упоряд. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2019. С. 329.

³ Приїзд в Москву гетманського гонца Федора Іванова с грамотою к государю, просительною о исследовании учиненного разбоя от Стрелкова полка стрельцов попу Самуилу Бережецкому, да Серединой Буды казаку Михайлу Левоненку (1700 г., 13 апреля). *Російський державний архів давніх актів*. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 1–64.

⁴ 1708, грудень. Зізнання Данила Апостола. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упоряд. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 410.

⁵ Павленко С., Циганок О. Лист І. Мазепи до С. Лещинського. *Сіверянський літопис*. 2016. № 2. С. 78–87.

Після полтавської поразки 1709 р. Ф. Нахимовський у новому гетьманському уряді став генеральним булавничим⁶ (так він називається у шведських документах у 1715 та 1719 рр. як старшина, який отримував платню в 400 талерів⁷), а потім (з 1730-х рр.) – генеральним писарем П. Орлика⁸.

Проживаючи в Туреччині, Швеції, Польщі, мазепинець активно боровся за українську справу. Навіть на схилі літ у 1750-х рр. Ф. Нахимовський планував підняти антимосковське повстання в Україні. Син П. Орлика Григор Орлик із пошаною писав про нього у 1753 р.: «Цей старшина був дуже корисний при листуванні гетьмана І. Мазепи з небіжчиком шведським королем (Карлом XII). Йому довіряли в найтаємніших місіях, і мій батько користувався ним у найделікатніших справах»⁹. Генеральний секретар міністерства закордонних справ Франції Терсієр теж відзначав у 1752 р. здібності Ф. Нахимовського: «Цей старшина дуже розумна людина, сильно прив'язана до свободи своєї батьківщини...»¹⁰ У грудні 1755 р. він разом з Ф. Мировичем у Бахчисарай зустрічався із запорозьким козаком Василем Романовським і попросив його передати на Січ, що вони перебувають у Криму, аби «Військо Запорозьке низове від Російської держави відвернути і навести до хана кримського»¹¹ на вигідних умовах. Узагалі ж, за свідченням січовиків Івана Орловського та Омеляна Черевика, які бачилися з емігрантами, останні дуже розраховували на союз прусського, французького, шведського та польського королів у боротьбі з Росією, таємну їхню згоду у грудні 1755 – січні 1756 рр. спільно з кримським ханом розпочати війну з нею¹². Та задуми обох мазепинців залишилися з незалежних від них обставин нереалізованими.

Федір Іванович Нахимовський помер майже одночасно з Ф. Мировичем у 1758 р.¹³

Нижче подаємо лист генерального булавничого від 20 червня 1720 р. Це його детальний звіт гетьману П. Орлику про поїздку до кримського хана, Запорозьку Січ. Із нього видно, що мазепинці-емігранти не полишали надію ініціювати боротьбу з Московією у нових реаліях. Життя гетьманців після загибелі Карла XII у 1718 р. дуже ускладнилося, про що красномовно свідчить кореспонденція П. Орлика¹⁴. У цьому зв'язку він та його почт 11 жовтня 1720 р. покинули Швецію¹⁵. Перед цим, у грудні 1719 р., він підготував «листи два по руску писаные до хана и запорожцов»¹⁶. Гетьман ознайомлював Військо Запорозьке Низове із сприятливими для них новими політичними реаліями. «Наяснѣйшая королева еѣ милость Улрика Елеонора»¹⁷, – повідомляв січовикам П. Орлик, – за всіма уже, хвала Богу, неприязнями своїми (опроц единой Москвы) успокоилася¹⁸, яко то з королем его милостию ангелским¹⁹, з королем его милостию дунским, з королем его милостию польским Августом і з королем его милостию пруским і тих же самих всѣх монархов в союз военных на помощь себе против Москвы потягнула, до которых в той же военный звязок прилучился і соединился і король его милость французский, грошевым на затыгнене воиска датком, от которого килка надцать бочок золота наробреное грошей, сюда припроважено. Над то и цесарь его милость христианский і Голяндия декларовалися помоществовати, с которыми теперь через послов трактуют тыи ж самыи монархи, набарзѣй цесарь его милость христианский и король его милость Ангелский побуждают з королем

⁶ Специфікація Його Ексцеленції фельдмаршала Пилипа Орлика і його повного почту (1715, грудень). // Невідомі листи Пилипа Орлика з регіонального державного архіву м. Лунд (Швеція) / Публ. та прим. Хенрікссон Х., пер. з латинської Циганок О., ком. і прим. до нього Дубина О. *Сіверянський літопис*. 2012. № 1–2. С. 49.

⁷ Енсен А. Орлик у Швеції. Відомість щодо оплати двору П. Орлика в 1719 р. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка* (далі – *ЗНТШ*). 1909. Т. ХСІІ. С. 101.

⁸ Кресін О. Мазепинці. Київ: Київський університет ім. Т. Шевченка, 1994. С. 55.

⁹ Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба = Hetman Ivan Mazepa and his era. Нью-Йорк–Париж–Торонто: Вид. Орг. Оборони Чотирьох Свобід України, Ліги Визволення України. 1960. С. 372.

¹⁰ Різниченко В., Борщак І. Пилип Орлик – Гетьман України. Великий мазепинець Григор Орлик. Київ: Український письменник, 1996. С. 256.

¹¹ Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: Січ, 1994. С. 355.

¹² Путро О. З історії першої української політичної еміграції (за архівними джерелами XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 1998. № 5. С. 8.

¹³ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. С. 145–146.

¹⁴ Лист П. Орлика до канцелярії генерал-губернатора провінції Сконе 18 в Мальме. Крістіанстад, 13 грудня 1718 р. // Невідомі листи Пилипа Орлика з регіонального державного архіву м. Лунд (Швеція). *Сіверянський літопис*. 2012. № 1–2. С. 50–52; Лист Пилипа Орлика до губернатора провінції Сконе. Крістіанстад, 20 грудня 1718 р. // Невідомі листи Пилипа Орлика з регіонального державного архіву м. Лунд (Швеція). Ч. II. *Сіверянський літопис*. 2012. № 5–6. С. 77; Енсен А. Орлик у Швеції. Лист П. Орлика до королеви (1719, 13 листопада). *ЗНТШ*. Т. ХСІІ. С. 138–144.

¹⁵ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на поч. XVIII ст. Київ: Либідь, 1994. С. 111.

¹⁶ Покаяння Герцикове донесення. Копія з оригіналу, написаного українською. Дати немає. 1721 р. *Пилип Орлик і мазепинці* / Упор. Т. Таїрова-Яковлева. Київ: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2022. С. 82.

¹⁷ Ульріка Елеонора, сестра Карла XII, була правителькою Швеції з 1718 по 1720 рр.

¹⁸ Налагодила зв'язки.

¹⁹ Англійським королем.

его милостию французским и Порту Атаманскую на войну против Москвы albo вѣм всѣ тѣ христианскіи монархи, видячи Москву разгордѣвшуюся многими силами и укрепившуюся на морѣ і на земли, так далеце, же всѣм может быти страшная и небезпечная, сопряглися всѣ военным союзом в помощь Швеції і хотят непременно, при помощи Божіи, всѣ едино стаиче на прошлом, дасть Бог, лѣто морем і землею на тѣе ж московские силы наступити»²⁰. Цього листа мав везти на Січ генеральний осавул²¹ Григорій Герцик, але той захворів²², і замість нього був відправлений у далеку дорогу Ф. Нахимовський. Цікаво, що 20 грудня 1719 р. кошовий отаман Іван Мочульський, користуючись нагодою (хан відправляв свого посланця до польського короля), передав П. Орлику послання, «жебы там даремне в Швеції не сидѣл, леч якнайскорѣй до нас і до вас поспишал, а мы з ним порадившиися, можем при помощи Божей и вам и очизнѣ вашей доброе учинити»²³. Як бачимо, практично синхронно мазепинці, перебуваючи далеко один від одного, відчували потребу у зв'язку, в активізації спільних дій щодо поліпшення долі України. Січовики були дуже раді приїзду генерального булавничого.

Переклад латинною листа Ф. Нахимовського, який, найпевніше, виклав гетьману свої міркування староукраїнською мовою²⁴, зробив найімовірніше сам П. Орлик. Цей важливий документ-свідчення він давав для ознайомлення як шведським, так і польським владцям, аби показати, як в Україні та в Криму готуються виступити проти царської Московії. На жаль, прагнення мазепинців закликати поляків, турків, татар почати на вигідних для них умовах (наприклад, протекція Польщі) війну проти московитів вкотре не справилися.

Переклад листа Ф. Нахимовського міститься в Державному архіві Швеції (м. Стокгольм) (Riksarkivet. Diplomata Muscovitica Cosacica, SE/RA/2113/2113.2/1a [1654–1721] 142–151)²⁵.

Переклад листа пана Нахимовського до гетьмана Орлика, відправленого з Варшави 20 червня.

По тому, як вручені мені були писані у державних справах листи в. м. до хана, а також і до Війська Запорозького, котрі отримав я з рук ясновельможного генерала Понятовського, ось як почалася і відбулася моя подорож.

Із Варшави я щасливо виїхав у п'ятницю 26 лютого перед самим М'ясопустом²⁶, а до Немирова прибув на третьому тижні Великого посту в понеділок 14 березня, де дав змореним коням три дні покою, але продовжити путь звичним шляхом на простець не зміг через жовнів панів Сенявського, розміщених на зимових квартирах, тому довелося непомітно йти по бездоріжжю до Соколя, а проводирями і почтом до Рашкова були люди пана Островського немирівського старости²⁷. У Рашкові заночував і перед сходом сонця, перейшовши Дністер, опинився в Молдавській землі, а на тому березі Дністра через надзвичайну втому коней ледве дістався міста Дубосари. У Дубосарах заїхав у маєток вельможного пана Костянтина Гордієнка, котрий був раніше кошовим отаманом Війська Запорозького. У нього в гостях я відпочив у Дубосарах цілий тиждень, поки придбав собі нових коней і разом з проводирями, наданими цим же колишнім паном кошовим, вирушив далі incognito наміченим шляхом до Очакова²⁸ на Січ до Війська Запорозького, куди прибув у середу 6 квітня на шостому тижні Великого посту. Не вмію ані письмом, ані словом передати ті радощі і втіху, з якими прийняли мене пан кошовий Іван Малашевич, небіж по сестрі попереднього пана кошового Костянтина Гордієнка, та ціле Запорозьке Військо, котрі вже почали й не сподівалися на те, що в. м. живий, оскільки московські вороги повсюди ширили погослос про те, що в. м. немає вже на світі, хоча завжди у війську в церквах Божих за звичаєм не переставали під час служб читати молитви во здрав'я і зі згадкою імені в. м., не даючи віри московському словоблуддю та брехні²⁹. До пана кошового через мій приїзд зійшлися пани отамани, обіймали мене й сердечно вітали, запитуючи про здоров'я і буття в. м., а інші зі старшин, осіняючи себе хресним знаменням, із захватом і радістю казали таке: «Хвала і слава Господу Богу за те, що ми тебе тепер як наче самого пана і гетьмана нашого бачимо, звідки ж це тебе Господь до нас приніс? Ми ж не мали від вас протягом 6 років ані найменшої

²⁰ Лист Пилипа Орлика Війську Запорозькому Низовому. 11 грудня 1719 р. *Пилип Орлик і мазепинці*. С. 104.

²¹ Відомість щодо оплати двору П. Орлика в 1719 р. *ЗНТШ*. 1909. Т. ХСІІ. С. 101.

²² Допит Григорія Герцика. 15 березня 1721 р. *Пилип Орлик і мазепинці*. С. 69.

²³ 1719, грудня 20. Лист кошового отамана Івана Мочульського до гетьмана Пилипа Орлика. *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 рр. в документальних джерелах*. С. 449.

²⁴ З реєстру листів, захоплених під час арешту Г. Герцика у 1721 р., дізнаємося, що Ф. Нахимовський, П. Орлик та інші спілкувалися один з одним в основному «білоруским письмом», тобто рідною мовою (див.: Пилип Орлик і мазепинці. С. 98–101).

²⁵ Із його оригіналом можна ознайомитися на сайті архівної установи: Riksarkivet. URL: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/R0000480_00142#?c=&m=&s=&cv=141&xywh=-587%2C-338%2C2985%2C1249.

²⁶ Bacchanalia magna.

²⁷ Gubernator Niemirowiensis.

²⁸ in Otzakoviam – вписано зверху – М.М.

²⁹ praestigiis et deceptionibus Moscoviticis.

звістки і гадали вже, що наш ясновельможний пан гетьман залишив нас сиротами і забув про нас, аж ось хвала в Трійці славному Богу, виявляється, що має про нас і пам'ять і клопіт». На що я відповідав їм такими словами: «Ясновельможний наш гетьман вже вп'яте зі Швеції відправляє свої листи до ваших милостей Війська Запорозького, мужів пильних і шляхетних, а так само і його кор. вел., світла і вічна йому пам'ять, двічі писав, запевняючи ваші милості Військо Запорозьке у своїй непохитній протекції у відповідності до тієї своєї асекурації, яку було надано нам окремою грамотою³⁰. Ясновельможний же наш пан гетьман без устанку дбає про визволення нашої батьківщини та спільний добробут Війська Запорозького, та після смерті його кор. вел. відправив свої меморіали до найяснішої королеви та до сенату, у яких ні про що інше не йшлося, як про забезпечення добробуту Війська Запорозького, з якої причини і до цього часу залишається з усією своєю родиною у Швеції, де не самі тільки солодоці споживає, а доводиться йому часом скуштувати й гіркою». Потім почалося частвування горілкою, у котрій тут немає нестачі, бо в пана кошового стоять десять великих бочок. Почали пити за здоров'я в. м., до чого залучили мене, грішного, та нашого учтивого хазяїна, а як було випито вже достатньо, то пан кошовий наказав, щоби військо було тверезим і готовим до ради, на якій мали бути читані та слухані листи від в. м., яка рада й відбулася того ж дня після обіду з читанням вголос у колі, як велить звичай, листів в. м., а коли їх було прочитано і з радістю і вдячністю вислухано, були з війська такі вигукки: «Дай Боже нашому орлові якнайдовше жити і високо літати, аби пам'ятав і піклувався про нас».

Відпочивши на Січі три дні, маючи до свого столу всього в достатку, особливо різного роду риби, на третій день у суботу 9 квітня на свято воскресіння преподобного Лазаря, після літургії, я узяв інших коней, яких мені дало військо, узявши моїх собі, а також наданого мені військового довбуша, котрий мав бути мені супутником, і вирушив до Перекопа. У Перекопі каймакан, тобто намісник хана, дав мені іншого проводиря і коней до тих, які були в мене та мого хлопа, а довбуша відправив назад на Січ. Так я прибув у Бахчисарай – резиденцію хана, де хан виявився відсутнім, а був лише його заступник Бака Ага, котрий дав мені пропуск і в якості супутника і проводиря – свого улюбленого учня³¹ з тих, котрих називають аталік, а на додачу й інших коней, з котрими я й вирушив до найяснішого хана Садет Гірея (котрий є вже третім після Каплан Гірея) у Черкесію. З кримського Бахчисарая вийшов я в середу – останній день Великого посту 13 квітня. У Велику суботу перед святом Пасхи надвечір 16 квітня дістався я Керчі, звідки поспішив до Нового замку, бо дуже хотів переправитися через морську протоку й дістатися Тамані. Однак через надто сильний вітер змушений був заночувати на цій стороні. Назавтра була Пасха, і вірмени, не маючи ані своєї, ані грецької церкви, провадили святкову службу в одному домі, до них долучився і я. Коли ми разом поснідали, передали їм наказ янікальського паші, щоби негайно перевезли мене на ту сторону в Тамань, бо я мав поспішати до найяснішого хана. Звідти, узявши добрих коней, їхав цілу ніч і потім ще день і ніч і прибув до найяснішого хана під час великодніх свят у суботу ближче до вечора³², котрий ставив свій кош³³ біля Темірки³⁴ в Черкесії, звідки лише один день іти до Кабарди, де сидить господар черкесів. Там знайшов я найяснішого хана, разом із шістдесятма тисячами татар, котрий тільки тим і займався, що змагався за взаємність найкрасивіших черкеських дівчиць, де він, а здебільшого кримські мурзи³⁵, дали мені відповідь, яку в. м. і бажав отримати³⁶. Тільки тим був незадоволений найясніший хан, що найясніша королева не дала йому від себе листа, який був украй необхідним з огляду на те, що спочилий в Бозі найясніший король довірив до часу Військо Запорозьке опіці та протекції³⁷ найяснішого хана Каплан Гірея, а тому нехай би в. м. не пошкодував зусиль, аби добитись того, щоби від короля Швеції були вислані листи до хана та й до самого Війська Запорозького, якого війська (клянуся Богом) зараз є більш, ніж тридцять тисяч мужів сильних і здорових, до військового діла справних, при добрій зброї та на добрих конях, і всі вони готові йти проти московитів, і, напевне ж, це військо набагато сильніше за те, що було раніше на Старій Січі. А володіння січовиків³⁸ простягаються від Олешок, де зараз є головна Січ, та від Старої Січі аж до річки Самари, а також є і в інших місцях, де вони мають свої займища зі збудованими халупами – на Великому Лузі, у Кайрі, по Інгулу та Інгульцю, у Громоклії, Гарді та по Бугу й інших місцях – перебуває сила-силенна цього війська, та так щільно сидять, що татарам ніяк у степ і на полювання вийти. Як наче на Месію чекає тут на в. м. це Військо Запорозьке, свідченням чого є листи, написані від війська до найяснішої королеви та до в. м. Так само й найясніший хан, мурзи кримські та вся кримська держава воліють зберігати непорушно укладені з в. м. статті вічного союзу і братства. З усією душею заявляють себе готовими надати в силу цих статей допомогу в. м., стояти непорушно як в укладеному в. м. з попередником теперішнього хана Девлет Гіреем, з мурзами Криму та всім Кримським ханством вічному договору про оборону і наступ проти всіх ворогів. І коли відбулася рада при хані, у котрій прочитано було листи в. м., послали до мене з тієї ради двоє мурз: Мустафу Агу та Османа Агу – розпитати на словах про всі обставини, а я звернувся до них із такими словами: «Ясновельможні панове, ви можете відверто сказати мені правду: той вічний союз проти всіх ворогів, між найяснішим ханом

³⁰ in speciali diplomate.

³¹ insignem suum alumnium.

³² inter festa Paschatis vesperecente. Тут ідеться про Фомину неділю, богослужіння якої проводиться наприкінці Світлої седмиці, через тиждень після Великодня. За уточнення перекладу цієї фрази щиро дякуємо професору Марчелло Гардзаніті (Флоренція, Італія).

³³ castra.

³⁴ ad Themircam.

³⁵ optimates.

³⁶ Conformem votis Exell^{ae}. V^{ae}. responsum.

³⁷ tutelae et protectioni... ad tempus recommendavit.

³⁸ facultates et sedes.

і всім Кримським ханством та ясновельможним нашим гетьманом, особливо у війні проти московитів, котра й дотепер триває, трактат³⁹, підписаний власноручно і підтверджений усіма мурзами Криму, чи зволить найясніший хан зараз наново підтвердити⁴⁰ цей трактат та допомогти союзнику військом проти московитів?» На це посланці відповідали так: «Маємо відкласти це на розсуд ради хана і його мурз». І, сказавши це, пішли. Після того присланий був до мене з тієї ради їхній перекладач поляк, котрий запитав мене, чи маю при собі для підтвердження той договір. Я відповів, що його має і зберігає у себе в Швеції в. м., на що перекладач сказав мені, що всі мурзи Криму зичать в. м. многа літа та наказали передати йому таке: «Усі кримські мурзи добре пам'ятають про укладені між Кримським ханством і нашим гетьманом статті про вічний мир, власноручно ними підписані і скріплені печатками, котрі статті ніколи не буде порушено, а буде за необхідності виконано, так кажуть мурзи, а потреби в підтвердженні найяснішим ханом ніякої немає, бо хани в нас лише на певний час⁴¹, майже наче гості⁴², сьогодні один, завтра – інший. Кримське ж ханство є непорушним і безсмертним». Сказавши це, він пішов, а за п'ять днів я отримав дозвіл поїхати, а з ним – ханові листи у відповідь. Я сподівався, що хан подарує мені черкеську дівчину, однак замість цього він подарував мені прекрасного гнідого коня черкеської породи. Не дивно, що він не подарував мені черкеську дівчину, бо в нього самого їх не було, хоча він і намагався примусити сплатити йому цей прекрасний податок. У дорогу дали мені для безпеки одного мурзу з вісімнадцятьма татарами, котрому хан наказав випроводити мене до Криму, а зроблено це було через калмиків, котрі мешкали поблизу Черкесії. Другого мурзу на ім'я Муртаза з листом в. м. послав найясніший хан до Порти. Проїхавши Крим, у середу 6 травня на свято св. Миколая повернувся я на Січ до Війська Запорозького, звідки виїхав через п'ять днів 10 травня з листами Війська Запорозького до найяснішої королеви та в. м., а в супровід мені дали ад'ютанта з козаків. Відомим шляхом через Дике поле доїхав я до Гарда та Дубосар, де відпустив ад'ютанта і козаків, а колишній пан кошовий Костянтин Гордієнко дав мені інших супутників, а також послав зі мною свого родича з трьома волоськими воєводами до Вишнівця до найяснішого князя Вишневецького – верховного канцлера Великого князівства Литовського, до якого в мене був окремий лист від війська, котрим вони просили й. м., щоби сприяв в. м. перед його величністю королем Польщі, і цим листом найясніший князь був дуже задоволений. У Вишнівці я скористався люб'язністю й. м. і відпочив з десять днів, поки його люди хандожили моїх надто стомлених коней. Відпускаючи мене, найясніший князь дав для охорони свого дворечного з двома людьми, котрі супроводили мене до Варшави до призначеного місця, де я мав непорушне сподівання знайти разом в. м. і його величність короля Польщі, але воно не справдилося. Військо Запорозьке є надзвичайно прихильним до його величності короля Польщі й глибоко в серці плекає щире бажання перебувати під протекцією його величності та разом із ним збросто і душею йти під знаменами його величності проти московитів, оскільки в обох королів – Швеції та Польщі – це зараз є спільним інтересом, і на своїй раді військо незмінно постановило написати й відправити листа його величності королю Польщі і зробили б це, якби я не відмовив їх, сказавши, що не личить, мовляв, вашим милостям славним мужам Війська Запорозького за відсутності і без дозволу пана і гетьмана нашого писати будь-які листи найяснішому королю Польщі, з чим вони всі погодилися. І хоча я і хана, і військо сміливо і впевнено завіряв, що невідмінно побачусь у Варшаві із в. м., котрий повернеться зі Швеції, однак бути тому не судилося, і у своєму сподіванні я помилюся. За цим доручаю себе і свою послужливість на милостивий розсуд Вашої моєї.

Скромний і вірний слуга

Федір Нахимовський.

Варшава, 20 червня 1720 р.

References

- Khenriksson, Kh., Tsyhanok, O., Dubyna O. (Ed.). (2012). Nevidomi lysty Pylypa Orlyka z rehionalnoho derzhavnoho arkhivu m. Lund (Shvetsiia). Spetsyfikatsiia Yoho Ekstselsentsii feldmarshala Pylypa Orlyka i yoho povnoho pochtu (1715, hruden) [Unknown letters by Pylyp Orlyk from the regional state archives of Lund (Sweden). Specification of His Excellency field marshal Pylyp Orlyk and his complete staff (1715, December)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1–2, P. 47–57.
- Pavlenko, S. (2004). Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybychnyky [The environment of Hetman Mazepa: associates and supporters]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (Ed.). (2007). Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh. 1708, hruden. Ziznannia Danyla Apostola [The time of hetman Ivan Mazepa in documents. 1708, December. Confessions of Danylo Apostol]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (Ed.). (2019). Ukraina doby Ivana Mazepy. 1708–1709 rr. v dokumentalnykh dzherelakh. 1708, lystopada 21. Sorochyntsi. Lyst H.S. Volkonskoho Petru I pro myrhorodskoho polkovnyka D.P. Apostola [Ukraine in the time of Ivan Mazepa. 1708–1709 in documentary sources. 1708, 21 November. Sorochyntsi. Letter from G.S. Volkonsky to Peter I about the Myrhorod colonel D.P. Apostol]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S., Tsyhanok, O. (2016). Lyst I. Mazepy z Romniv do S. Leshchynskoho [Letter from I. Mazepa from Romny to S. Leshchynskyi]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 78–87.

³⁹ Детальніше про кримсько-українську угоду від 23 січня 1711 р. див.: Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на поч. XVIII ст. С. 70–74.

⁴⁰ renovare et confirmare.

⁴¹ Hani sunt temporanei.

⁴² fere hospites.

Tairova-Yakovlieva, T. (2022). *Pylyp Orlyk i mazepyntsi* [Pylyp Orlyk and the Mazepa people]. Kyiv, Ukraine.

Павленко Сергій Олександрович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

Мешковой Максим Миколайович – історик, службовець Німецького товариства міжнародного співробітництва (GIZ) ГмбХ.

Meshkovoi Maksym – a historian, an employee of the German society for international cooperation (GIZ) GmbH.

E-mail: maksimmeshkovoy@gmail.com

LETTER OF ADJUTANT GENERAL FYODOR NAKHIMOVSKY TO HETMAN PYLYP ORLYK DATED JUNE 20, 1720

The publication presents for the first time a Ukrainian translation of a letter from the mazepan Fedir Nakhimovskiy to the Hetman of Ukraine Pylyp Orlyk. In the letter, the associate of the macemaster reports on his trip to the Oleshkivska Sich and the Crimean Khanate in 1720, sharing his impressions of negotiations with the Sich, the khan, and murzas about a joint action against the Moscow state. The story of bulavnychy mentions the previously concluded treatise of Eternal Peace between P. Orlyk and the Crimean Khanate on cooperation in the war against moscovites. Crimean rulers promised to support Cossacks in the new realities if necessary.

Key words: letter, F. Nakhimovsky, P. Orlyk, Crimean Khanate, Oleshkivska Sich.

Дата подання: 10 серпня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 10 грудня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С., Мешковой, М. Лист генерального булавничого Федора Нахимовського гетьману Пилипу Орлику від 20 червня 1720 р. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 90–95. DOI: 10.58407/litopis.230611.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S., Meshkovoi, M. (2023). Lyst heneralnoho bulavnychoho Fedora Nakhymovskoho hetmanu Pylypu Orlyku vid 20 chervnia 1720 r. [Letter of Adjutant General Fyodor Nakhimovsky to Hetman Pylyp Orlyk dated June 20, 1720]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 90–95. DOI: 10.58407/litopis.230611.

УДК 930.1/2:378(477)«18/19»

Надія Левицька

РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ (в другій половині XIX – на початку XX ст.)

DOI: 10.58407/litopis.230612

© Н. Левицька, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5226-8637>

У статті висвітлюється активна участь закладів вищої освіти в поширенні краєзнавства в Україні. Визначено важливу роль професорсько-викладацького складу та студентів в організації та діяльності наукових історико-етнографічних, історико-філологічних гуртків, започаткуванні українознавчих дисциплін та кафедр в університетах України. Досліджується роль видатних педагогів М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, О. Потебні, М. Сумцова та інших у сприянні поширення краєзнавства.

Ключові слова: етнографія, викладачі, вищі заклади освіти, краєзнавство, освітяни, студенти, університети.

Розглядаючи національне відродження др. пол. XIX – поч. XX ст. в Україні, не можна не відмітити вагомої участі в ньому вищих закладів освіти. Особливо активну участь у національному відродженні брала прогресивна професура та студентська молодь. Саме завдяки викладачам і студентам на зламі XIX–XX ст. на території України порушувалися та досліджувалися національні та краєзнавчі питання, було створено перші національні організації, розроблено вимоги національно-визвольного руху.

Розвиток і поширення українського краєзнавства у др. пол. XIX – на поч. XX ст. активно продовжувалося в межах Наддніпрянщини. Тут до вивчення й популяризації питань українознавства та краєзнавства долучаються не лише відомі науковці, а й викладачі та студенти вищих закладів освіти. Вони багато уваги приділяли фольклорно-етнографічним дослідженням народного побуту. До цієї справи долучаються багато краєзнавців-аматорів з усіх регіонів України. Викладачі та студенти університетів розгорнули роботу зі збору пам'яток матеріальної та духовної культури, зразків усної народної творчості тощо.

Так, у Харківському університеті питаннями національного наукового краєзнавства розпочав займатися ще його засновник – В. Каразін, який продемонстрував це у працях: «О древностях Слободско-Украинской губернии», «О значении Харькова для полуденной России» та інших¹.

Чимало зробили для вивчення народної творчості слобожан студенти, випускники та вчені Харківського університету – І. Срезневський, В. Пасек, М. Костомаров та ін. М. Костомаров був відомим етнографом, поетом і драматургом, основоположником народницького напрямку в історіографії України.

Найбільший розвиток вивчення краю припадає на кінець XIX ст. Цьому сприяло заснування на базі історико-філологічного факультету університету в 1877 р. Харківського історико-філологічного товариства (1877–1919). У 1879 р. при товаристві виник Історичний архів, де на початку 90-х рр. XIX ст. було зосереджено більше 52 тис. справ. На той час це було найбільше сховище документів з історії Лівобережної України XVIII – першої пол. XIX ст. На поч. XX ст. тут діяли Музей красних мистецтв, який очолював професор Є. Редін, нумізматичний кабінет на чолі з професором М. Сумцовим, історичний архів очолив професор Д. Багалій, історико-філологічний кабінет для практичних занять, бібліотека-читальня студентських наукових гуртків, яку очолював професор М. Халанський².

¹ Кашаба О. Історико-краєзнавчі дослідження в Харківському університеті (кін. XIX – поч. XX ст.). *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 23.

² Історико-філологічний факультет за 100 років його існування (1805–1905) / За ред. М. Халанського і Д. Багалія.

У 1894 р. з ініціативи Товариства розпочинаються щорічні розкопки курганів та городищ Харківської губернії.

Вагомий внесок у поширенні краєзнавчих знань через освітні заклади належить видатному українському історичу Д. Багалію. Центральне місце в його науковій творчості займає історія Слобідської України, якій він присвятив понад 100 праць, та вивчення історії Харкова. Діяльність вченого була тісно пов'язана з освітньою галуззю. Як ректор Харківського університету (1906–1910 рр.), а згодом член освітянських комісій та комітетів, він приділяв особливу увагу проблемам викладання історії України, краю, міста у вищій школі³.

За сприяння Д. Багалія в міському музеї Харкова відкрився відділ «Старий Харків», де експонувалися матеріали з його особистої колекції. Вчений тісно опікувався створенням в Харкові художнього музею, особисто звертався до відомих художників про поповнення його колекції. Зусиллями Д. Багалія та М. Сумцова була збережена етнографічна колекція Харківського історико-філологічного товариства.

Від сер. XIX ст. центр народознавчої діяльності переміщується до Києва. Це було пов'язано із заснуванням і початком роботи у 1834 р. університету св. Володимира. Також цьому сприяла діяльність видатного фольклориста, історика та етнографа, першого ректора університету М. Максимовича, який разом із М. Костомаровим сформував своєрідний центр історико-краєзнавчого дослідження України. У 1834 р. у Києві створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, який зніціював створення музею старожитностей при Київському університеті.

Ідея створення інституції, яка б займалася проблемами місцевої історії, виникла в 1820–1840-х рр. Так, 1843 р. у Києві було створено Тимчасову комісію для розгляду давніх актів, яку зазвичай називають Археографічною. У її роботі, поряд із видатними науковцями М. Костомаровим, О. Лазаревським, О. Левицьким, М. Максимовичем, В. Іконниковим, брав активну участь і Тарас Шевченко. Вагоме значення для розвитку українського краєзнавства мала діяльність товариства Нестора-Літописця при Київському університеті св. Володимира.

Значну увагу краєзнавству, його освітньо-виховній функції приділяли видатні вчені: М. Драгоманов, М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Яворницький та інші, чия плідна праця наприкінці XIX ст. – на поч. XX ст. сприяла розвитку в Україні краєзнавства як науки та усвідомленню його нерозривного зв'язку з освітньою галуззю.

Напівкріпосницькі порядки, що панували в царській Росії на зламі XIX–XX ст., позбавляли студентську молодь елементарних громадянських прав. Антинародна політика самодержавства щодо вищої школи, відстала система народної освіти, жорсткий контроль адміністрації вищих навчальних закладів, заборона студентських організацій і зборів, матеріальні труднощі більшості студентів – усе це зумовлювало піднесення й консолідацію демократичного студентського руху.

Наприкінці жовтня 1906 р. збори студентів історико-філологічного факультету Київського університету прийняли резолюцію з вимогою до адміністрації виписати серію книг і журналів з українознавства, у т.ч. збірки «Наукового Товариства ім. Шевченка», праць М. Грушевського, Т. Шевченка, І. Франка, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького та інших⁴. Через місяць під петицією студентів до Ради професорів університету щодо заснування українських кафедр було зібрано понад 1400 підписів⁵.

Міністр освіти генерал П. Ванновський 1901 р. ініціював упровадження в життя «Тимчасових правил організації студентських установ у вищих навчальних закладах відомства Міністерства Народної Освіти». Згідно з «Тимчасовими правилами», адміністраціям вищих навчальних закладів надавалося право за клопотанням студентів засновувати гуртки науково-літературного напрямку, мистецькі, фізичної культури, студентські бібліотеки тощо. Студентські гуртки створювалися за певною схемою. Спочатку ініціатива групи студентів мала отримати підтримку факультету, після цього вони розробляли тимчасовий статут об'єднання. Потім рішення про заснування гуртка приймалося Радою навчального закладу і, нарешті, справа завершувалася його затвердженням попечителем навчальної округи з відповідним інформуванням міністра народної освіти⁶.

Харків, 1908. Вип. VIII. С. 167–168.

³ Маньковська Р. Краєзнавство і освіта: витоки і перспективи співбуття. *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 16.

⁴ З університету. *Рада*. 1906. 26 жовтня.

⁵ Дорошенко Д. Доповнення до споминів В. Садовського. *З іменем Святого Володимира: У 2-х кн. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський*. Київ: Заповіт, 1994. Кн. 2. С. 21.

⁶ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. 61. Кістяківський О. Спр. 395. Об избрании М. Максимовича почетным членом Киевского университета. Представление Совета университета (1871). Арк. 1.

У Київському університеті св. Володимира протягом 1902–1904 рр. було створено декілька студентських об'єднань. Серед них станом на травень 1904 р. існувало три, за офіційною термінологією, «легальних» наукових гуртки студентів: «Студентський гурток для занять слов'язознавством» на історико-філологічному факультеті під керівництвом професора Т. Флоринського, загальноуніверситетський «Історико-етнографічний студентський гурток» під керівництвом професора М. Довнар-Запольського, «Студентський природничо-історичний гурток» на фізико-математичному факультеті під керівництвом проф. О. Северцева. Гурток зі слов'язознавства очолював декан історико-філологічного факультету професор Т. Флоринський, який видрукував протоколи засідань (1902–1903 рр.), тому дослідники мали можливість детально ознайомитися з діяльністю цього об'єднання, темами студентських рефератів, змістом їх обговорення⁷.

Найбільш активну роботу проводив «Історико-етнографічний студентський гурток». У 1904 р. відбулося 9 його засідань, на яких було обговорено 19 рефератів з історії Росії, середньовіччя, філософії, словесності та етнографії, доповіді про літні подорожі та наукові пошуки студентів. Однак тільки двічі теми рефератів стосувалися питань історії України («Про малоросійські думи» і «До історії Запорозького краю»). Його членами могли бути студенти всіх факультетів та випускники університету. Гуртківцям дозволялося мати свою касу, що складалася з членських внесків. За домовленістю з ректором гурток міг проводити свої засідання і поза межами навчального закладу⁸.

Товариства гуманітарного профілю діяли й при інших гуманітарних навчальних закладах. Так, 12 березня 1894 р. було засновано Ніжинське історико-філологічне товариство при Інституті князя Безбородька. Воно мало на меті сприяти розробці та поширенню історико-філологічних знань, науковому взаємообміну. Чисельність учасників у кожному з них коливалася від 100 до 200 осіб, хоча активно в них працювали не всі. Діяльність товариств регламентувалася статутами, які затверджував імператор, а з 1863 р. – міністр народної освіти⁹.

У першій пол. XIX ст. було засноване й Одеське товариство історії та старожитностей.

Діяльність цих інституцій мала або універсальний, або вузькоспеціалізований характер. Це зумовлювалося не лише системою державного контролю за ними та дією низки обмежень щодо громадського самоврядування, а й станом розвитку тогочасної історичної науки. Лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії у др. пол. XIX ст. сприяла стрімкому зростанню кількості наукових історичних товариств: до 1846 р. діяло лише 6 товариств, а протягом 1863–1915 рр. виникло 61 товариство (деякі з них, однак, уже невдовзі після створення виявилися нежиттєздатними й припинили своє існування).

Основними формами роботи наукових історичних товариств були: заслуховування й обговорення наукових доповідей та повідомлень, випуск періодичних та неперіодичних видань («Труди», «Записки» та ін.), збирання історичних джерел та пам'яток, створення бібліотек, музеїв та архівів, організація археологічних та етнографічних експедицій, культурно-просвітницька діяльність у формі публічних лекцій тощо. Крім незначної частини добровільних пожертвувань та членських внесків, діяльність усіх товариств залежала від державних субсидій, що загалом визначило їх державно-легітимний характер.

Отже, ми з'ясували, що найвідомішими серед діючих в Україні історичних товариств були: «Історичне товариство Нестора-літописця» в Києві (1872), «Харківське історико-філологічне товариство» (1877), «Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті» (1889) та «Історико-філологічне товариство» при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині (1894). Ці товариства об'єднували професійних істориків, студентів та аматорів. Вони, наслідуючи європейську практику, сприяли подальшій інституалізації історичної науки. До кола їх досліджень входила регіональна історія, збір та публікація археологічних, етнографічних і писемних пам'яток минулого. Вони брали участь у підготовці та проведенні загальноросійських з'їздів (насамперед археологічних). Щодо роботи, спрямованої на формування національної свідомості та засад національної історичної науки, то, за умов відсутності української державності, вона могла здійснюватися винятково в обмежених формах і лише в громадських органах. В Україні таку роботу вели: Літературне товариство ім. Шевченка (1873; від 1892 – Наукове товариство імені Шевченка), Українське наукове товариство в Києві (1907)¹⁰.

⁷ Протоколи засідань існують у складі архіву при Університеті Св. Володимира студентського кружка для занять слов'язознавством. Київ, 1903. С. 3–4.

⁸ Калінець Ю., Левицька Н. З історії створення студентських гуртків у вищих навчальних закладах України (кін. XIX – поч. XX ст.). *Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка*. Історія. Київ, 1999. Вип. 42. С. 50–51.

⁹ Отчет о состоянии Института за 1901/1902 уч. год. *Известия историко-филологического института князя Безбородько в Нежине*. Нежин, 1902. Т. XX. С. 17.

¹⁰ Левицька Н. Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (др. пол. XIX – поч. XX ст.). Київ: НУХТ, 2012. С. 280–281.

Метою роботи гуртків було підведення зацікавлених наукою учасників, найперше гуманітаріїв, до обрання української тематики семінарських та магістерських робіт, тобто запровадження її до унормованих форм навчального та науково-дослідного процесу. Слід зазначити, що гуртки загалом добре виконували такі завдання, стимулюючи зацікавленість українською тематикою.

У Київській духовній академії (далі – КДА) також були створені наукові товариства. Так, Св. Синод 31 січня 1873 р. затвердив статут Церковно-археологічного товариства (далі – ЦАТ), його секретарем став М. Петров, а від 1878 р. він обійняв посаду завідувача першого в Російській імперії Церковно-археологічного музею. По суті, його зусиллями була зібрана унікальна колекція не лише церковної, а й світської старовини. Микола Іванович зумів залучити до цієї справи колишніх вихованців Академії та взагалі аматорів історії і старожитностей, перетворивши музей на науково-дослідний пам'яткоохоронний і просвітницький центр. Діяльність Товариства й музею поділяється на три періоди (кінець 1872 – 1881 рр.; 1881–1901 рр.; 1901 – середина 1915 р.), які відповідають трьом його статутам. У перший період Товариство переважно займалося наданням дозволу на перебудову й реставрацію пам'яток, у другому – пам'яткоохоронною роботою, науковими дослідженнями, участю в археологічних з'їздах, яка тривала й урізноманітнювалася в третій період. Заснований Товариством музей набув значення науково-освітньої установи, де накопичувався досвід практичної і теоретичної музейної роботи, яку мали за взір подібні установи в Кам'янці-Подільському, Чернігові, Полтаві та інших містах, до того ж часто їх засновували члени ЦАТ або колишні вихованці Академії¹¹. Діяльність ЦАТ організовувалася за трьома напрямками: археологічні розкопки церковно-археологічних пам'яток Києва та Київщини, музейна справа і наукові дослідження, що в комплексі реалізовувалося в підготовці й виголошенні наукових рефератів, участі в роботі археологічних з'їздів, співпраці з зарубіжними й вітчизняними науковими установами, виданні часописів. Через журнал «Труды КДА» громадськість інформувалася про діяльність музею та товариства.

При Київських вищих жіночих курсах заборонялися будь-які організації слухачок як наукового, так і економічного характеру. Проте деякі курсистки брали активну участь у наукових гуртках та семінарах разом зі студентами університету св. Володимира. Постійною учасницею Історико-етнографічного гуртка під керівництвом проф. М. Довнар-Запольського була Н. Полонська. Своїми цікавими виступами відзначилися й інші курсистки. Одними з найбільш активних учасниць Семінарію російської філології під керівництвом проф. В. Перетца були курсистки Київських вищих жіночих курсів: В. Адріанова, С. Щеглова, К. Неверова. І хоча проф. В. Перетц працював на цих курсах недовго, тому що надалі не був затверджений Радою професорів курсів, саме завдяки йому згадані слухачки почали активно займатися дослідженнями в галузі української філології ще в студентські роки¹².

Однак українознавча проблематика була постійно присутня в навчальних планах КВЖК, входячи до стандартного загальноімперського університетського курсу переважно у формі спеціальних курсів з окремих розділів української історії, мови та літератури. Посутнім було звернення до українського матеріалу при виборі тем і написанні курсових робіт слухачок, а також при організації практичних занять курсисток історико-філологічного відділення. Частина слухачок під керівництвом приват-доцента В. Данилевича брала участь в археологічних розкопках поблизу Києва та долучилася до створення Археологічного музею КВЖК.

Важливою складовою процесу інституалізації історичної науки в більшості країн Європи було створення національних «загальних історичних журналів», які в др. пол. XIX ст. відігравали роль координаторів наукових досліджень, були ареною теоретико-методологічних дискусій, знайомили представників фаху з вітчизняною та зарубіжною дослідницькою літературою, інформували про події професійного світу тощо. «Киевская старина» (1882–1906), – яка за характером, змістом опублікованих матеріалів та категорією читачів належала до типу загально-українознавчих історико-культурологічних видань, а серед її авторів переважали професійні науковці, які публікували на сторінках журналу кваліфіковані наукові статті з української історії, етнографії, археології, історії мови та літератури XVI–XIX ст., – вирішувала не так фахові, як національно-культурні завдання¹³.

У роки національно-визвольних змагань українського народу, в умовах Першої світової та громадянської воєн виникали й активно функціонували численні краснзнавчі організації, спираючись на підтримку Центральної Ради, Гетьманського уряду, Директорії.

¹¹ Петров Н. Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1888 г. *Труды КДА*. 1889. № 3.

¹² Левицька Н. Вищі жіночі курси – складова системи вищої гуманітарної освіти України (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Університет: науковий історико-філософський журнал*. 2011. № 5. С. 75.

¹³ Там само. С. 76.

1917 р. в Києві розпочав діяльність Центральний комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва під головуванням М. Грушевського.

Отже, попри на тиски царату, народознавство в вишах на теренах України активно поширювалося. Університетські вчені розробили наукові принципи регіональних досліджень, сформувавши їх основні напрями, які на довгі роки визначили шлях регіональних наукових пошуків. Створення ж студентських наукових і освітніх гуртків у др. пол. XIX – на поч. XX ст., незважаючи на відверто вимушений дозвіл на їх існування з боку царського уряду, сприяло певному позитивному впливові на подальший розвиток діяльності студентських організацій, піднесенню рівня наукової, культурологічної й загальноосвітньої підготовки молодих фахівців. У Російській імперії до 1917 р. діяло 71 наукове історичне товариство. Вони об'єднували професіоналів-істориків, викладачів вищих та середніх навчальних закладів, працівників архівів, бібліотек, музеїв, студентів.

References

Kalintsev, Yu., Levytska, N. (1999). Z istorii stvorennia studentskykh hurtkiv u vyshchyykh navchalnykh zakladakh Ukrainy (kinets XIX – poch. XX st.) [From the history of the creation of student circles in higher educational institutions of Ukraine (the late 19th – the early 20th c.)]. *Visnyk Kyivskoho universytetu im. T. Shevchenka. Istoriia – Bulletin of T. Shevchenko university of Kyiv. History*, 42, P. 49–51. Kyiv, Ukraine.

Kashaba, O. (2009). Istoryko-kraieznnavchi doslidzhennia v Kharkivskomu universyteti (kin. XIX – poch. XX st.) [Historical and local history studies at Kharkiv university (the late 19th – the early 20th c.)]. *Kraieznnavstvo – Local History*, 1–2, P. 23–29.

Levytska, N. (2011). Vyshchi zhinochi kursy – skladova systemy vyshchoi humanitarnoi osvity Ukrainy (dr. pol. XIX – poch. XX st.) [Higher female courses – a component of the system of higher humanitarian education in Ukraine (the second half of the 19th – the early 20th c.)]. *Universytet – University*, 5, P. 69–76.

Levytska, N. (2012). Vyshcha humanitarna osvita Naddnyprianskoi Ukrainy (dr. pol. XIX – poch. XX st.) [Higher humanitarian education of Naddnyprianska Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th c.)]. Kyiv, Ukraine.

Mankovska, R. (2011). Kraieznnavstvo i osvita: vytoky i perspektyvy spivbuttia [Local history and education: origins and prospects of coexistence]. *Kraieznnavstvo – Local history*, 3, P. 16–22.

Левицька Надія Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01601, Україна).

Levytska Nadiia – doctor of historical sciences, professor, the head of the department of humanitarian disciplines of National university of food technology (68 Volodymyrska St., Kyiv, 01601, Ukraine).

E-mail: nadejda_ist@ukr.net

DEVELOPMENT OF LOCAL STUDIES IN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION (in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th c.)

The article highlights the active participation of higher education institutions in the spread of local studies in Ukraine. The important role of professors-teaching staff and students in the organization and activity of scientific historical-ethnographic, historical-philological circles, the initiation of Ukrainian studies disciplines and departments in universities of Ukraine was determined. The role of outstanding teachers M. Kostomarov, V. Antonovych, M. Hrushevskyi, D. Bagaliya, O. Potebny, M. Sumtsov, and others in promoting the spread of local history is studied.

Key words: ethnography, teachers, higher education institutions, local history, educators, students, universities.

Дата подання: 14 травня 2023 р.

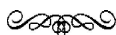
Дата затвердження до друку: 25 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Левицька, Н. Розвиток краєзнавства в закладах вищої освіти (в другій половині XIX – на початку XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 96–100. DOI: 10.58407/litopis.230612.

Цитування за стандартом APA

Levytska, N. (2023). Rozvytok kraieznnavstva v zakladakh vyshchoi osvity (v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.) [Development of local studies in institutions of higher education (in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 96–100. DOI: 10.58407/litopis.230612.

Ірина Еткіна

ДІТИ ПІВДНЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ у 1933–1934 рр. (за документами політвідділів МТС)

DOI: 10.58407/litopis.230613

© І. Еткіна, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2066-4045>

Метою статті є відтворення становища дітей півдня Чернігівської області у 1933–1934 рр. як складової Голодомору-геноциду та репресій проти українців у цьому регіоні. Для розвідки використано **методологічні підходи** «локальної історії», «історії знизу». На основі аналізу великого масиву джерел державного архіву Чернігівської області, що включає як документи політвідділів МТС та інших органів місцевої влади півдня Чернігівщини, так і заяв-звернень мешканців сіл до цих органів, зроблено загальні висновки. **Наукова новизна** розвідки полягає в тому, що вкрай болюча тема становища дітей під час Голодомору-геноциду на матеріалах Чернігівщини не досліджена, не зважено на велику увагу до тематики Голодомору в цілому.

Опрацьовані матеріали дозволили дійти таких **висновків**. Діти півдня Чернігівщини масово ставали жертвами Голодомору-геноциду, що продовжувався в цьому регіоні і в 1934 р., а також жертвами репресій як діти «ледарів», одноосібників, «куркулів», виселенців і т. д. Сталінський режим розколов українське село на тих, хто розкуркулював, і тих, кого розкуркулювали. Цей розлом проходив і через вікову категорію дітей-підлітків, які змушені були доносити на своїх однолітків, аби вижити самим.

Ключові слова: голодомор, сільські діти, політвідділи МТС, жертви, дозорці.

Сучасна війна України проти агресивного сусіда актуалізує для світової громадськості та українського суспільства трагедію Голодомору-геноциду дев'яносторічної давнини. Зараз міжнародні організації, зокрема ООН, ведуть статистику дитячих втрат України, які є страшними. У ті часи статистику дитячих смертей, опухань, голодування, виснаження, психічних травм, що завдавав злочинний кремлівський режим, ніхто не вів. Більшовицька влада свідомо знищувала сільське населення України (і дітей нарівні з дорослими). Отже, тема становища дітей у найстрашніші роки панування більшовиків в Україні, є вкрай болючою і дуже важливою.

Питанням кількості дитячих втрат в УСРР під час Голодомору-геноциду займається В. Сергійчук, який дійшов висновку, що 30–40 % дітей 1925–1932 рр. народження так і не сіли за шкільні парти, починаючи з 1933 р. За його підрахунками, злочин Голодомору забрав близько 3,5 млн дітей дошкільного та шкільного віку¹. Проблеми дитячої праці, навчання, дозвілля цього періоду вивчає дослідниця Н. Гогохія². Місцеві краєзнавці на теренах Прилуччини зібрали усні свідчення людей, які пережили трагедію, більшість із них були дітьми на початку 1930-х рр.³ Нами зроблені перші спроби висвітлити цю тему на рівні науково-методичної літератури⁴. Ми використали матеріали політвідділів МТС, оскільки саме вони мали найбільш повну інформацію про сільську місцевість у 1933–1934 рр., не залежали від обласних та місцевих органів влади, мали широкі повноваження з упровадження кремлівських наказів 1933–1934 рр. та доповідали інформацію безпосе-

¹ Сергійчук В. Українські діти в 1932–1933 рр. Інститут дослідження Голодомору. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/ukrayinski-dity-v-1932-1933-rokah-v-sergijchuk/>.

² Гогохія Н. Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні лєнінці» Радянської України у 1930-х рр. *Україна модерна*. URL: <https://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s/>; Її ж. Праця, навчання та дозвілля у житті дитини в УРСР (1929–1939). *Historians*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/791>.

³ Очевидці голодомору свідчать (1932–1933 рр. на Прилуччині). Прилуки, 2003. 121 с.; Лозовий О. Заборонена пам'ять (свідчення очевидців колективізації та Голодомору на Прилуччині). Чернігів: Чернігівські обереги, 2008. 96 с.

⁴ Еткіна І. Школярі півдня Чернігівщини під час Голодомору-геноциду. XII міжнародні і XXIX Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Шлях до серця дитини у травматичних ситуаціях життя». Київ–Чернігів, 2022. С. 72–74; Еткіна І., Шара Л. Голодомор в Україні: проблема «щасливого дитинства» у медіапросторі та архівних матеріалах. *Історія та правознавство*. Харків: Основа, 2020. № 34–36. С. 9–14.

редньо в Москву. Також територіальними межами дослідження було обрано південь Чернігівщини як край, що найбільше постраждав від Голодомору-геноциду.

Найбільш вразливою та безпомічною перед катуванням голодом віковою категорією були найменші діти. Їхні матері змушені були йти працювати до колгоспу, щоб заробити хоч якісь трудовні та запобігти навішуванню ярлика «ледар». Дітей віддавали до новостворених ясел, умови в яких були страшними, про що влада була цілковито обізнана через посади помічника начальника з жіночої роботи при кожному політичному відділі МТС. У районі Яблунівської МТС, де смертність була чи не найбільшою в області, представниця на цій посаді Пушкарева доповідала, що на червень 1934 р. відкрито 20 дитячих ясел і один дитячий майданчик загальною чисельністю 906 дітей. Із них ясельного віку 306 дітей і дошкільного – 600. Усі заклади – сезонні (на весняно-літній період). Матеріальна база – виключно продовольча допомога колгоспів, запасних фондів не було, підсобних господарств також, за винятком 6 га городів. Крім того, колгоспи утримували ще безпритульних 106 осіб. Тому діти харчувалися незадовільно. З педагогічними кадрами теж була проблема, оскільки з 66 вихователек курси пройшли тільки 10 осіб, досвід мали 2 особи, а в основному це були колишні черниці з хрестами (що здавалося особливо обурливим феноменом для колгоспу ім. Сталіна в с. Яблунівка), у колгоспах ім. Молотова та Сталіна с. Дубовий гай виховательками були «непрацездатні старухи»⁵. Жінорг Прилуцької МТС Рикун уточнювала питання незадовільного харчування, відвідавши в липні 1933 р. 4 заклади ясел с. Заїзд, у кожному по 35–45 дітей. Їжу діти отримували лише 2 рази на день, страва була майже непридатною, особливо для дітей до 2-х років: із зелені без хліба, лише іноді дітлахи отримували по 100 г хліба⁶.

Ясла, як і будь-які інші установи, були втягнуті в соціалістичні змагання, що мали замінити радянській людині матеріальне заохочення. Про такі змагання нам відомо з кушцової наради працівників ясел зони діяльності Прилуцької МТС. Та ж сама Рикун повідомляла, що ясла Малківського колгоспу, с. Заїзд та інших утримувалися в антисанітарному стані, діти в брудному одязі, з брудними руками і ногами, не зрізаними нігтями, на головах лепи. З погляду Рикун, найстрашніше в цьому те, що їх матері могли відмовитися виходити в колгоспи на збирання буряків та городини. Представниця с. Кустівці парирувала, що в них діти перебували в належному стані і, навіть нагодовані молоком і м'ясом, поправилися та мають гарний вигляд. Гугелева із с. Новий побут хвалилася, що в них перебуває 160 дітей, частина з яких спочатку була дуже слабою і пухлою, для дітей прийшлося «відшукувати» продукти в управі колгоспу, у партосередку, райздраві. Усім цим установам доповідачка надокучала, але діти поправилися. І Гугелева викликала на соцзмагання товаришку Романущенко з голодуючого с. Івківці. Романущенко визнала, що було 120 дітей, але на той час відвідували ясла тільки 20–35, бо харчування погане, працювали лише 3 виховательки. Але відмовитися від соцзмагання та ударництва за правилами тої гри було неможливо. Прикметно, що жінорги намагалися викликати на соцзмагання представників найвідсталіших та голодуючих колгоспів⁷.

Неодноразово потрапляли документи, відповідно до яких керівництво села було помічено на обкраданні продуктів для ясел. Так, секретар комсомольського осередку с. Полова Артемюк доповідав до політвідділу Прилуцької МТС, що для дитячих ясел було отримано 15 пудів чистого житнього борошна, але воно потрапило до голови колгоспу Бойка та голови сільради, там само вони крали і яйця, про що всім селом ходили чутки⁸. Ясна річ, що сталінське керівництво робило все можливе, щоб у всіх бідах селянство винуватило місцевих керівників, яких режим неодноразово відсіював. Голова Дідівського колгоспу Бабарика Павло був звинувачений, крім усього, і в тому, що не покращив харчування дітей у яслах, хоча така можливість була, але він дбав лише про себе і розкуркулених батьків дружини, а дітям не викупив 5 кг цукру за 10 крб, сказавши: «Навіщо дітям цукор, що будеш з ним робити?» Дітей на сніданок годували хлібом з олією⁹. У цьому випадку питання дитячого харчування було скоріше приводом розправитися з керівництвом с. Дідівці, яке намагалося саботувати якісь розпорядження радянської влади. Варвинська робітничо-контрольна комісія робітничо-селянської інспекції звинувачувала члена управи с. Брагінці та завідуючого дитячих ясел Десятника П. у тому, що він «торгував нещасними грамами хліба та печення, що давалося для дітей, а вони його не бачили та вмирили з голоду»¹⁰.

⁵ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. П-891. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 37–37 зв.

⁶ ДАЧО. Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 138.

⁷ Там само. Спр. 27. Арк. 96.

⁸ Там само. Спр. 35. Арк. 3.

⁹ Там само. Спр. 108. Арк. 44–45.

¹⁰ Там само. Ф. П-795. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 42.

Незважаючи на те, що архівні фонди політвідділів МТС ретельно «вичищалися» радянською владою на предмет згадування про голод, у них залишилася значна кількість документів, що свідчили про злочини цієї влади, зокрема проти дітей. Так, лист секретаря партосередку с. Дейманівки Денисенка до начальника політвідділу Срібнянської МТС містить список з 13 господарств, що на лютий 1934 р. «жили без хліба та інших продуктів», у більшості господарств від 1 до 5 дітей (Додаток 1). Як бачимо, голодомор на півдні Чернігівщини тривав і в 1934 р. Про це під літерою «зовсім секретно» в лютому 1934 р. доповідалося в Мало-Дівицькому райпарткомі та райвиконкомі. Ішлося про колгосп ім. Шевченка в с. Хаснки, де 25 сімейств були у продовольчій скруті, незважаючи на те, що члени колгоспу мали значну кількість трудоднів, але на 1 трудодень видавалося 550 г хліба, а городи у 1933 р. було нічим засаджувати. У цих сім'ях перебувало 52 дитини, 9 дітей у віці від 5 до 8 років були вже пухлі. У с. Лучківка в колгоспі ім. Леніна сімей, що страждали від голоду, було 20, у них – 37 дітей. Ці сім'ї харчувалися виключно сурогатами (полова, жом, навіть кора з дерев). У цьому селі значно скоротилося відвідування учнями школи на ґрунті недоїдання. Подібна ситуація назривала у с. Петрівка. У с. Колесники існували 4 одноосібних господарства, де вже були хворі від недоїдання, а їх діти займалися жебрацтвом в околицьніх селах¹¹. Схожа ситуація була в травні 1934 р. в Петровсько-Рудівських колгоспах ім. Леніна, Сталіна та Петровського Прилуцької МТС, де люди вживали в їжу лободу та різні коріння. У колгоспі ім. Леніна Семенченко Олександра мала 4 дітей, усі їли коріння. Мати та одна дівчина мали опухання. Родина Богачка Петра Федоровича з 6 дітьми голодували, так само, як родина Гемби Федора Григоровича, яка мала також шестеро дітей. У колгоспі ім. Петровського Огієнко Прасков'я разом з 4 дітьми їли макуху, мати лежала хвора. У колгоспі ім. Сталіна Дегтяр Оксана мала 3 дітей, працювала вже опухлою від голоду в колгоспі (політвідділ МТС оцінив її роботу як задовільну), діти її не попухли. Так само, опухлий від голоду, «задовільно» працював у колгоспі Гемба Андрій Федорович 25-ти років, який мав 3 дітей. Усю провину за злочини комуністичної системи політвідділ як завжди списував на «самопостачання» парторга Курицького¹², що може бути цілком слушним, але головні винуватці злочину проти людяності були в Кремлі.

Жертвами голодомору були діти не лише рядових колгоспників, достатньо часто документи фіксують випадки голодування сімей і дітей «колишніх» місцевих керівників, стаючи заручниками «негативної селекції» тоталітарного режиму. Так, у с. Івківці колишній голова сільради Пилип Сергієнко, у якого попухли жінка та діти, скаржився односельцям, «що всі ми пропали, скоро помремо». Але працівник політвідділу МТС Кабаков подавав такі розмови в селі як випадок антирадянської агітації¹³. Своім горем та поневіряннями в листі до начальника політвідділу Мало-Дівицької МТС ділився колишній голова сільради с. Петрівки, який «примусив закопати власноручно своїх 4 дітей, загиблих голодною смертю, вживать в харчах те, що нашим людям не вживалось»¹⁴.

У зонах Яблунівської МТС та Варвинської МТС у звітах політвідділів відверто писалося про людодіство. Жертвами теж ставали діти. Так, звіт Антонівського територіально-го та колгоспного партосередків за грудень 1933 р. засвідчив факт людодіства «лодаркою» Тарасенковою Йовдохою... дівчини 15-ти років Андрієнко Марфи. Також бродяга Назим Яків убив дівчину 12-ти років Михайленко Марусю під час пограбування харчопродуктів¹⁵.

Голодні діти намагалися врятуватися їжею на колгоспних полях. Так, об'їждчик Іванченко Микола на станції Тарнавської сільради зони Прилуцької МТС захопив 13-річного сина Федора Чумака за зрізанням колосків і вимагав від батька покарати його. Натомість Федір Чумак не витримав і побив до крові комсомольця-об'їждчика, а потім схопив 30-кілограмову гирю та кинувся на нього. Чумака зупинив тракторист, і справа з ярликами «підкулачник», «терорист», «куркульський агент» швидко потрапила до райпрокурора в очікуванні показового суду¹⁶. У с. Сухоярівка комсомолец-дозорець піймав дівчину колгоспника, яка зрізувала колоски. Після цього по хутору були розвішані малюнки із зображенням дівчинки та її батька¹⁷. Крім голоду, родина ще терпіла приниження та зневагу. У зоні Яблунівської МТС політвідділ вимагав від міліції та товариства «Динамо» зброю, щоб відбиватися від «парикмахерів», що зрізали вершечки колосків¹⁸. Під час крадіжки в

¹¹ ДАЧО. Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 177, 177 зв.

¹² Там само. Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 10–13.

¹³ Там само. Спр. 23. Арк. 24.

¹⁴ Там само. Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 67, 67 зв., 68, 68 об., 69, 69 зв.

¹⁵ Там само. Ф. П-795. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 30.

¹⁶ Там само. Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 85–86.

¹⁷ Там само. Спр. 35. Арк. 19, 19 зв.

¹⁸ Там само. Ф. П-891. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 43 зв.

с. Нетяжино були затримані діти колгоспників Кравченко Уляни, Нетяги Івана, Шматко Анастасії, які під час допиту говорили, що їх направляли батьки. У колгоспі ім. Другої п'ятирічки Білошапківської сільради були затримані під час крадіжок колгоспники-«леда-ри», багатосімейні та каліки¹⁹.

Привертає увагу той факт, що діти-підлітки, так само як і дорослі, але поза своєю волею опинилися у двох протилежних таборах: тих, кого розкуркулювали, і тих, хто розкуркулював, кого радянська влада використовувала для упокорення голодом сусідів. Піонерка Галя Рябокінь із с. Рудівка Прилуцького району вистежила односельчанку Ткаченко за збиранням колосків, стала кращою серед «дозорців» колгоспного врожаю, за що була нагороджена путівкою до санаторію. Після її заяви судили не лише крадійку, але й об'їждчика, який знав про цей випадок і не доповів. Інших «дозорців» наркомат землеробства нагороджував цукерками, милом та рушниками²⁰ (подарунки говорять самі за себе). Отже, тоталітарний режим намагався використати дітей на таких роботах, як «дозор» – тобто відстеження інших дітей та дорослих, які намагалися врятуватися від голодної смерті декількома колосками з колгоспних ланів. У такий спосіб влаштовувалися соцзмагання піонерів із захисту полів. Так, на нараді комсомольських організаторів Прилуцького району виступив піонер Ткаченко Микола, який разом із Бабакою відзначився «вчинком» – вони спіймали «зłodіїв», які викопали 70 куців картоплі²¹. Крім того, ланки піонерів виходили на законних підставах збирати колоски, але тільки після того, як після жнив на полях уже двічі згребли залишки посіяної культури. І навіть з цього половину треба було віддати державі, а з половини школярі отримували т. зв. гарячі сніданки в школі. Це при тому, що в багатьох населених пунктах зерносховища були переповнені, хліб не встигали вивозити, десь в елеваторах навіть луснули стіни.

Щоб врятуватися від голоду, діти швидко опановували радянську ідеологію, вчилися писати доповідні записки в керівні органи, влаштовувалися сількорами в місцеві газети. Так, 13-річний Іван Олексенко писав політвідділу Линовицької МТС, що його батьки-бідняки ще до революції поїхали до Росії, де у 1929 р. стався голод; втікаючи звідти, завербувалися на соціалістичне будівництво до Ташкента, але захворіли на малярію, ледь живі повернулися в Україну, встигли влаштуватися до колгоспу, але вже не могли працювати й померли у 1931 р. Іван мав 13 років, у нього ще були два менших брати 11 і 8 років. Діти жили самі у х. Макляки Ново-Гребельської сільради. У 1933 р. молодший брат помер. Іван влаштувався в колгосп листоношою, а брат виконував завдання бригадира. Хлопці отримали якийсь хліб у колгоспі «Нове село», але, крім цього, не мали ніяких харчів. Хліб закінчився до весни 1934 р. Іван просив у колгоспу харчову допомогу. Йому виділяли 3 рази, усього 18 кг борошна. Але голодні діти, не маючи більше нічого, з'їли його за літні місяці й знову залишилися без харчів. Іван почав писати в газету про недоліки місцевого колгоспу, що й хотіла побачити місцева преса, щоб звинуватити у всіх бідах селянства місцеве колгоспне керівництво. Зрозуміло, що голова колгоспу Ткаченко перестав надавати допомогу, віддаючи перевагу іншим колгоспникам. Після цього Іван написав зворушливого листа до політвідділу Линовицької МТС²² (Додаток 2). Чи вижив хлопчина і його брат, ми не знаємо. Але, щоб вижити, Іван Олексенко знайшов роботу офіційного донощика, ким і були в дійсності сільські кореспонденти місцевих видань преси 1930-х рр.

Інші діти шукали простіші заробітки в колгоспі, але залишалися обдуреними. Так, 12-річний Грицько Кібальняк із с. Линовиці у 1934 р. з травня до вересня пас колгоспні свині. Управа колгоспу обіцяла за роботу наділити його порослям, але так нічого й не дала. Хлопець скаржився політвідділу МТС, що під час роботи порвав єдині штани та піджак, у школу ходити ні в чому, і нічого не отримав. Хоча свиня, яку він пас, привела чотирьох порослят, але їх розібрали працівники управи колгоспу²³. Цей випадок не був поодиноким, швидше це можна було назвати тенденцією. Так, справу голови Трубаровського колгоспу Самофалова в січні 1934 р. передали прокурору, серед інших звинувачень йому закидали те, що хлопчик Хантиля пас худобу, мав 62 трудовні, і йому за це нічого не заплатили. Натомість гроші витрачалися на вечірки, весілля і т. д.²⁴ Чемеросовський Іван у січні 1934 р. звернувся із заявою до політвідділу Мало-Дівицької МТС з проханням надати хліб за випрацьовані підлітком Дем'яном трудовні в колгоспі ім. 15-річчя Жовтня. На бригадних зборах управа колгоспу ці трудовні зняла, а без цього хліба родині загрожував голод, і Дем'ян не міг ходити до школи²⁵. Отже, намагання підлітків чесною працею в колгоспі

¹⁹ ДАЧО. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 7–14

²⁰ Там само. Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 162.

²¹ Там само. Арк. 100.

²² Там само. Ф. П-889. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 59, 59 зв., 60.

²³ Там само. Арк. 89.

²⁴ Там само. Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 4.

²⁵ Там само. Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 25.

врятуватися від голоду часто закінчувалися нічим. Далеко не всі заяви (а їх писалося дуже багато) отримували позитивну відповідь.

Заяви пересічних мешканців сіл до політвідділу МТС були, як правило, кроком відчаю, коли всі інші варіанти порятунку не спрацьовували. Далеко не завжди фонди політвідділів зберігають відповіді на них. Так, Ганна Петрівна Рута в березні 1934 р. звернулася до політвідділу Мало-Дівицької МТС із проханням надати продовольчу допомогу на сім'ю з 6-ти душ. Далі вона намагалася пояснити, що в неї все забрали, але рівень грамотності робить текст нечитабельним. Урешті заявниця чесно зізнається у власній малограмотності. Від імені колгоспу додано, що сім'я дуже слабка і є пухлі діти. Політвідділ наказав голові колгоспу «Плуг і молот» надати Ганні Петрівні допомогу з каси взаємодопомоги за умов, якщо вона ударниця та регулярно ходить на роботу²⁶. Колгоспник цього ж колгоспу с. Мала Дівиця Олексенко Василь у травні 1934 р. просив врятувати його сім'ю з двох дорослих (він із дружиною працював у колгоспі й разом вони заробили в минулому сезоні 400 трудоднів), але мали 3-х дітей-школярів. На той момент не мав і грама хліба, ні корови, ніяких харчів, і вже не міг працювати, бо «не хочать служити ноги і руки»²⁷. Заяву з проханням продовольчої допомоги написала в березні 1934 р. працівниця колгоспу ім. Шевченка Молодик Пелагея, пояснювала, що вона дружина червоноармійця і в неї 4-річна дитина, просила позичку хлібом у рахунок трудоднів 1934 р. Начальник політвідділу Мало-Дівицької МТС Старовойтов наказав голові колгоспу щоденно надавати колгоспниці роботу, а дитину взяти до інтернату, де вже проживають двоє дітей, голові каси взаємодопомоги – надати допомогу з фонду червоноармійців²⁸. Віддати свого п'ятирічного сина в будинок безпритульних через можливість його смерті від недоїдання порадила мешканці с. Вейзбахівка Воронцовій жінорг Мало-Дівицького політвідділу Кухарєва²⁹. Прохання врятувати 8 душ дітей від голодної смерті помістила в заяві колгоспниця с. Грабова Соляник Домаха. Її діти віком від 1/3 року до 13 років. Двоє старших працюють у колгоспі. Але управа відмовляє їм у допомозі, хоча в колгоспі є і хліб, і картопля³⁰. Чи було врятовано дітей Соляник Домахи, ми не знаємо. Гірше було родинам, які безуспішно намагалися врятуватися виїздом до інших регіонів. Так, мешканець с. Горобіївка Варвинського району виїхав з родиною у 6 душ до Дніпропетровської обл., де влітку 1934 р. стала посуха, і вони повернулися назад. У своєму колгоспі він ще раніше свідчив про безгосподарність керівництва колгоспу і безлад у записках трудоднів. Урешті залишився без хати, городу, хліба. Він і вся родина з дітьми голодували: «поробилися уже нінавіщо»³¹.

У липні 1934 р. політичний сектор МТС Чернігівського обласного земельного управління перевірив роботу політвідділу Срібнянської МТС. Зробили зауваження, що в колгоспі ім. Шевченка було 38 ц хліба, а «колгоспниця Приходько К. пухла з трьома дітьми, і правління колгоспу на чолі з головою Коваленком замість допомоги ведуть “політику”, щоб вона вмерла як ледар»³². Безперечно, голови колгоспів нерідко були співвиконавцями злочину Голодомору на місцях, але накази карати «ледарів» і таким чином морити українських дітей голодом надходили від Сталіна та його оточення.

Злочинний режим, крім хліба, відбирав у родин з дітьми і дах над головою – власне житло. Так, Гармаш Йовдоха – мати двох дітей, колгоспниця колгоспу ім. Воровського – зверталася до політвідділу Мало-Дівицької МТС із проханням повернути їй хату, яка сподобалася голові колгоспу Пірогу. Хату було відібрано в 1933 р., коли вона ще була одноосібницею, але боргу перед державою ніякого не мала, сплатила все сама³³. З подібною проблемою звертався до політвідділу Срібнянської МТС навесні 1934 р. мешканець с. Горобіївки Заїка Василь Федорович, що походив із заможної багатодітної родини, яка мала 16 га землі на 9 душ. Однак на початку революції батько залишив собі 8 га, інше віддав громаді. Пізніше велика родина розійшлася: сестри заміж, брати – хто в Червону армію, хто вчителювати. Василь залишився з батьками, одружився, на момент подання заяви мав трьох дітей. У 1929 р. він добровільно вступив до артілі, де господарювання йшло успішно, вдалося відремонтувати хату. Але з початком суцільної колективізації в селі у 1931 р. неодноразово ставилося питання, що батько та Василь Федорович – колишні заможні, тому в нього забрали корову та свиню. Він один на всю сім'ю продовжував працювати: батько та дружина були непрацездатні, та ще троє малих дітей у родині. Але у 1933 р. його на якийсь час виключили з колгоспу та забрали хату з усіма речами, у тому числі реча-

²⁶ ДАЧО. Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 198, 198 зв., 202.

²⁷ Там само. Спр. 70. Арк. 65.

²⁸ Там само. Спр. 68. Арк. 309, 319.

²⁹ Там само. Арк. 43.

³⁰ Там само. Спр. 69. Арк. 115, 115 зв.

³¹ Там само. Ф. П-990. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 447, 447 зв.

³² Там само. Спр. 8. Арк. 385–390.

³³ Там само. Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 128.

ми брата. Хата була продана іншому колгоспнику. У колгоспі Василь Федорович поновився, але з весни 1933 р. до весни 1934 р. жив без хати, просився до сусідів, платити за житло було нічим, діти хазяїна не мирили з його дітьми, тому поміняв уже п'ять хат. Заявник просив до себе справедливого ставлення і не вважав себе куркулем³⁴.

Дітей «куркулів» тоталітарний режим свідомо знищував. Прикладом може послужити родина Ткаченко Палажки Ількової, чий чоловік Мусій був розкуркулений у 1920 р., з х. Дзюбівка не висилася, був позбавленцем виборчих прав, помер у 1931 р. Його родина складалася із семи осіб, 4 з яких станом на 1934 р. не досягли 18 років. Із 1931 р. члени родини Ткаченка просилися вступити до колгоспу ім. Другої п'ятирічки, двоє з них працювали 4 місяці, але врешті їм відмовили у вступі. У лютому 1934 р. політвідділ Мало-Дівицької МТС вчергове заборонив голові колгоспу с. Дзюбівка приймати цю родину до колгоспу³⁵. Хоча в сусідньому селі для деяких «куркульських» дітей зробили виняток. Так, у с. Велика Дівиця в колгоспі ім. Першого травня працювали Довженко Дар'я та Маруся. Їхній батько до революції мав 18 га землі, дві пари волів, найманою силою не користувався, бо мав велику родину, однак був розкулачений і висланий. «Доньки на висилку не пішли як малолітні, в колгоспі працюють рядовими не погано»³⁶. Управа колгоспу пильно спостерігала за такими дітьми та звітувалася про залишки «куркульських» родин.

Отже, сталінське керівництво свідомо та цинічно пішло на злочин голодомору, знищуючи дітей нарівні з дорослими, або навіть у більшій кількості, оскільки саме діти були найбільш вразливою та безпомічною категорією. Це катування голодом брало початок із сільських ясел, де діти часто отримували харчування, за кількістю та якістю не сумісне з дитячою фізіологією, що призводило до хвороб і смертей. Саме існування дитячих садків та ясел за рахунок колгоспу створювало спокусу для керівництва села «зеконормити» на них та задовольнити в харчуванні власні родини.

У селах, де найбільше голодували, справа доходила до людодіства, жертвами якого знову ж ставали діти. Влада була обізнана із цієї ситуацією, цинічно називаючи голодних школярів, які намагалися грами хліба винести з колгоспних ланів, «злочинцями», «парикмахерами», готові були застосовувати проти них зброю. Тоталітарний режим натравлював одних дітей (родини яких були більш лояльні до режиму) на інших методом створення загонів «дозорців», піонерів-збиральників колосків, комсомольців, кореспондентів місцевих газет тощо. Доноси та стеження за сусідами винагороджувалися та заохочувалися. А ось голодні діти багатодітних родин, одноосібників, родин т. зв. куркулів, крім голоду, опухання, відчували на собі ще зневагу та булінг за найменшу спробу вижити. Стінгазети з образливими малюнками були візитівками тоталітарного режиму на селі. Спроби підлітків заробити собі харчі в колгоспі часто були безуспішними: діти працювали місяцями й нічого за це не отримували. Дітям т. зв. куркулів могли не дозволити вступати до колгоспу, віддаючи на вірну смерть.

Безперечно, владі вдалося подібними діями зламати дитячу психіку, створити з тих, хто вижив, покоління затравлених сільськогосподарських рабів, які за відносну ситість готові були хвалити та виправдовувати своїх безпосередніх катів.

Додатки

№ 1

1934 р., лютого 5. – Лист секретаря осередку КП(б)У колгоспу с. Дейманівка Денисенка до начальника політвідділу Срібнянської МТС зі списком колгоспників та одноосібників, що голодують та пхнуть від нестачі продовольства.

[Арк. 38]

До Нач. політ відділу Срібляньської М.Т.С.
секретаря Дейманівського колгоспного п/о
Політ Лист

за стан колгоспу

в основному політичний стан гарний

наряди по колгоспу виконуються на роботу колгоспники ходять без загалу.

єсть не значна частина колгоспників в дуже тяжкому стані це ті колгоспники котрі або старі або мало трудоспособних при перевірці мною лічно мною виявилось що 13 господарств живуть без хліба і інших с.-г. продуктів

[Арк. 38 зв.]

єсть пухлі

а саме це такі господ

1. Безбах Хвидоря та 2 дітей

³⁴ ДАЧО. Ф. П-990. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 375–376 (зі зв.).

³⁵ Там само. Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 158.

³⁶ Там само. Спр. 75. Арк. 6, 6 зв.

2. Яковенко Олександра та 4 дітей
3. Сорока Хтодось та 2 дітей
4. Дашкевич Васил та 4 дітей
5. Шевченко Сохва та 2 дітей
6. Підлісний Яким та 3 дітей
7. Ланко Марина та 1 дитина
8. Гребіник Домаха та 1 дитина
9. Оверченко Васил ст. та 3 душі
10. Супрун Петро кор. та 3 душі
11. Білоус Хваня Ант. та 2 дітей
12. Оверченко Маруся олек.

та одноосібних господарств

1. Мусюра Іван лазор. та 3 [...] ³⁷

2. Павліченко Пилип та 5 дітей

3. Білоус Юхим Павл та 5 дітей

6. Ляшко Уляна Омел та 1 дитина

[Арк. 39]

7. Підлісний Михайло та 4 дітей

8. Масло Ликеря

в колгоспі хвонду харчового не мається, прохання до Вас дати пояснення як зними бут
Секретарь Дейманівського п/о Денисенко

5/П

(ДАЧО. Ф. П-990. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 38, 38 зв., 39 [рукопис]).

№ 2

1934 р., червня 15, х. Мокляків. – Заява колгоспника колгоспу «Нове село» х. Мокляків Ново-Гребельської сільради Олексенка Івана Олексійовича до політвідділу Линовицької МТС з проханням про допомогу у забезпеченні продовольством.

[Арк. 59]

Політвідділу Линовицької МТС, с. Мокляків, колгоспника к-пу «Нове село» Ново-Гребельської с/р

Олексенка Івана Олексійовича

Заява

Олексенко Ів. прохаю політвідділу розглянути мою заяву й задовольнити мене оскільки я на сьогоднішній день не можу добитися у своєму колгоспі допомоги мені у харчах. А саме: у мене минулого року не було свого нічого з харчів бо я був не в змозі надбати, харчувався весь час хлібом що заробив минулого року, але більше не було нічого усю зиму. На кінець у мене вже не стало хліба свого в минулому році цебто в травні. Я звернувся до свого к-пу з заявою щоб дали допомоги хлібом вже в минулому м-ці або ж 15 числа Тож раніше першу мою заяву відмовлено Не зважаючи на відмовлення подав вдруге, але й на другий раз було відмовлено вже на третій раз мені було видано 8 кг. мукі, після цього я ще одержав двічі по 5 кг мукі. Але нас двоє цю муку зіли скоро тому що крім її не маємо нічого. Звертаюсь я обратно 7 липня з заявою до голови к-пу (заяву голова т. Ткаченко забрав поклавши її в кишеню й не гугу. Скільки я не звертався до т. Ткаченка то впустую відповіді такі: 9 липня я запитав чи можна відпустити мені т. Ткаченко відповів. Шкурат був в городі і то сказали щоб хліба не давати нікому ни хунта Я далі запитав ну а як же мені бити він відповів ми ось зберемось до контори і поговоримо, на другий день я запитую ну говорили, да говорили ну у нас хліба вже нет хоч би хватило трактористам. і од того дня я весь час одержую відповідь нічого дати, але ось я помічаю що після моєї заяви одержують муку ось на приклад Назим Семен нещодавно одержав 4 кг. мукі. Чому ж немає Олексенку Ів. а тому що Олексенко часто пише до газети всі неподобства та інше. і через це я одержую неприємності.

[Арк. 59 зв.]

хтож Олексенко? Сам Олексенко батрак. Батьки були бідняки мешканці х. Мокляків. 1912 року через тяжке життя виїхали до росії. де народився Олексенко Ів. Ол. вже 1918 року. Але проживши там мої батьки весь час були в злиднях і 1929 року там був великий не врожай хлібів та ін. продуктів. Наприкінці та на початку 1930 р. вирушили на свою родину на Україну. Але зразу ж по вербовці їздили у середню Азію з тягловою силою цебто з конем за Ташкент на соціалістичне будівництво.

Але і тут не пощастило. Я вже тут мав 12 років батько мій попрацював всього 2 місяці захворів малярією був у лікарні а мати моя хоч і була хвора але всеж такі працювала. під час коли мій батько хворів то мені тут вже було дуже трудно я возив з меншим моїм братом пісок де будувались будинки і це було цілий місяць. Далі мій батько вийшов з лікарні розрахувався з своїм транспортом по не можливості далі працювати поїхав на україну. Приїхавши на кінець 1930 р. Вступив до к-пу Вже був совсім хворий. навіть не працював вже нічого а мати моя була вже давно хвора й слаба й попрацювавши рік в колгоспі й 1931 р. померла, в осень, а батько теж 1931 р. зимою. залишивши нас самих, було нас три брати. Я вже мав 13 р. і менший мій брат 11 років і один 8 років. Жили ми весь час самі дей зараз. минулого року наш самий менший брат помер а нас осталося два. Працюємо ми весь час в к-пі звідкля одержуємо совсім мало будь якої допомоги. Я працюю вже другий рік листоношою, а братаху що загадає бригадір. спочатку виходу газети «збт» рахуюсь сількором за що

³⁷ Виправлення: дітей чи душі.

я цього року най більше компроментуюсь головою к-пу Ткаченком що добився до редакції «Пр. Прилуч що б не вміщали дописів цебто скомпроментував що зараз і є.

[Арк. 60]

ще раз прохаю аби як найшвидше розглянули мою заяву і повідомили мене і прохаю допомогти мені бо я надалі вже не можу працювати через те що майже щоденно голоден. Прохаю приділити увагу й задовольнити мене по цій заяві.

Прохає: [підпис]

15/VII. 34 р.

(ДАЧО. Ф. П-889. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 59, 59 об., 60 [рукопис]).

№ 3

Заява школяра с. Линовичі Кібальняка Грицька Федотовича до політвідділу Линовиської МТС з проханням про надання платні за роботу пастуха свиней у колгоспі у літній період.

До Линовиського
Політ відділу

Заява

Прохаю політ відділ у тручиться у нашу справу Я громадянин села Линовичі линовиського колгоспу Імені Іліча. Я маю од роду дванадцять років і пас у колгоспі свиней с Травня і по 3 Вересня та наш голова все время обіщає мені поросля й примені навила 4 свиня та управа та управа в перву очередь взяла собі а мені й сейчас немає а я пропас чотири місяці і порвав штани і піджак та просив Голови колгоспу щоб дав мені 20 каб. грошей на костюмчик та він не дає я й заяву подавав управи щоб дали мені допомогі то я остався у нічому ходити нівчому справити из дому нима за що справить корови нима тилати нічого нима і батько робить конюхом у колгоспі та стає холодно та я остаюся дома нима у чому ходити дошколи мої товариші пасли корів у колгоспників і брали 10 рублів за місяць за корову а я попас нічого нізаробив то прохаю Політ-відділ розглянути мою заяву чи правильно поступилась управа колгоспу шо не дали мені нічого шо я просив грошей і поросля обіжчав ціле літо а собі із весни взяв і другим таким роздав.

Пред явител сії заяви

Кібальняк Грицько Фидотович

(ДАЧО. Ф. П-889. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 89 [рукопис]).

References

Etkina, I. (2022). Shkoliari pivdnia Chernihivshchyny pid chas Holodomoru-henotsydu [Schoolchildren of south Chernihiv region during the Holodomor-genocide]. Kyiv–Chernihiv, Ukraine.

Etkina, I., Shara, L. (2020). Holodomor v Ukraini: problema «shchaslyvoho dytynstva» u mediaprostorі ta arkhivnykh materialakh [Holodomor in Ukraine: the problem of «happy childhood» in media space and archival materials]. *Istoriia ta pravoznavstvo – History and jurisprudence*, 34–36, P. 9–14. Kharkiv, Ukraine.

Lozovyi O. (2008). Zaboronena pamiat (svidchennia ochevydtsiv kolektyvizatsii ta Holodomoru na Pryluchchyni) [Forbidden memory (testimony of eyewitnesses of collectivization and the Holodomor in Pryluky region)]. Chernihiv, Ukraine.

Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Etkina Iryna – candidate of historical sciences, docent of the department of world history and international relations, T.H. Shevchenko national university «Chernihiv Collegium» (53 Hetman Polubotko St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: etkina@ukr.net

CHILDREN OF SOUTH CHERNIHIV REGION IN 1933–1934 (ACCORDING TO DOCUMENTS OF POLITICAL DEPARTMENTS OF MTS)

The purpose of the article is to reproduce the situation of children in the south of Chernihiv region in 1933–1934 as a component of the Holodomor-genocide and repression against Ukrainians in this district.

Methodological approaches of «local history» and «history from below» were used for this investigation. On the basis of the analysis of a large array of sources of the state archive of the Chernihiv region, which includes both the documents of the political departments of MTS and other local authorities of the south of Chernihiv region, as well as the statements and appeals of villagers to these bodies, general conclusions have been made. The scientific novelty of the investigation lies in the fact that the extremely painful topic of the situation of children during the Holodomor-genocide has not been investigated in materials of the Chernihiv region, despite the great attention paid to the subject of the Holodomor in general.

Processed materials made it possible to come to the following conclusions. Children of the south of Chernihiv region became mass victims of the Holodomor-genocide, which continued in this region in 1934, as well as victims of repression as children of «lazy people», loners, «kurkuls», etc. The Stalinist regime split the Ukrainian countryside into those who repressed and those who were repressed. This rift also pas-

sed through the age category of adolescent children, who were forced to report on their peers in order to survive on their own.

Key words: famine, rural children, MTS political departments, victims.

Дата подання: 23 вересня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 15 листопада 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Еткіна, І. Діти півдня Чернігівщини 1933–1934 рр. (за документами політвідділів МТС). *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 101–109. DOI: 10.58407/litopis.230613.

Цитування за стандартом APA

Etkina, I. (2023). Dity pivdnia Chernihivshchyny 1933–1934 rr. (za dokumentamy politviddiliv MTS) [Children of south Chernihiv region in 1933–1934 (according to documents of political departments of MTS)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 101–109. DOI: 10.58407/litopis.230613.

Олексій Остапчук, Олександр Курок

РОЛЬ РАДІО У ПОШИРЕННІ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В ПЕРІОД «ЗАСТОЮ»

DOI: 10.58407/litopis.230614

© О. Остапчук, О. Курок, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3386-035X>, <https://orcid.org/0000-0001-5161-693>

Мета статті полягає в дослідженні ролі радіо в поширенні радянської пропаганди і його впливу на суспільство та культуру в період «застою» (1970-ті – п.п. 1980-х рр.). Основними завданнями є виявлення та аналіз механізмів поширення ідеологічних, пропагандистських наративів за допомогою радіомовлення, спрямованих на формування світоглядних настанов населення СРСР та створення позитивного іміджу радянської країни в зарубіжній аудиторії. У статті розглядаються факти зростання мережі радіоточок і приймачів упродовж означеного періоду як необхідної умови масштабування впливу радіопропаганди на суспільство; висвітлюється система контролю та цензури за змістом радіомовлення; доводиться, що радіо, попри ідеологічну заангажованість, було важливим джерелом нової різнопланової інформації та засобом урізноманітнення дозвілля для радянських громадян. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму та об'єктивності. Використані методи історичного аналізу, оптимізації обсягу інформації та ін. **Наукова новизна** статті полягає у введенні в науковий обіг як фактів для проведення аналізу і формулювання висновків записів ефірів різних передач радянського радіо періоду «застою», зокрема таких, як: «В робочий полудень», «Піонерська зоряка», «Ровесники», «Земля і люди» та інших. Це дозволило детально проаналізувати методи, використовувані для радянської пропаганди, та зрозуміти масштаби її поширення, зважаючи на цільову аудиторію. Використання цих записів створює можливість наочного вивчення контексту, мовленнєвих засобів та риторичних методів, які використовувалися в радіопрограмах того часу. Цей підхід сприяє глибшому розумінню ролі радіо в поширенні радянської пропаганди та впливу радіомовлення на суспільство та культуру в період застою. **Висновок:** аналізуючи дані дослідження, можемо стверджувати, що радіо, як інформаційний ресурс, мало в СРСР, загалом, і в УРСР, зокрема, величезний вплив на суспільство, його культуру та світогляд людей. Масштабування впливу радіомовлення на населення досягалося завдяки інтенсивному розвитку радіоінфраструктури. Основним завданням радіо було поширення комуністичних ідеологічних наративів, спрямованих на формування духовно-культурної монолітності радянського суспільства. Радіомовлення контролювалося безпосередньо партійними структурами, підлягало цензуруванню, оскільки розглядалося як дієвий засіб партійно-комуністичного пропагандистського впливу на суспільство.

Ключові слова: радіо, радіомовлення, комуністична ідеологія, період «застою», радянська пропаганда, цензура.

XX ст., попри жахи світових війн та глобальних змін, було періодом наукового та технологічного прориву в різних сферах. Перемога над різними смертоносними хворобами, поява масового транспорту з двигуном внутрішнього згоряння, масштабна електрифікація дали змогу поєднати різні частини континентів, а завдячуючи винайденню радіо та запровадженню бездротового зв'язку, вдалося поєднати віддалені місця планети в єдину сферу інформації. Обмін даними відбувався тепер не впродовж місяців чи років, а займав дні чи години.

Радянське державно-партійне керівництво завжди приділяло велику увагу розвитку засобів масової інформації як трансляторів пропагандистських наративів. За швидкістю поширення інформації та масштабом охоплення аудиторії радіо було найдієвішим пропагандистським засобом. У радянські часи радіо називали «газетою без паперу». Розуміючи важливість радіомовлення, радянське керівництво активно вкладало кошти в радіофікацію країни. Контролюючи інформацію, яка поширювалася через радіоприймачі, комуністична влада мала змогу впливати на суспільну думку відносно різних подій, викривляти інформації про соціально-економічне становище країни, завищуючи успіхи й водночас применшуючи становище ідеологічних ворогів, формуючи потрібний їй образ успіхів ідеологічного строю.

Прийшовши до влади, більшовики почали активно розбудовувати мережу радіоточок у містах і селах. Регулярне радіомовлення розпочалося з 1924 р. Від 1940 р. спостерігалася постійне зростання кількості радіоточок у СРСР. За офіційними даними, у 1940 р. кіль-

кість радіоточок становила близько 800 тис. одиниць. Протягом наступних років ця цифра зростала швидкими темпами. Станом на 1952 р. на 1000 громадян у СРСР припадало до 100 приймачів, водночас у США – 500, так позначалася технологічна й організаційна відсталість радянської системи. У 1959 р. кількість радіоточок у СРСР становила 6619 тис. одиниць, у 1965 р. – 7777 тис. Окрім того, разом зі зростанням кількості радіоточок збільшувалася також кількість радіоприймачів. У 1940 р. кількість зареєстрованих радіоприймачів становила 239 тис. одиниць, 1959 р. – 2058 тис., у 1965 р. – 2746 тис. одиниць. Ці дані свідчать про зростання популярності радіоприймачів серед населення СРСР та збільшення доступу до радіоінформації¹.

Зі статистики стає зрозуміло, що тенденція зростання кількості радіоточок і приймачів у період застою не тільки зберігала свій позитивний ріст, а й мала тенденцію до подвоєння. На кінець доби застою в одній лише УРСР було 17,7 млн радіоточок, 11,4 млн приймачів, водночас власників телевізорів було 12,8 млн осіб². Тенденція переваги радіо над телебаченням зберігалася весь період СРСР. Отже, можна стверджувати, що радіо було важливою сферою поширення радянської ідеології, як зазначалося в газеті «Радянське слово»: «Радіо у нас служить могутнім засобом комуністичного виховання широких мас трудящих»³.

Радіомовлення СРСР у період найбільшого свого розвитку велося 68-ма мовами народів Радянського Союзу, а також 70-ма мовами народів світу, за потужністю станції радіомовлення СРСР посідали перше місце в Європі. У 1975 р. на кожні 100 сімей приходилося 79 радіоприймачів, а загальний середньодобовий обсяг радіомовлення складав 1307 годин⁴. «Всесоюзне радіо» мало у своєму розпорядженні 5 програм із загальним добовим обсягом мовлення 158,3 години. Основні програми мали такі характеристики:

- основна програма: обсяг мовлення – 20 годин, була всесоюзна і включала інформаційні, суспільно-політичні, пізнавальні та художні елементи;
- програма «Маяк»: працювала цілодобово, обсяг мовлення становив 24 години, мала інформаційно-музичний характер і транслювалася одночасно в усіх куточках СРСР;
- загальноосвітня програма: була спрямована на освіту та містила літературно-музичні елементи, мала середньодобовий обсяг мовлення 16 годин;
- музична програма: обсяг мовлення складав 9 годин, присвячувалася музичним композиціям;
- цілодобова програма: була інформаційною, суспільно-політичною та художньою, спрямована на радянських громадян, які перебували поза межами СРСР, таких, як моряки, рибалки та інші.

Такі програми забезпечували різноманітне та широке мовлення на «Всесоюзному радіо», транслювали радянську версію новин, відображали різні аспекти культури, освіти, інформації та дозволяли для слухачів у різних частинах СРСР і за його межами. Кількість передач у порівнянні з кінцем 1920-х рр. зросла в декілька разів.

Порівнюючи з розкладом ефіру на 1928 р., можна помітити значне розширення програмного контенту. Наприклад, розклад радіопередач на 18 липня 1928 р. включав такі передачі: 18 год. 15 хв. – «Робоча радіо-газета»; 19 год. 10 хв. – «Комсомольська правда» по радіо; 19 год. 40 хв. – «Музичний антракт»; 20 год. 00 хв. – «Селянська газета» по радіо; 21 год. 00 хв. – «Концерт для селян»; 21 год. 45 хв. – «Бесіда для селян про призов 1906 р.»; 22 год. 00 хв. – «Популярний концерт»⁵. Якщо у 20-х рр. через обмежені технологічні можливості радіотрансляція мала непостійний характер, то в добу застою кількість програм та радіостанцій досягла грандіозних масштабів.

На поч. 1970-х рр. в Україні функціонувало 12 радіоцентрів і 32 станції, що працювали в ультракороткохвильовому діапазоні⁶. У 1974 р. середня тривалість добового мовлення республіканських радіокомітетів складала (у годинах): в Азербайджанській РСР – 32,5; у Вірменській РСР – 36,1; Білоруській РСР – 20; Грузинській РСР – 23,2; Казахській РСР – 37,5; Киргизькій РСР – 22; Латвійській РСР – 28; Литовській РСР – 32,5; Молдавській РСР – 30,6; Таджикиській РСР – 26,5; Туркменській РСР – 23; Узбекиській РСР – 35; Україн-

¹ Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 168 с.

² Там само.

³ Вурловська М. Радіо у повсякденному житті мешканців Дрогобиччини (1944–1958). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 6. С. 198.

⁴ Радиовещание и телевидение. Вологодская областная универсальная научная библиотека. URL: <http://surl.li/ihksb>.

⁵ Журавльов Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920–2005 рр.). *Скарбниця української культури*. Чернівці, 2006. Вип. 7. С. 27.

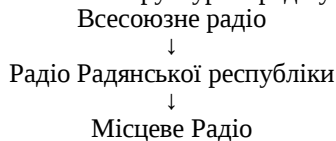
⁶ Там само. С. 34.

ській РСР – 39,6; Естонській РСР – 29,6. Обсяг мовлення місцевих радіокомітетів РСФСР становив 385 годин⁷

Радіо УРСР за обсягом посідало друге місце після всесоюзного, але фактично перебувало в повній залежності від Москви. Події та новини спочатку оголошувалися на всесоюзному радіо, а потім передавалися місцевими радіостанціями. Часто такий підхід призводив до того, що про події, які відбулися, наприклад, в УРСР, не можна було повідомити, доки це не було оголошено на всесоюзному радіо. Місцеві радіостанції не могли негайно інформувати громадян про техногенні / природні катастрофи, що ставалися поруч, до того моменту, поки ця інформація не з'являлася на всесоюзному радіо. Таке розповсюдження інформації призводило до формування неправильних уявлень у слухачів, які перебували на місці надзвичайних подій. Масштаби подій, про які транслювали по радіо, часто занижувалися, що ставило під загрозу життя людей. Місцеве радіо мало обмежену кількість часу, протягом якого воно могло мовити, його робота була спланована таким чином, щоб не заважати роботі всесоюзного радіо. З 11-ї години ранку і до 19-ї години вечора передачі Центрального радіо транслювалися в загальній сітці радіомовлення. Як зазначив дослідник В. Лизанчук, «мовна доба починалася і закінчувалася московськими курантами»⁸.

У період «застою» радіо УРСР було доповненням, яке розбавляло московські програми місцевими. Окрім цього, для того, щоб отримати підвищення, радіодиктор мав отримати дозвіл із Москви. Як зазначав журналіст В. Небруско: «Щоб присвоїти диктору республіканського радіо першу чи вищу категорію, що помітно позначалося на зарплатні, слід було спочатку робити запис голосу претендента і везти до Москви на прослуховування. Тільки там могли визначити професійний рівень читця»⁹. Це демонструє ту централізовану вертикаль, яку було вибудовано в радіомовленні СРСР, а також те, яку важливу нішу займало воно у сфері комуністичної пропаганди та ідеологічного впливу на суспільство. Якщо вчитель історії був ідеологом, який трактував історичні події відповідно до комуністичної ідеології й поширював її серед відносно невеликої кількості учнів, то радіодиктор мав можливість поширювати відповідно сконструйовану інформацію на мільйонну аудиторію всієї земної кулі.

Радіопропаганда в СРСР підлягала жорсткому контролю й цензурі з боку партійних і державних органів. Увесь контент радіомовлення (програми та їх зміст) планувався і схвалювався заздалегідь. Увесь персонал радіостанцій повинен був мати партквиток або рекомендацію влади. Усі радіоматеріали повинні були враховувати поточну ідеологічну лінію КПРС і не мали викликати небажаного резонансу в суспільстві. Уся інформація поширювалася згідно з жорсткою вертикальною структурою радіоустанов:

Штат радіостанцій різнився від її значущості в проєкції її масштабів та охоплення слухачів. Місцеві радіостанції мали застарілу техніку, а основний зміст трансльованого контенту зводився до зачитування новин з радянської газети. Республіканські радіостанції мали різні відділи: редакції радіогазети, організаційний сектор, художній, музичний, літературно-мистецький відділи, мовлення для дітей, бюро радіореклами та відомчої інформації. Вони мали штат власних кореспондентів, які могли виїжджати на місце події, готувати репортажі. Більшим був штат, який контролював і коригував роботу радіостанції. Так, наприклад, у 1934 р. штат Чернігівського облрадіокомітету складався з 43 осіб, серед них: Голова комітету, заступник голови з технічної частини, відповідальний секретар, друкарка, діловод, головний редактор, завідувачі секторів (приблизно 5 секторів), редактори секторів і так далі (протягом років штат, який займався контролем радіомовлення, майже не змінювався)¹⁰.

Основним завданням радіо, як і інших засобів масової інформації в СРСР, було поширення комуністичних ідеологічних наративів, радянської пропаганди. Основоположними принципами функціонування радянських ЗМІ були т. зв. партійність і народність, тобто партійно вивірена інформація, яка демонструвала «єдність партії і народу», подана в доступній для «широких мас трудящих» формі. Пропаганда охоплювала всі сфери життя: політичну, соціальну, економічну, культурну, науково-технічну, спортивну, міжнародну і

⁷ Радиовещание и телевидение...

⁸ Лизанчук В. Основи радіожурналістики: Підручник. Київ: Знання, 2006. 628 с.

⁹ Каганов Ю. Конструювання «радянської людини»... С. 170.

¹⁰ Журавльов Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині... С. 28–29.

навіть побутову. Залежно від цільової аудиторії і тематики радіопропаганда використовувала різні форми та методи: новини, коментарі, аналітичні передачі, лекції, дискусії, інтерв'ю, репортажі, художні передачі, музичні передачі, гумористичні передачі, конкурси, опитування тощо. У змісті всіх програм, які транслювалися в сітці радіомовлення, мали бути присутні, тією чи іншою мірою, настанови комуністичної ідеології. Загалом створювалася позитивна, оптимістична, щаслива картина життя в Радянському Союзі, не позбавленого певних труднощів, з якими успішно борються під керівництвом комуністів і яке має безальтернативні «райдужні» перспективи. Чудовим прикладом впливу радіо на формування думки людини є чеський журналіст Юліус Фучік, який писав: «Тут [в СРСР] пишуться перші глави майбутньої історії людства ... Сиджу, слухаю радіо, вивчаю радянське життя»¹¹.

Критика була одним із неодмінних методів пропаганди на радіо. Постійній критиці піддавалася «буржуазна ідеологія», релігія, ідеологічно «неправильні» наукові напрямки, науковці. Часто така критика призводила до показового каяття з визнанням провини, що транслювалося радіостанціями. Постійна критика мала на меті сформувати у радянських людей негативні стереотипи щодо «Заходу» та виробити імунітет до його «шкідливого впливу». У літературному контексті ця ситуація може бути асоційована з концепцією «двохвилинки ненависті», яку описав Джордж Орвелл у романі «1984».

Проте стверджувати, що критиці піддавалися лише радянські ідеологічні «вороги», не можна, як і не можна називати всю критику того періоду негативною. Критиці піддавалися різні негативні риси людської поведінки: пияцтво, хабарництво, порушення громадського порядку тощо. Окрім цього, люди навіть у найвіддаленіших кутках країни через радіопередачі отримували змогу знайомитися з новою для себе інформацією: з багатьма літераторами та їх творами, з надбаннями музичного і театрального мистецтва, науковими досягненнями тощо. Транслювалися радіоспектаклі (передача «Театр перед мікрофоном»), радіонарис, концерти класичної музики, радянського / українського естрадного мистецтва (пісні, розмовний жанр), читалися літературні твори (українська класика та радянська література) тощо.

Зрозуміло, що вся ця культурно-просвітницька інформація була ідеологічно витримана. «Не можна твердити, що справедлива справа не потребує пропаганди, що правда сама побідить своєю силою. Правда побіждає в дійсності щойно тоді, і лише тоді стає правдою, як стільки то й стільки людей перейнялось нею до тої міри, що вважають своїм обов'язком переконати в цьому ще й інших людей», – зазначалося в «Літературно-науковому віснику»¹². Теми ж, які могли розглядатися як критика / підрив основ Радянської держави, її ідеології, заборонялися. Навіть натяк на сумнів у правильності партійної лінії карався кримінальною / адміністративною відповідальністю та заборобою обіймати посади. Окрім такої узаконеної / регламентованої редакційної політики всіх ЗМІ в СРСР, на радіо існувала процедура перевірки інформації перед її озвучуванням.

У СРСР створили систему державно-партійних органів різного рівня, завданням яких було організовувати / здійснювати цілеспрямовану пропагандистську роботу. Основними органами радіопропаганди були: Головне управління радянського радіомовлення (ГУРР), яке контролювало всю внутрішню радіопропаганду; Державний комітет СРСР з телебачення та радіомовлення, який координував роботу ГУРР і парткомів республік, округів і областей; Комітет по Телебаченню і Радіомовленню при Раді Міністрів СРСР (КТР), який забезпечував технічне функціонування радіомовлення.

Головним органом партійної цензури в СРСР було Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт). Головліт мав право вилучати зі статей факти, цифри, характеристики, що дискредитують радянську владу і комуністичну партію. Він мав повноваження забороняти друк літературних творів, а також можливість цитувати, або озвучувати літературні праці в ефірі. Головліт затверджував списки літератури, яка підлягала забороні. Могло бути таке формулювання причин заборони: «Запропонувати Головліту УРСР вилучити літературу, авторами якої є вороги народу, згідно списків № 1 і № 2 / Списки додаються»¹³. Безпосередньо цензурою ефірів займалося Головне управління радіомовлення і телебачення. Воно визначало програми, графіки трансляцій та контролювало контент, що мав бути поширений через радіо.

Про важливість радіо як джерела інформації говорить і те, що до 1 січня 1962 р. діяла постанова Раднаркому СРСР від 28 липня 1924 р. «Про приватні приймальні радіостанції», де зазначалася обов'язковість реєстрації радіоприймачів. Але навіть і після її скасування жорсткий контроль за радіо продовжувався. Цьому посприяв вплив радіостанцій

¹¹ Цит. за: Лизанчук В. Основи радіожурналістики. С. 16–17.

¹² Там само. С. 110.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 30. Арк. 2.

країн Західної Європи та США, які активно налагоджували свою сітку мовлення на території СРСР. Радянська влада називала зарубіжний контент «ворожими голосами» і всі роки свого існування намагалася боротися з його поширенням. Так, у зв'язку з тим, що «деякі обкоми, міськкоми і райкоми КП України знизили вимогливість до органів преси, радіо, кіно, телебачення, видавництва, установ культури і мистецтва, рідко обговорюють питання про їх роботу», 7 січня 1969 р. ЦК КПРС видав Постанову «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються та репертуару». У ній зазначалося: «В умовах дальшого загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом особливого значення набуває здатність працівників преси, діячів літератури і мистецтва більш гостро з класових партійних позицій виступати проти будь-яких проявів буржуазної ідеології. Активно і вміло пропагувати комуністичні ідеали, переваги соціалізму, радянський спосіб життя, глибоко аналізувати і викривати різного роду дрібнобуржуазні та ревізіоністські течії»¹⁴. Постанова несла в собі ідею посилення контролю цензури. У ЦК КП України на основі цієї постанови зазначили, що потрібно неухильно виконувати її, а також указали, «що недоліки, про які йдеться у постанові ЦК КПРС, мають місце і в нашій республіці». Також Центральний комітет Комуністичної партії України висував вимоги до партійних організацій редакцій газет, журналів, радіо і телебачення, видавництва, щоб вони постійно турбувалися про підвищення ідейно-політичної підготовки кадрів, створювали у своїх колективах обставини високих вимог, принциповості, творчого пошуку і самокритичності, яка б виключала появу «ідейно незрілих і художньо слабких творів»¹⁵.

Радіоефір був насичений новинними, просвітницькими пропагандистськими програмами. Такі програми, як «Последние известия», новинні випуски програми «Маяк», ідеологічно-освітній радіоцикл «Ленинский университет миллионов», передача «Время, события, люди», яка розповідала про трудові будні радянського суспільства, успіхи соціалістичного будівництва, передачі «Международный дневник», «В странах социализма», «Международные обозреватели за круглым столом», «По странам и континентам», присвячені висвітленню життя за кордоном, – усі вони пропагували комуністичні ідеали, переваги соціалізму, викривали «буржуазні фальсифікації», «хижацький характер» капіталізму, переконували радянських людей у комуністичних перспективах усього людства.

Із перших днів роботи радіо в Союзі Радянських Соціалістичних Республік програми створювалися з огляду на різні категорії аудиторії, залежно від їх віку, соціального походження та часу мовлення. Однією з передач, адресованих робітничому класу, була програма «В рабочий полудень», яка виходила з 1920-х рр. Ця програма мовилася в чітко визначений час. Протягом дня її трансляція тривала з 06:00 до 08:00, з 10:00 до 12:00 і з 18:00 до 24:00 – це час, коли робітники збиралися на роботу, обідня перерва та після закінчення робочого дня. Тривала програма до 30 хвилин. Наповнення передачі будувалося як концерт на замовлення трудящих. У гості на передачу приходили різні композитори, співаки, актори та ін. Попри близькість до інтересів слухача, програма виконувала пропагандистську функцію. У 70–80-х рр. гості програми перед трансляцією їздили на різні комсомольські / ударні будівництва, а потім в ефірі програми із захопленням розповідали про свої поїздки, зустрічі з трудящими, які, звичайно ж, були дуже задоволені своїм життям. Так, в одному з випусків 1979 р. у гостях в передачі був радянський композитор Євгеній Птічкін. Він зазначав: «Мені часто доводиться виступати перед робітниками, колгоспниками, службовцями, воїнами радянської армії, перед нашою молоддю. Географія цих зустрічей дуже широка, такі зустрічі проходили на Танмаші, на БАМі, на будівництвах в Тюменської області, перед сільськими трудящими Ростовської області, Ставропольського краю, на цілинних землях Казахстану. Такі зустрічі збагачують і тих, хто слухає нас, і нас – музикантів. Зазвичай після таких зустрічей народжуються нові теми, з'являються нові пісні»¹⁶. В іншому випуску гість – співачка Едіта П'єха – зазначала: «Мені довелося виступати перед вами. Безпосередньою у ваш “робочий полудень” в робочих цехах. Для мене ці зустрічі дуже приємні і незабутні. Я пам'ятаю незабутню зустріч на КамАЗі. Ми виступали в місті Набережні Челни, до мене звернулася делегація робітників-комсомольців заводу КамАЗ із проханням зустрітися. Давайте прямо в цеху, я подивлюся, як ви працюєте, а потім заспіваю пісні. І з декількох вантажівок спорудили величезну сцену ... І знаєте, як було приємно отримувати квіти і коли тобі руку потискала людина, залишаючи сліди ма-

¹⁴ Цит. за: Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. С. 854–855.

¹⁵ Там само. С. 857.

¹⁶ В рабочий полдень. Запись 1979 г. Передача Всесоюзного радио. Архив. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uK83-2jARbo>.

зуту»¹⁷. Попри те, що час передачі складав близько 30 хвилин, майже в кожному випуску програми були гості. Тривалість їхніх виступів становила від 2 до 4 хвилин, розповідали про свої гастролі на різних промислових підприємствах СРСР, пропагували їхню працю та вироблену продукцію (як приклад – завод КамАЗ і їхні вантажівки). Використовуючи популярність співаків та їхній творчий потенціал, наголошували на важливості роботи всіх робітників різних підприємств, цінності кожної людини в радянській державі.

Успіхи радіофікації відмічали інші засоби масової інформації. До прикладу, одна з регіональних радянських газет давала таку характеристику тенденції поширення та впливу радіо на суспільство: «За роки радянської влади в культурному житті трудящих Дрогобиччини сталися великі зміни ... Невпізнанно змінилося село. В хаті колгоспника засвітилася лампочка Ілліча. З репродукторів чути голос рідної Москви, Києва та інших міст нашої країни. Радіо входить у побут кожного трудячого»¹⁸.

Для населення сільської місцевості були передбачені спеціальні передачі: «Земля і люди», «Сільські зустрічі». Проте, якщо передача «В робочий полудень» мала невеликий хронометраж акцентуації уваги на робочі процеси, здебільшого через відгуки медійних осіб про свої зустрічі з трудовими колективами, то в передачі «Земля і люди» прослідковується більша ідеологізація, увага фокусується на перевагах і радості колективної роботи на рідній землі, єдності трудящих усіх радянських республік. Так, темою одного з випусків було «250-річчя добровільного приєднання Казахстану до Росії» (1982 р.). У передачі наголошувалося на «добровільному приєднанні», а також на тому вкладі, який зробила Росія, СРСР для розвитку економіки, соціальної сфери Казахстану, його цілинних земель тощо: «В сузір'ї братських республік нині ще яскравіше засіяла зірка Казахстану. Підніміться на літаку над степовими просторами – і ви побачите не тільки хлібні ниви, а й стрічки асфальтованих доріг, села, залізничні шляхи, лінії електропередач, корпуси елеваторів, великі заводи, фабрики, міста. – 3 книги Леоніда Ілліча Брежнєва «Цілина»»¹⁹. Для посилення позитивного ефекту від «добровільного приєднання до Росії» та успіхів соціалістичного будівництва в республіці у випуску також описується стан цих земель до «приєднання». Розповідається про те, як багато років джунгарські племена робили набіги на казахські землі, грабували, викрадали скот, і тільки «добровільне приєднання Казахстану до Росії зупинило ці набіги, допомогло розвитку національної економіки та культури казахів. Але найвеличніше значення добровільного приєднання Казахстану до Росії в тому, що російський робітничий клас допоміг встановити Радянську владу казахському народу»²⁰.

Радянське радіо відображало загалом мовну різноманітність країни, ведучи трансляцію рідними мовами національних і автономних республік, округів, областей. Така політика радіомовлення певною мірою сприяла збереженню / підтримці культурної ідентичності національних груп. Але водночас чітко прослідковувалася політика русифікації, тенденція домінування російської мови в усіх сферах життя, і в радіомовленні також.

Для дітей (як цільової аудиторії) виходили передачі «Ровесники» та «Піонерська зоряка». «Піонерська зоряка» розпочинала мовлення о 7:40 ранку й слугувала своєрідним будильником для учнів молодших і середніх класів. Відкривала роботу програма з ранкової розминки. Вона мала на меті популяризувати здоровий спосіб життя, здобуття знань, моральну поведінку як посильний внесок школярів у розвиток соціалістичної вітчизни. У програмі зазвичай звучали різноманітні тематичні розповіді, інтерв'ю з піонерами та їх керівниками, звіти про успіхи та досягнення піонерських колективів, надихаючо-бравурні музичні вставки та пісні, що сприяли налагодженню позитивного настрою та формуванню колективного духу. Програма «Піонерська Зоряка» виконувала важливу роль у формуванні молодого покоління, сприяла ідеологічному та моральному розвитку школярів. Вона допомагала залучати піонерів до колективного творчого процесу, сприяла формуванню радянських цінностей, радянського патріотизму, які були важливим елементом системи виховання в СРСР.

Для учнів старших класів була призначена програма «Ровесники». Вона виходила в ефір двічі на тиждень – у вівторок та четвер о 16:00, тривала 30 хвилин. У передачі обговорювалися різні теми ідеологічного спрямування, які, на думку авторів, могли зацікавити старшокласників, наприклад такі: «Читайте, заздріть, я – громадянин Радянського Союзу», «Моє місце в новій п'ятирічці», «Наші старші товариші-комуністи». Завданнями передачі були утвердження комуністичних ідеалів інтернаціоналізму та радянських цінностей серед молоді, активізація її участі в громадському житті та підтримка сприятливої

¹⁷ В робочий полдень.

¹⁸ Вурловська М. Радіо у повсякденному житті мешканців Дрогобиччини... С. 199.

¹⁹ Цикл передач «Земля і люди». 250-летие добровольного присоединения Казахстана к России (1982). Архив. YouTube. URL: <http://surl.li/ihlwt>.

²⁰ Там само.

атмосфери для формування готовності до самовідданої праці на благо соціалістичної вітчизни та захисту її від ворогів. Радіопередача «Ровесники» мала виконувати важливу роль у вихованні молодого покоління, формуванні його світогляду, патріотичних настроїв. Однак, у період «застою» вже мало хто з громадян СРСР, особливо молоді, вірив чи навіть просто слухав неправдиві / лицемірні на фоні реальності заклики / лозунги / розповіді. Радянське суспільство жило подвійним життям, навіть соціальний конформізм перестав бути вітальним.

Окрім внутрішнього споживача, радянські радіостанції активно поширювали інформацію на країни соціалістичного табору та країни, які керівники СРСР вважали сферами свого впливу. Для популяризації комуністичної ідеології та формування іміджу могутньої наддержави серед широкого загалу зарубіжжя радянське радіо вело мовлення багатьма мовами народів світу. Така багатомовність радіопередач СРСР дозволяла адаптувати програми під специфічні особливості кожної країни та її культурне середовище. Цей підхід сприяв прямому зв'язку між радіостанціями СРСР та аудиторією в країнах соціалістичного табору, підсилюючи відчуття єдності та солідарності.

Багатомовність радянського радіомовлення відповідала стратегії поширення комуністичної пропаганди та формуванню позитивного привабливого іміджу СРСР і підтримки його народами / урядами інших країн. Це певною мірою забезпечувало Радянській державі можливість встановлювати / розширювати контакти з міжнародними спільнотами та впливати на геополітичну ситуацію, розповсюджувати радянські ідеологічні наративи в глобальному масштабі.

Однією із найвідоміших радіостанцій, які транслювали радіопрограми СРСР за кордон, була «Радіо Москва». Вона мала значне охоплення аудиторії в різних країнах світу і транслювала програми, які висвітлювали радянську політику, пропагували соціалістичний спосіб життя та давали слухачам радянське трактування новин, подій, процесів тощо. «Радіо Москва» мала три інтерпрограми. Кожну годину мовлення велося на одній із мов (французькій, японській, китайській та ін.), англійською мовою трансляція велася майже цілодобово²¹. Програми на «Радіо Москва» виходили у форматі новин, експертної аналітики, політичних дискусій, культурних, літературних, музичних, культурологічних та інших передач, які пропагували радянську дійсність і комуністичну ідеологію. Це було важливим інструментом впливу на зарубіжну аудиторію та забезпечення зовнішньої підтримки радянського режиму.

Опозицію та конкуренцію радянській радіопропаганді в СРСР становили спеціально створені для контрпропаганди закордонні радіостанції: Голос Америки, Радіо Свобода, Бі-Бі-Сі, Дойче Веле тощо. Ці радіостанції мали значне охоплення слухачів у СРСР, особливо серед інтелектуалів та дисидентів. Радянський режим намагався мінімізувати слухачську аудиторію зарубіжних радіостанцій за допомогою спеціальних передавачів та адміністративних заходів проти слухачів.

Західні радіостанції активно поширювали альтернативні погляди, розкривали проблеми в радянському суспільстві, аналізували події і явища, замовчувані радянськими ЗМІ (страйки, техногенні катастрофи, товарний дефіцит, переслідування інакодумців тощо). «Ворожі голоси» набули особливого поширення в період «застою», коли радянській системі вже важко було приховувати свої проблеми та недоліки. Для прослуховування західних радіостанцій громадяни СРСР часто будували саморобні радіостанції. Радянська пропаганда ставила за мету заспокоїти внутрішнього споживача, змалювавши кращий образ радянського суспільства та обмежуючи / забороняючи доступ до альтернативної / критичної інформації з-за кордону, звинувачуючи «ворожі голоси» у зловживанні свободою слова та маніпуляції інформацією.

Проведене дослідження доводить, що радіо в СРСР мало великий вплив на суспільство, формування його свідомості та політичної культури. Інтенсивний розвиток радіоінфраструктури, стрімке збільшення кількості радіоточок і приймачів за рахунок державного фінансування в період «застою» сприяли зростанню масштабів охоплення слухачської аудиторії. Основним завданням радіо в Радянському Союзі було поширення комуністичних ідеологічних наративів, спрямованих на формування вітального, позитивного ставлення до радянського способу життя як єдиного прогресивного майбутнього для всього людства. Це досягалося за допомогою різних форм і методів радіопропаганди, які охоплювали різні сфери життя – від політичної, соціальної до культурної та спортивної. Радіо, як і все духовне, культурне життя радянського суспільства контролювалося партійними структурами на всіх рівнях – від всесоюзного до місцевого (районного, заводського та ін.). Критика використовувалася як поширений метод пропаганди, спрямований насамперед на формування негативного стереотипу щодо «загниваючого Заходу» і утвердження

²¹ Реклама на 63 языках народов мира. Архив расписаний передач телеканалов и радио. URL: <http://surl.li/ihlzc>.

ідеологічно правильного погляду на світ. І все ж радіо, поряд із пресою, було джерелом нової інформації, яка стосувалася науки, культури, освіти тощо. Радіо мало значний вплив на розширення світогляду людей у Радянському Союзі, забезпечувало відчуття єдності країни, зв'язок між віддаленими регіонами, зменшуючи відстані та забезпечуючи порівняно швидкий обмін інформацією. А завдяки цензурним обмеженням й партійному контролю режим мав змогу визначати зміст поширюваної на радіо інформації та впливати на суспільну думку.

Отже, радіомовлення в СРСР було потужним засобом комунікації, який відіграв важливу роль у поширенні комуністичної ідеології, формуванні світогляду «радянської людини» («гомосовєтікус»), водночас забезпечуючи населенню доступ до нової інформації, урізноманітнюючи його дозвілля, особливо у важкодоступних, віддалених регіонах. Його вплив та популярність у 1970–1980-х рр. в СРСР засвідчували не стільки технологічний прорив у сфері комунікацій, а скоріше технологічну відсталість промислового розвитку радянської країни у порівнянні з розвинутими країнами Заходу, де на той час основним засобом трансляції інформації стало телебачення.

References

- Kahanov, Yu. (2019). Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953–1991): ukrainska versiiia [«Homo sovieticus identity» construction (1953–1991): version of Ukraine]. Zaporizhzhia, Ukraine.
- Lytvyn, V. (Ed.). (2013). Istoriiia Ukrainy: Khrestomatiiia [History of Ukraine: Anthology.]. Kyiv, Ukraine.
- Ly zachuk, V. (2006). Osnovy radiozhurnalistyky: Pidruchnyk. [Fundamentals of radio journalism: Textbook.]. Kyiv, Ukraine.
- Vurlovska, M. (2018) Radio u povsiakdennomu zhytti meshkantsiv Drohobychchyny (1944–1958) [Radio in everyday life of the inhabitants of Drohobych land (1944–1958)]. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk – East European historical bulletin*, 3, P. 197–202.
- Zhuravlov, T. (2006). Radio i telebachennia na Chernihivshchyni (1920–2005 roky) [Radio and television in Chernihiv region (1920–2005)]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*, 7, P. 23–41.

Остапчук Олексій Олександрович – аспірант, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка (вул. Сухомлинського, 32, м. Переяслав, Україна, 08400).

Ostapchuk Olexsii – graduate student, O. Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university (32 Sukhomlynskoho Str, Pereiaslav, Ukraine, 08400).

E-mail: nyda97@gmail.com

Курок Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, ректор, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка (вул. Київська, 24, м. Глухів, Україна, 41400).

Kurok Oleksandr – doctor of historical sciences, professor, rector, O. Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university (24 Kyivska Str., Hlukhiv, Ukraine, 41400).

E-mail: kurok1955@gmail.com

THE ROLE OF RADIO IN SPREADING SOVIET PROPAGANDA DURING THE «STAGNATION» PERIOD

The purpose of the article is to study the role of radio in spreading Soviet propaganda and its impact on society and culture during the «stagnation» period (70s - early 80s). *The main objectives* include identifying and analyzing the mechanisms of spreading ideological and propagandistic narratives through radio broadcasts, aimed at shaping the worldview of the Soviet population and creating a positive image of the Soviet Union for foreign audiences. The article examines the growth of radio networks and receivers during this period as a necessary condition for scaling the impact of radio propaganda on society; sheds light on the system of control and censorship over radio content; proves that radio, despite its ideological commitment, served as an important source of diverse information and a means of diversifying leisure activities for Soviet citizens. *The methodological basis* of the study is the principles of historicism and objectivity. The methods used are historical analysis, optimisation of the amount of information, etc. *The scientific novelty* of the article lies in the introduction into scientific circulation of the facts for analysing and drawing conclusions from the recordings of various Soviet radio programmes of the «stagnation» period, such as: «In the working noon», «Pioneer star», «Peers», «Earth and people» and others. This allowed for a detailed analysis of the methods used for Soviet propaganda and an understanding of the scope of its dissemination, considering the target audience. The use of these transcripts provides a visual study of the context, linguistic means, and rhetorical techniques used in radio programmes of the time. This approach contributes to a deeper understanding of the role of radio in the dissemination of Soviet propaganda and the impact of radio broadcasting on society and culture during the «stagnation» period. **Conclusion:** Analyzing the research data allows asserting that radio, as an information resource, had a significant impact on society, culture, and people's worldview in the USSR in general and the Ukrainian SSR in particular.

The scaling of radio's influence on the population was achieved through the intensive development of radio infrastructure. The main task of radio was to disseminate communist ideological narratives aimed at forming the spiritual and cultural unity of Soviet society. Radio broadcasting was directly controlled by party structures and subject to censorship, as it was considered an effective tool for party-communist propaganda influence on society.

Key words: radio, radio broadcasting, communist ideology, era of stagnation, soviet propaganda, censorship.

Дата подання: 16 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 жовтня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Остапчук, О., Курок, О. Роль радіо у поширенні радянської пропаганди в період «застою». *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 110–118. DOI: 10.58407/litopis.230614.

Цитування за стандартом APA

Ostapchuk, O., Kurok, O. (2023). Rol radio u poshyrenni radianskoi propahandy v period «zastoiu» [The role of radio in spreading Soviet propaganda during of the «stagnation» period]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 110–118. DOI: 10.58407/litopis.230614.

УДК 94(477.51):929]«1877/1944»

Ярослав Трикашний

ПЕДАГОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА ГАВРИЛОВИЧА БАРАНА-БУТОВИЧА (1877–1944) НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

DOI: 10.58407/litopis.230615

© Я. Трикашний, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7784-877X>

Стаття присвячена українському історику, археологу, краєзнавцю та педагогу С.Г. Барану-Бутовичу. **Мета статті:** використовуючи широке коло джерел, наукову літературу, висвітлити освітянську діяльність та участь у суспільно-політичних процесах початку ХХ ст. ученого та громадського діяча С. Барана-Бутовича. **Наукова новизна** роботи полягає у представленні окремих періодів життя С. Барана-Бутовича та встановленні факторів, які вплинули на формування його світогляду. **Методологічна основа** роботи ґрунтується на базі біографічного методу, з використанням принципів наукового об'єктивізму, комплексності, системності та історизму. **Висновки.** У статті представлено шлях формування особистості С. Барана-Бутовича, висвітлено процеси його навчання, роботи в різних освітніх закладах, участь у революційній діяльності, значення його науко-просвітницької та дослідницької діяльності для Чернігівщини.

Ключові слова: С.Г. Баран-Бутович, освіта, дослідник, викладач, революційний рух, історична комісія.

С. Баран-Бутович народився у с. Козел (нині смт. Михайло-Коцюбинське) Чернігівського повіту Чернігівської губернії¹. Його батько в цьому ж селі працював народним учителем і виконував обов'язки дячка (псаломщика). Степанові було всього 6 років, коли батько помер. Після закінчення сільської школи його як сироту та сина псаломщика прийняли до духовного училища. У 1897 р. Степан закінчив Чернігівську духовну семінарію і за конкурсним іспитом вступив до Петербурзького історико-філологічного інституту. Згідно зі статутим інституту і розпорядженням міністра народної освіти від 21 квітня 1879 р., у навчальний заклад приймали випускників класичних гімназій, які досягли 17-річного віку й закінчили духовні семінарії 1-го розряду. Період навчання був розрахований на чотири роки. Перші два – загальні та теоретичні курси, наступні два – спеціальні та практичні. При переході на третій курс студент самостійно вибирав одну зі спеціалізацій: давні мови, російська словесність, історія або історія та географія.

У петербурзькому історико-філологічному інституті Степан отримав ґрунтовну освіту. У період навчання досліджував (вивчав) переважно західноєвропейську історію: одну зі своїх розвідок – «Франсуа Рабле» – присвятив відомому французькому письменнику, лікарю та сатирику. У дипломній роботі презентував історика та суспільствознавця, французького державного діяча Алексіса де Токвіля («Токвіль, його життя, наукові праці і політична діяльність»)².

Під час навчання в інституті Степан брав участь у революційному русі студентства, зокрема в демонстрації та страйку студентів з приводу смерті революціонерки Марії Вітрової³.

¹ Коваленко О.Б. Баран-Бутович Степан Гаврилович. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1. А–В. С. 182.

² Держаний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-3011. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 2.

³ Там само. Арк. 2; Вітрова Марія Федосіївна (1870–1897) – українська революціонерка, родом із Гетьманщини, акторка українських театрів, учителька. Від 1894 навчалася на Вищих жіночих курсах у м. Санкт-Петербург. Входила до народницького гуртка. Заарештована за звинуваченням у зберіганні антиурядових видань, підозрю-

Петербурзький історико-філологічний інститут С. Баран-Бутович закінчив у 1901 р. з відділення історії, географії та давніх мов із науковим званням кандидата історичних наук⁴.

28 червня 1901 р. був призначений штатним викладачем історії та географії в семи-класне механіко-технічне училище м. Олександрівськ (нині Запоріжжя) Катеринославської губернії, а також викладачем історії до міської жіночої гімназії. Крім того, у 1902–1906 рр. викладав методику історії та методику географії у восьмому (педагогічному) класі Олександрівської жіночої гімназії⁵.

За проєктом Степана Гавриловича в механіко-технічному училищі створили батьківський шкільний комітет, що дозволило налагодити контакти з батьками учнів. Склад учнів у механіко-технічному училищі був, переважно, з робітників залізничних майстерень та заводів⁶. У подальшому тісна співпраця з батьками учнів допоможе Степанові Гавриловичу уникнути тривалого тюремного ув'язнення...

Революційні події, які розпочалися у 1905 р., не оминули й Олександрівськ. 13 жовтня 1905 р. у місті відбувся страйк. У ньому взяли участь і учні механіко-технічного училища. Коли протестувальникам стало відомо, що владою було почато створення «чорної сотні»⁷, революційна частина учнів записалася в робітничі дружини. До створення «чорної сотні» був причетний і Олександрівський жандармський ротмістр Будагоський⁸. У нього склалися доволі складні відносини з адміністрацією механіко-технічного училища, чимало працівників якого перебували під негласним наглядом жандармерії. У листопаді 1905 р. Будагоський заарештував С. Барана-Бутовича за обвинуваченням в участі у збройному повстанні робітників залізниці, агітації серед молоді та організацію комітету боротьби проти погромів. Степан Гаврилович входив до складу комітету, був обраний членом делегації, яка пред'являла вимоги справнику⁹ Вівільському і жандармському ротмістру Будагоському припинити погроми¹⁰.

В особовій справі С. Барана-Бутовича, яка зберігається в Державному архіві Чернігівської області, є копія доносу від 16 січня 1906 р. ротмістра м. Олександрівська до Катеринославського губерньського жандармського управління на директора Олександрівського технічного училища зі звинуваченням його в революційній діяльності¹¹. У цьому документі яскраво проглядається неприязнь, що виникла між жандармом Будагоським і директором механіко-технічного училища Д. Поддєрьогіним. Він прямо звинувачує його у злочинній діяльності, участі в протестах і підбурюванні учнів до страйків. У цьому документі згадується й участь С. Барана-Бутовича у страйках.

Документ друкується мовою оригіналу згідно із сучасними правописними нормами зі збереженням усіх стилістичних та лексичних особливостей авторського тексту. Граматичні помилки виправлено, пунктуацію приведено у відповідність до сучасних вимог. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через дефекти (пошкоджений аркуш).

«Представляя настоящую переписку Начальнику Екатеринославского Губернского Жандармского управления, доношу: Александровское техническое училище давно известно своим вредным направлением благодаря преступной деятельности Директора этого училища Поддерегина. Ещё в сентябре месяце во время демонстративного шествия рабочих от Севастопольского вокзала в город, Директор Поддерегин с частью своих учеников в гражданском платье шел в передних рядах забастовщиков и при рассеянии этой демонстрации казаками получил несколько ударов нагайкой по лицу. При последних событиях, Поддерегин сбросил совершенно свою маску и открыто посещал преступные митинги рабочих, и даже 11-го минувшего января, когда готовилось нападение мятежниками на город, он также был на этом собрании, в чем имеются у меня формальные показания. Что же касается его учеников, то таковые конечно следовали по стопам своего дирек-

вана в причетності до Лахтинської підпільної друкарні «Групи народовольців». Будучи ув'язненою в Трубецькому бастіоні Петропавлівської фортеці, вчинила самоспалення, спричинивши так звані «вітровські демонстрації» у найбільших містах російської імперії.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 6. Спр. 76507 – ФП. Т. 2. Арк. 137 зв.

⁵ Там само. Арк. 150.

⁶ ДАЧО. Ф. Р-3011. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 2 зв.

⁷ «Чорносотенці» – збірна назва представників вкрай правих організацій в Росії в 1905–1917 рр., які виступали з позицій російського націоналізму під гаслами самодержавства, православ'я та народності. Чорносотенці включали реакційні, контрреволюційні та антисемітські групи, які з потурання влади здійснювали напади на революційні групи і здійснювали єврейські погроми.

⁸ Малеев А. Александровская организация РСДРП. На баррикадах в Александровске. 1905 год: Сборник первый под редакцией М. Львовского. Издание Запорожского окружкома КП(б)У, 1925. С. 17.

⁹ Справник – начальник поліції у повіті.

¹⁰ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Спр. 76507 – ФП. Т. 2. Арк. 150 зв.

¹¹ ДАЧО. Ф. Р-3011. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1–2.

тора и 14 декабря, во время боя с мятежниками, человек тридцать было на баррикадах, при чем установлено, что техник Чижевский (сын бежавшего секретаря Земской Управы) и Шелижска бросали бомбы, а Долгоновский убит на баррикадах с ружьем в руках. Дальнейшим дознанием также, конечно, обнаруживается и роль остальных техников, бывших в рядах мятежников, пока лишь выяснено, что большинство техников находилось в железнодорожной столовой (центральный пункт мятежников).

Что же касается возводимого на меня обвинения Поддерегиним, то 17 декабря я действительно встретил Поддерегина у полиции и заметил ему – “В вашем училище много мерзавцев, одного убили и нескольких ранено, и за все это ответственным лицом являетесь Вы”. Это мое заявление настолько [...] он в тот же день скрылся из города Александровска [...] время в Екатериновске, а теперь кажется [...], куда мною послана телеграмма об его арестовании в виду производимого о нем дознания и намерении его выйти за границу.

Учитель технического училища Баран-Бутович действительно мною арестован и был препровожден в тюрьму вместе с другими политическими арестантами обычным порядком, тем более, что он хотя и был в форменной тужурке, но фуражка и пальто на нем были штатские (одежда эта и теперь еще находится в тюрьме) и в законе нигде не указано, чтобы политических арестантов возить в закрытых экипажах, особые привилегии предоставлены лишь священнослужителям и монашествующим.

Ротмистр (Будагоский)

№ 7

16 Января г. Александровск»¹².

В Олександрівській тюрмі С. Баран-Бутович перебував до березня 1906 р.¹³ За сприяння батьківського комітету механіко-технічного училища його було випущено з тюрми, однак він залишився під негласним наглядом жандармерії¹⁴.

Активна громадянська позиція Степана Гавриловича неабияк схвилювала двох старших братів, які на той час жили й працювали в Польщі. Вони умовили його порушити клопотання щодо переведення на аналогічну посаду до Варшави¹⁵.

Із 1 листопада 1906 р. С. Барана-Бутовича було призначено штатним учителем російської мови, російської літератури, історії та географії у Варшавську російську приватну, з урядовими правами, жіночу гімназію ім. Калікевич.

У вересні 1909 р. С. Барана-Бутовича перевели штатним учителем російської мови, російської літератури, історії до Варшавської російської приватної, з урядовими правами, жіночої гімназії Паршиної-Редзько з виконанням обов'язків завідувача цієї гімназії.

У серпні 1912 р. Степана Гавриловича призначено у Варшавську 6-у російську казенну чоловічу гімназію вчителем російської мови, російської літератури та історії. Зміни в професійній діяльності продовжувалися, і 4 жовтня 1912 р. в порядку сумісництва його призначили лектором методики загальної історії на вищі однорічні курси для підготовки викладачів середніх навчальних закладів при Варшавському навчальному окрузі. У Варшавській 6-й чоловічій гімназії і на вищих однорічних педагогічних курсах він працював до евакуації Варшавських російських навчальних закладів у 1915 р., під час Першої світової війни. У 1915 р. Варшавська російська 6-та чоловіча гімназія була евакуйована в Москву, де її було перейменовано в Московську 15-ту чоловічу гімназію.

Під час революції Степан Гаврилович керував першими революційними зборами вчителів колишнього Варшавського округу, на яких було ухвалено резолюцію «про боротьбу проти усяких спроб повернутися до старого ладу»¹⁶.

У Москві Степан Гаврилович працював до др. пол. 1918 р. Крім викладання історії та російської літератури, брав активну участь у роботі історичної комісії при «Суспільстві поширення технічних знань». Це була громадська організація в Російській імперії, що існувала в 1868–1919 рр. Основні її завдання – організація недільних та вечірніх класів для робітників, розробка навчальних планів та програм для них, вивчення технічної та ремісничої освіти в Росії та за кордоном.

Як бачимо, Степан Гаврилович розгорнув активну діяльність на освітянській ниві. Займаючись викладанням та підготовкою кваліфікованих фахівців, він вбачав у історії науку, яка представить уроки минулого задля кращого майбутнього. Підвищуючи рівень освіче-

¹² ДАЧО. Ф. Р-3011. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1–2.

¹³ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Спр. 76507 – ФП. Т. 2. Арк. 150 зв.

¹⁴ ДАЧО. Ф. Р-3011. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 2 зв.

¹⁵ Азарх І. Нові аспекти біографії С.Г. Баран-Бутовича: погляд з сьогодення. *Сторінки воєнної історії України*. 2017. Вип. 19. С. 128.

¹⁶ ДАЧО. Ф. Р-3011. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 3.

ності учнів та вчителів, він створював необхідне середовище для їх сталого, цілеспрямованого розвитку та самовдосконалення.

Сучасні дослідники високо оцінюють науковий внесок і практичний досвід С. Барана-Бутовича. До прикладу, провідна наукова співробітниця Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника А. Пудовкіна характеризує його як визначного професіонала, творця «багатогранного інтелектуального світу»¹⁷; позаштатна кореспондентка УНІАН в Чернігівській області І. Синельник указує на важливість науково-дослідної діяльності науковця та діяльності зі збереження архівів і бібліотечних фондів¹⁸; доцентка Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка О. Черненко присвятила увагу науковому доробку українського археолога, розповіла про його роботу на посаді завідувача історичним відділом та хранителем археологічного фонду Чернігівського державного музею, представила участь науковця в археологічних експедиціях та розвідках¹⁹.

У 1918 р. Степан Гаврилович переїздить до Чернігова, де починає працювати викладачем історії у 2-й чоловічій гімназії (колишня Варшавська 5-а чоловіча гімназія, яку було евакуйовано до Чернігова)²⁰.

Із цього періоду і до кінця життя його діяльність була тісно пов'язана з Чернігівщиною. Він працював у навчальних закладах міста, Чернігівському державному музеї, займався екскурсійною та краєзнавчою діяльністю, проводив археологічні дослідження. Крім того, у період нацистської окупації Чернігова очолив відділ освіти та культури Чернігівської міської управи. Особистість та діяльність Степана Гавриловича були сповнені багатьох злетів та падінь, і наразі залишаються недостатньо розкритими. Ми ставимо собі за амбітну ціль: на основі широкого кола джерел та літератури заповнити прогалини у його біографії, про які розкажемо в наших подальших розвідках.

References

Azarkh, I. (2017). Novi aspekty biografiy S.H. Baran-Butovycha: pohliad z sohoddennia [New aspects of the biography of S.G. Baran-Butovych: a view from the present]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy – Pages of military history of Ukraine*, 19, P. 124–140.

Kovalenko, O. (2003). Baran-Butovych Stepan Havrylovych [Baran-Butovych Stepan Gavrylovych]. Kyiv, Ukraine.

Chernenko O. (2007). Arkheolohichna kolektsiia Chernihivskoho istorychnoho muzeiu im. V. Tarnovskoho (1896–1948 rr.). [Archaeological collection of the Chernihiv V. Tarnovsky historical museum (1896–1948)]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*, 9, 136 p. Chernihiv, Ukraine.

Pudovkina, A. (2011). Osobystisnyi vymir muzeinoi arkheolohii Radianskoi Ukrainy 1920-kh – poch. 1930-kh rr. [The personal dimension of museum archeology of Soviet Ukraine in the 1920s – the early 1930s]. *Literatura ta kultura Polissia – Literature and culture of Polissia*, 61, P. 159–165.

Synelnik, I. (2013). Chernihivskiy istorychniy muzei im. V. Tarnovskoho: instytutsiyniy rozvytok, napriamy roboty, formuvannya fondovykh zibran (kinets XIX – pochatok XX st.) [Chernihiv V. Tarnovsky Historical Museum: institutional development, directions of work, formation of fund meetings (the end of the 19th – the beginning of the 20th c.)]. Kyiv, Ukraine.

Трикашний Ярослав Юрійович – аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Trykashnyi Yaroslav – post-graduate student of the department of history of Ukraine, archaeology and local lore of T. Shevchenko National university «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: yaroslavtrykashnyi@gmail.com

PEDAGOGICAL AND PUBLIC ACTIVITY OF STEPAN GAVRYLOVYCH BARAN-BUTOVYCH (1877–1944) AT THE BEGINNING OF THE 20TH c.

The article is dedicated to Ukrainian historian, archaeologist, local scientist and teacher S.G. Baran-Butovych. **The purpose of the article:** using a wide range of sources, scientific literature to highlight the

¹⁷ Пудовкіна А.С. Особистісний вимір музейної археології Радянської України 1920-х – поч. 1930-х рр. *Література та культура Полісся*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. Вип. 61. С. 159.

¹⁸ Синельник І.С. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського: інституційний розвиток, напрями роботи, формування фондів зібрань (кінець XIX – поч. XX ст.): дис. канд. іст. наук 07.00.06. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 290 с.

¹⁹ Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського (1896–1948 рр.) *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2007. Вип. 9. 136 с.

²⁰ ДАЧО. Ф. Р-3011. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 3.

educational activity and participation in social and political processes of the beginning of the 20th c. of the scientist and public figure S. Baran-Butovych. **The scientific novelty** of the work consists in the presentation of certain periods of life of S. Baran-Butovych and the establishment of factors that influenced the formation of his worldview. **The methodological basis** of the work is based on the biographical method, using the principles of scientific objectivism, complexity, systematicity, and historicism. **Conclusions.** The article presents the way of personality formation of S. Baran-Butovych, the processes of his studies, work in various educational institutions, participation in revolutionary activities, the importance of his scientific, educational and research activities for the Chernihiv region are highlighted.

Key words: S.G. Baran-Butovych, education, researcher, teacher, revolutionary movement, historical commission.

Дата подання: 2 серпня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 13 грудня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Трикашний, Я. Педагогічна та громадська діяльність Степана Гавриловича Барана-Бутовича (1877–1944) на початку ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 119–123. DOI: 10.58407/litopis.230615.

Цитування за стандартом APA

Trykashnyi, Ya. Pedagogichna ta hromadska diialnist Stepana Havrylovycha Barana-Butovycha (1877–1944) na pochatku XX st. [Pedagogical and public activity of Stepan Gavrylovych Baran-Butovych (1877–1944) at the beginning of the 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 119–123. DOI: 10.58407/litopis.230615.

Наталія Павлик

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ГЕРОЯ УКРАЇНИ М.І. СІКОРСЬКОГО (до 100-річчя від дня народження)

DOI: 10.58407/litopis.230616

© Н. Павлик, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1769-9690>

Мета роботи полягає в тому, щоб розглянути кілька наукових розвідок та частково історіографічні матеріали, де показано внесок кожного з дослідників у висвітлення життя й діяльності Михайла Івановича Сікорського з акцентуванням на положеннях, що розкривають магістральні сторінки його біографії й показують досягнення видатного музейника в історії української науки, культури та музейної справи на Переяславщині.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: коротко структурувати біографічні дані про М.І. Сікорського, частково проаналізувати роботи окремих дослідників і найбільш ґрунтовні історіографічні напрацювання із скоординованої теми. Отримані дані запустити в науковий обіг для подальшого використання їх у розкритті означеної теми.

Методологічними засадами дослідження є сукупність методів наукового пізнання: аналіз, узагальнення, систематизація. Провідними методами обрано історичний та біографічний. **Наукова новизна** роботи полягає в аналізі змісту робіт окремих науковців із потрактуванням їх ключових думок та в акцентуванні на найбільш повних історіографічних дослідженнях із вивчення життєдіяльності М.І. Сікорського.

Зроблено **висновки**: професійна та життєва біографія М.І. Сікорського досліджена ґрунтовно, але з появою нових матеріалів до наукового обігу надходять публікації, що потребують історіографічного прочитання.

Ключові слова: біографія, дослідження, історіографія, М.І. Сікорський, музей, науковець, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Україна як держава пройшла історичні етапи становлення та утвердження протягом багатьох століть: кілька поколінь українців присвятило своє життя задля здобуття права на незалежність. Кращі представники національно-визвольного та культурницького руху зробили свій внесок у розбудову Української держави. Відомі постаті минулого й сьогодення становлять історичну пам'ять України, тому важливо знати їх поіменно. Це дасть розуміння, який шлях боротьби пройшли українські патріоти до утвердження незалежної України.

Історія України насичена датами, подіями, інформацією про діяльність окремих постатей, що стали об'єктом дослідження науковців. В історичній науці на поч. ХХІ ст. помітно активізувалися біографічні дослідження, що обумовлено появою історично значимих постатей у різних галузях людської діяльності. Відомо, що особистість може впливати на хід історії, робити значимий внесок у розвиток своєї країни. Історія в персоналіях – особливо цікава тема, тому її краєзнавчий аспект ми ставимо в пріоритет вивчення.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що повного, системно викінченого розгляду науковцями історіографії життя й діяльності яскравої постаті Переяславщини поч. ХХІ ст. М. Сікорського не виявлено. Його життєдіяльність як історичної персоналії досліджено досить ґрунтовно, але відкриваються архіви, оприлюднюються нові спогади, що обумовлює появу додаткових праць про відомого музейника. У цій роботі обмежимося вибіркоким розглядом найбільш важливих наукових та художньо-документальних робіт, кожна з яких розкрила щось нове й невідоме в біографії М. Сікорського. Цим покажемо масштабність його особистості, що засвідчить історичну значимість його персоналії в історії музейної справи в Україні.

У процесі вивчення історіографічних досліджень про життєдіяльність легендарної постаті Переяславщини поч. ХХІ ст. М. Сікорського ефективним виявилось звернення до праць у галузі історії України та музеєзнавства таких дослідників, як В. Коцур, Ю. Фігурний, І. Більченко, С. Дембіцький, М. Махінчук та ін.

Провідною фаховою роботою стала кандидатська дисертація Л. Соги «М.І. Сікорський: інтелектуальний портрет краєзнавця, організатора музейної справи в Україні (1950-і рр. – поч. ХХІ ст.)» (2014 р.).

Ім'я М. Сікорського увійшло в аннали історії України на поч. ХХІ ст. як ім'я відомого музеєзнавця-практика, культуролога, науковця. Ще за життя його шанобливо називали «музейним зодчим», «живою легендою», «патріархом музейної справи»¹.

Народився визначний дослідник матеріальної та духовної культури України 13 жовтня 1923 р. у м. Чигирин Київської губернії, у робітничій родині. У дитинстві втратив батьків, тому з двома братами й сестрою виховувався в Чигиринському дитячому будинку. Освіту здобував у Запорізькому авіаційному технікумі ім. К. Ворошилова (1939–1941 рр.) та на історичному факультеті Київського університету ім. Т. Шевченка (1946–1951 рр.). Був направлений до м. Переяслава-Хмельницького працювати директором краєзнавчого музею. 1955 р. його призначили на посаду директора Переяслав-Хмельницького історичного музею. Ця установа в різні періоди змінювала свою назву, але її незмінним керівником залишався М. Сікорський, аж до відходу із земного життя 27 вересня 2011 р.²

Майже за 60 років подвижницької праці йому вдалося створити в Переяславі знаний і поза межами України Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», що в кращі часи у своїй структурі нараховував 27 музеїв. Стараннями й зусиллями М. Сікорського унікальному музейному комплексу в Переяславі 1999 р. було надано статус Національного, що нині функціонує як Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»³.

Праця М. Сікорського була гідно поцінована, що засвідчують нагороди, премії та присвоєні почесні звання: медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», орден Червоного Трудового Прапора (1976 р.), орден Жовтневої Революції (1986 р.), орден Богдана Хмельницького III ступеня (1995 р.), орден князя Ярослава Мудрого VI ступеня (2001 р.), орден Святого рівноапостольного князя Володимира (2003 р.), звання Герой України (2005 р.), Золота медаль Академії мистецтв України (2008 р.), Золота медаль Національної академії образотворчого мистецтва й архітектури (2008 р.), Державна премія УРСР ім. Т. Шевченка в галузі літератури, журналістики та мистецтва (1989 р.), Республіканська премія ім. Д. Яворницького (1993 р.), премія «Гордість України» (2003 р.), премія ім. В. Вернадського (2001 р.) та ін.⁴

«Указом Президента України Віктора Ющенка № 459/2005 від 11 березня 2005 р. за самовіддане служіння Україні на ниві збереження і увічнення культурної і духовної спадщини українського народу, багаторічну подвижницьку, науково-просвітницьку діяльність генерального директору Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” Київської області Михайлу Івановичу Сікорському присвоєно звання Герой України з врученням ордена Держави»⁵.

М. Сікорський у 70–80-х рр. ХХ ст. неодноразово був обраний членом правління Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, Всеукраїнської спілки краєзнавців, Всеукраїнського фонду культури⁶.

На вшанування пам'яті відомого земляка в Переяславі на його могилі встановлено пам'ятник, у місті – дві меморіальні дошки, його іменем перейменовано вул. Московську.

У Музеї Заповіту Т. Шевченка є музейна кімната М. Сікорського, де експонуються його особисті речі, портрети та фотографії, а також – нагороди, подяки, грамоти тощо. Там щорічно проводяться уроки «М.І. Сікорський у пам'яті поколінь». Біля меморіальної дошки, поблизу садиби А. Козачковського, розповідається про життєвий і творчий шлях подвижника музейної справи на Переяславщині. Увага відвідувачів звертається на те, як виражена пошана до М. Сікорського: дітям докладно розказують про досягнення М. Сікорського як науковця і як музейника-практика. Акцентується на тому, що цінні артефакти опинилися в музеях Переяслава завдяки особистим зусиллям М. Сікорського. Наголошується, що справа відомого музейного діяча др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст. М. Сікорського продовжить свій розвиток стараннями прийдешніх поколінь. Сучасники відомого не тільки в Україні, а й у світі музейного діяча його життя й діяльність назвали подвигом. Витримки з

¹ Більченко І. Огляд джерельної бази дослідження культурної діяльності Михайла Сікорського – фундатора музейної справи на Переяславщині. *Гілея* / Гол. ред. Вашкевич В. Київ: Вид-во «Гілея», 2015. Вип. 102 (11). С. 52–56.

² Сікорський Михайло Іванович. *Вікіпедія*. URL: [wikipedia.org https://uk.wikipedia.org/wiki/Сікорський_Михайл](https://uk.wikipedia.org/wiki/Сікорський_Михайл).

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Тонконог О., Шакула В. Внесок Михайла Івановича Сікорського у розвиток вітчизняного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 174.

вірша Андрія Будугая «Подвиг Михайла Сікорського» в ліричних тонах змальовують подвижницьке життя М. Сікорського:

*Є подвиги, спресовані
в години чи хвилини,
А є ще інші – ті, які
тривають все життя.
І кожний з них по-своєму
підносить дух людини,
І кожний з них по-своєму
важливий для буття...
Подібний подвиг здійснював
Михайло – син Івана
І музи Клію побратим, –
що півстоліття йшов
До створення музейного
сузір'я «Київстану»,
До зберігання спадщини
і етносу основ⁷.*

Музейна діяльність М. Сікорського тривала шість десятиліть і увінчалася колосальними результатами. Відповідно є потреба вивчення його музейних, краєзнавчих та історичних надбань. Зроблено кілька спроб систематизувати наукові здобутки вченого методом створення бібліографічного покажчика, у науковому обігу наявні дослідження біографічного характеру. Цінним джерелом є роботи самого Михайла Івановича.

Послужний список публікацій патріарха музейної справи нараховує близько 130 наукових праць, 12 з яких складають книги та монографії: «Переяслав-Хмельницький» (1969 р.), «На землі Переяславській» (1983 р.), «Скарби нашої пам'яті» (1993 р.), «Музеї землі Переяславської» (2004 р.) та ін. Свої краєзнавчі, археологічні та роботи з історії України вчений публікував не тільки в Україні, а й за кордоном, був членом редакційних колегій журналів «Музеї України» та «Українська культура»⁸.

Повного й системно викінченого розгляду науковцями історіографії життя та діяльності М. Сікорського не виявлено. У статті Л. Наumenко «Михайло Іванович Сікорський (1950–1991 рр.) в сучасних історичних студіях» зроблено історіографічний огляд праць, присвячених найважливішим етапам життя та науково-дослідницької діяльності М. Сікорського. Дослідниця зробила короткий експрес в історію розвитку музейної справи в Україні в 40–50 рр. ХХ ст., пов'язавши її з історичними подіями Переяславщини, що відобразилися в музейному висвітленні. Було зазначено, що історіографія досліджуваної теми умовно поділяється на два періоди: «перший – (1950–1991 рр.), який охоплює творчу працю М. Сікорського за радянської доби; другий – 1991 р. і до наших днів» (тобто 2014 р. – час виходу статті Л. Наumenко)⁹. У назві статті зазначено період (1950–1991), але науковець розглядає й праці, видані до 2012 р. Дослідниця називає ряд видань та характеризує роботи авторів різних років, де ключовими є музейна та наукова діяльність М. Сікорського. Це такі імена: І. Розум, Л. Сіробаба, С. Колесник А. Закружецька та ін. Окремо й докладно в художньо-документальному стилі проаналізовано внесок М. Махінчука в розкриття біографічних віх життя та діяльності М. Сікорського. Л. Наumenко зазначила, що М. Сікорський брав участь у підготовці першого випуску (2007 р.) збірника наукових праць: «Переяславіка». «З 2012 р. у Переяславі-Хмельницькому започатковано Всеукраїнський історико-культурологічний форум “Сікорські читання” ..., видано колективну монографію, присвячену 90-річчю з дня народження М.І. Сікорського, в якій представлено значний дослідницький матеріал колективу науковців Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”, що всебічно висвітлює внесок Михайла Івановича Сікорського в розвиток вітчизняної культури, пам'яткоохоронної справи, музейництва»¹⁰.

Актуалізувала й упорядковувала інформативно дані по означеній проблематиці І. Більченко в статті «Огляд джерельної бази дослідження культурної діяльності Михайла Сікорського – фундатора музейної справи на Переяславщині». Такий підхід акумулював об'єктивні дані про діяльність М. Сікорського та висвітлив його вплив на збереження культурної спадщини українського народу. Дослідниця зауважила, що не існує особисто-

⁷ «Моє життя – мої музеї...»: зб. матеріалів до 90-річчя від дня народження Героя України М. Сікорського / Упоряд. та коментар. О. Горбовий, Т. Нагайко; ред. Т. Нагайко; вступ. ст. Л. Новохатько. 2-е вид., перероб. та доп. Переяслав-Хмельницький: ФОП О. Лукашевич, 2013. С. 228.

⁸ Тонконог О., Шакула В. Внесок Михайла Івановича Сікорського... С. 172.

⁹ Наumenко Л. Михайло Іванович Сікорський (1950–1991 рр.) в сучасних історичних студіях. Інститут історії України. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/167084>.

¹⁰ Там само.

го фонду М. Сікорського у вигляді цілісних архівних джерел. Ця розвідка спрямована на опрацювання публікацій вченого-музеєзнавця та внутрішньомузейної документації з архівного відділу НІЕЗ «Переяслав»¹¹.

І. Більченко поглибила й деталізувала історіографічні аспекти життєдіяльності М. Сікорського в науковій розвідці «Джерельна та історіографічна база дослідження діяльності Михайла Івановича Сікорського – фундатора музейної справи Переяславщини». У роботі ґрунтовно проаналізовано архівні матеріали, організаційно-розпорядчу документацію НІЕЗ «Переяслав», публікації М. Сікорського. Автором акцентовано, що історіографія заявленої теми охоплює період від 1970-х рр. до поч. XXI ст., коли діяльність М. Сікорського була спрямована на створення та розбудову музеїв Переяслава¹².

Узявши до уваги напрацювання Л. Науменко (Соги) та І. Більченко, обмежимося вибірковою розвідкою наукових і художньо-документальних робіт, кожна з яких розкрила щось нове й невідоме з біографії історика, який підняв пласти історії та культури древнього Переяслава методом музейного представлення.

В історіографічному списку значимою є праця М. Зніщенка, який першим уклав бібліографічний покажчик опублікованих творів М. Сікорського. Його наукова розвідка «Скарби Михайла Сікорського» в рамках серії «Наші видатні земляки» видана 2003 р. накладом 500 примірників до 80-річного ювілею М. Сікорського. Важливо, що, крім неповного переліку робіт вченого, у покажчику подано частковий перелік публікацій про нього, його автобіографії та інформовано про діючі музеї НІЕЗ «Переяслав», які створені під керівництвом визнаного майстра музейної справи. У книзі подано екслібрис з ініціалами С.М.І. Укладач до списку праць і публікацій М. Сікорського, наданого НІЕЗ «Переяслав», у примітці зазначив, що повний опис матеріалів установити неможливо через відсутність джерел, в яких друкувалися ці матеріали¹³.

Старший науковий співробітник Меморіального музею Г. Сковороди І. Більченко 2012 р. дослідила архівні та бібліотечні джерела на предмет достовірності поданої інформації в покажчику М. Зніщенка. Дослідниця підтвердила факт відсутності даних по 31 позиції, в яких наводиться авторство М. Сікорського, та чітко упорядкувала рубрику «Наукові звіти». Уточнений бібліографічний список І. Більченко становить перелік археологічних наукових звітів відповідно до хронології їх написання. Але й це дослідження не можна вважати вичерпним, адже воно не містить повної інформаційної бази з цього питання¹⁴.

У статті С. Дембіцького «М.І. Сікорський – творець Переяслав-Хмельницького історичного музею» простежено діяльність видатного творця переяславських музеїв, неперерісності особистості М. Сікорського, показано етапи створення Переяслав-Хмельницького історичного музею, розкрито нюанси експедиційної та експозиційної роботи в цьому напрямку під керівництвом директора¹⁵.

На пошану пам'яті Героя України М. Сікорського 2012 р. вийшла у світ збірка матеріалів «Моє життя – мої музеї...» під редакцією Т. Нагайка, де вперше зібрано частину творчої спадщини патріарха музейної справи – 11 різножанрових творів. До перевиданої книги в 2013 р. додатково автори вмістили ще 4 віднайдені роботи М. Сікорського, що, як і передмова до неї, стали певним орієнтиром у пошуку ще невідомих сторінок життя й діяльності М. Сікорського¹⁶.

У статті старшого наукового співробітника Музею Заповіту Т. Шевченка Н. Павлик «Літературна спадщина Михайла Івановича Сікорського: текстологічні особливості письма», що опублікована 2015 р., розкрито деякі проблеми перших спроб упорядкування літературної спадщини М. Сікорського, специфіку стилістики його усного та писемного мовлення, що реалізовувалось у науковій, епістолярній та побутово-професійній діяльності.

«Усне мовлення М. Сікорського було неспішним, речення прості, короткі, інтонаційно рівні, без голосових перепадів. Мова дещо пересипана русизмами, що було обумовлено домінуючим становищем російської мови за радянських часів. Під час ведення екскурсій не застосовував стандартного, однотипного викладу матеріалу. М. Сікорський імпровізував, особливо акцентував увагу на цікавих, історично значимих експонатах. Поміт-

¹¹ Більченко І. Огляд джерельної бази дослідження культурної діяльності Михайла Сікорського – фундатора музейної справи на Переяславщині. *Гілея*. 2015. Вип. 102. С. 52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_102_11.

¹² Більченко І. Джерельна та історіографічна база дослідження діяльності Михайла Сікорського – фундатора музейної справи Переяславщини. *Переяславка: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. 2017. Вип. 12. С. 29–35.

¹³ Скарби Михайла Сікорського: бібліографічний покажчик / Уклад. М. Зніщенко та ін. Київ, 2003. 31 с.

¹⁴ Більченко І. Джерельна та історіографічна база дослідження... С. 31.

¹⁵ Дембіцький С. М. І. Сікорський – творець Переяслав-Хмельницького історичного музею. *Переяславка: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. 2015. Вип. 9. С. 132–137.

¹⁶ Павлик Н. Літературна спадщина Михайла Івановича Сікорського: текстологічні особливості письма. *Переяславка*. 2015. Вип. 9. С. 248.

ними в тексті мовлення завжди були легенди, які М. Сікорський або переповідав, вплітаючи в текст, або історичні події сам міфологізував, і цим оповивав факти ореолом таємничості. Тобто, застосовував інтертекстуальний чинник в імпровізованому мовленні»¹⁷.

Усне й писемне мовлення М. Сікорського різнилися: перше не увиразнювалося жестикуляцією, мімікою, але було помітне специфічною артикуляцією та розрахунком на аудію; друге – мало стильові ознаки письма, але теж із певними відхиленнями, що відображало основні напрямки музейної роботи – науково-дослідну, екскурсійну тощо. М. Сікорський у професійній діяльності будував комунікативну стратегію за допомогою розмовного, офіційно-ділового та наукового стилів. М. Сікорському більш притаманна розповідність, і це обумовлено авторською схильністю до науково-популярних творів на історичну тематику¹⁸.

Звучання як форма тексту в професійній діяльності М. Сікорського було повсякденним і переважаючим у практичній стилістиці¹⁹.

Одним із найбагатших джерел пізнання й вивчення особистості М. Сікорського є його особистий архів. Електронна база документів та матеріалів поділена на 3 справи: 1. «Особисті документи М. Сікорського. Нагороди, подяки та грамоти М. Сікорського»; 2. «Ділове листування, різні робочі документи М. Сікорського. Листівки, телеграми М. Сікорського. Телеграми та факси, отримані після смерті М. Сікорського»; 3. «Привітання М. Сікорського з нагоди ювілейних дат. Привітання М. Сікорського з нагоди 40, 50, 60-річчя професійної діяльності та дня народження».

«Особистий архів М. Сікорського» становить цінність як окреме наукове дослідження, де сконцентровано масив першоджерел, окреслено загальну картину громадської й культурної діяльності видатного музейника др. пол. XX – поч. XXI ст.²⁰

Стаття Р. Бондаренко та В. Ткаченка «Сікорський Михайло Іванович» у 10-му томі «Енциклопедії історії України» засвідчила академічний рівень дослідження та можливість широкого інформаційного доступу й достовірність даних, що стала базовою в наукових розвідках про неординарну особистість М. Сікорського²¹.

За інформаційною насиченістю до історико-біографічних джерел можемо віднести художньо-документальні твори лауреата премії ім. М. Сікорського М. Махінчука. Зазначимо, що письменник у виданій 2013 р. трилогії «Мереживо мінливого часу» до 1-го тому включив художньо-документальну повість «Музейний подвижник Михайло Сікорський», де узагальнив і підсумував біографічні дані про М. Сікорського, провів паралелі його життєпису з історичними подіями минулого й сучасного України. Документальна біографія М. Сікорського стала основою для ведення художнього діалогу автора з героєм, що через емоційне подання особистості створило легендарний образ М. Сікорського. Фактаж процесу ідейного й практичного зародження та становлення музейної справи на Переяславщині зусиллями М. Сікорського – такі провідні напрацювання М. Махінчука в зазначеній книзі²².

Збагатила історіографію дослідження життя та діяльності М. Сікорського стаття Ю. Авраменка «Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Івановича Сікорського», де розглядається діяльність Героя України, генерального директора НІЕЗ «Переяслав» М. Сікорського зі збереження, охорони та використання нерухомих пам'яток культурної спадщини. Автор розкрив багато ініціатив і починань М. Сікорського, подав перелік музеїв Переяслава, які з'явилися в Україні його стараннями.

Ю. Авраменко зазначив, що директорів доводилося працювати «в умовах жорсткого партійно-комуністичного ідеологічного контролю, ... коли подвижництво стосовно національної спадщини вважалося “віджилою патріархальністю”, а то й ще жорстокіше – “націоналізмом”»²³. Науковець перераховує пам'ятники та пам'ятні знаки, які були встановлені в місті та районі за безпосередньої участі директора, та розкриває його дієву участь у розробці проекту створення заповідника Запорозької Січі на Хортиці.

Ю. Авраменко акцентує увагу на поєднанні в особистості М. Сікорського творця музеїв і пам'яткоохоронця: він уміло й раціонально використав унікальні споруди під музейні потреби, зберіг меморіальні садиби академіка та архітектора В. Заболотного, А. Козачков-

¹⁷ Павлик Н. Літературна спадщина Михайла Івановича Сікорського... С. 249.

¹⁸ Там само. С. 250.

¹⁹ Там само.

²⁰ Особистий архів М.І. Сікорського. *Навчально-науковий центр усної історії*. URL: webnode.com.ua. <https://oralhistory.webnode.com.ua> > proekti > osobist.

²¹ Бондаренко Р., Ткаченко В. Сікорський Михайло Іванович. *Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін.* Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 574.

²² Махінчук М. *Мереживо мінливого часу*. Київ: КИТ, 2012. Кн. 1. 592 с.

²³ Авраменко Ю. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Івановича Сікорського. *Краєзнавство*. 2013. № 4 (85). С. 99.

ського, Шолом-Алейхема. Поряд із цим допоміг у збереженні багатьох нерухомих пам'яток культурної спадщини на Київщині²⁴.

Пізнавальною є стаття О. Тонконог та В. Шакули «Внесок Михайла Івановича Сікорського у розвиток вітчизняного краєзнавства». Автори виявили нові факти професійної діяльності М. Сікорського як краєзнавця, акцентуючи на його відкриттях і досягненнях у галузі археології: «Значну увагу Михайло Сікорський присвятив дослідженням історії давнього міста. Саме за його ініціативою на Переяславській землі почали працювати київські археологи. М. Сікорський брав безпосередню участь, а з часом організовував експедиції, які займалися археологічними дослідженнями місцевих пам'яток, вивчав літописи, давні джерела»²⁵. Спостережливі науковці виявили, як він працював у Краківському архіві, показали досягнення у вивченні історії українського козацтва, повстанського руху в Україні XVII ст., зокрема на Переяславщині, надання Переяславу Магдебурзького права, повстання Переяславського полку 1666 р., бої Тараса Трясила з поляками під Переяславом 1630 р. тощо. Дослідниця не оминула факт, що «М. Сікорський свої дослідження історії на основі використаних стародруків та знайдених документів з історії Переяславщини систематизовано висвітлив у окремих розділах фундаментального видання «Історія міст і сіл УРСР. Київська область» (у співавторстві з В. Демидюком)»²⁶.

Підсумковою в плані розробки теми історіографічного вивчення життя й діяльності М. Сікорського є монографія Ю. Фігурного «Михайло Сікорський – світоч України», що вийшла у світ 2017 р. Науковець проаналізував здобутки одного з перших дослідників біографії музеєзнавчої та краєзнавчої діяльності М. Сікорського – М. Махінчука, зокрема документальні повісті про минувшину та сьогодення Переяславщини «Переяславський скарб: документальна повість», «Обереги нашої пам'яті: Книга для читання з історії Рідного краю» (детально висвітлено тернисту дорогу Михайла Сікорського), «Переяславський скарб Михайла Сікорського». Ю. Фігурний подав перелік прізвищ науковців, які провели виважений аналіз різних аспектів наукової та музейної діяльності М. Сікорського: Т. Нагайко, О. Колибенко, В. Коцур, А. Мінгазутдінов, О. Юрченко та ряд інших. Детально відстежено започаткування й проведення Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» у стінах ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», що став щорічним, та видання наукових збірників – як підсумок цих читань²⁷.

Дослідник відзначив наукову цінність і монографії «Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу» (2013 р.): «Ця колективна монографія повно і комплексно подає інформацію про життєвий і творчий шлях М. Сікорського. В ній фахово проаналізовано вагомий внесок, який зробив Михайло Іванович у вивчення, збереження і популяризацію духовної і матеріальної культури українського народу, охарактеризовано роль музейного подвижника у розвиток музейної, пам'яткоохоронної, краєзнавчої, археологічної справи та науковий доробок М. Сікорського»²⁸. Не залишився поза увагою Ю. Фігурного й біографічний нарис «Михайло Іванович Сікорський» А. Мінгазутдінова та Ю. Лапиша, які висвітлили звияжну долю й великі здобутки визначного подвижника музейної справи М. Сікорського, зазначили, що завдяки йому старовинне українське місто Переяслав перетворилося на місто музеїв, відомих не лише в Україні, але й далеко за її межами.

У поле зору історіографічного дослідження Ю. Фігурного також потрапили: розділ, присвячений 90-річчю з дня народження музейника Михайла Сікорського, у науковому журналі «Краєзнавство» № 4 (75) (2013 р.) та дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Л. Соги (Науменко) «М. Сікорський: інтелектуальний портрет краєзнавця, організатора музейної справи в Україні (1950-ті рр. – поч. XXI ст.)» (науковий керівник – доктор історичних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України В. Коцур)²⁹. Підсумовуючи, можна сказати, що автором детально охарактеризовано історіографію, джерельну базу та теоретико-методологічні засади вивчення громадської та наукової діяльності М. Сікорського, окреслено етнокультурний вимір його здобутків як музейника.

«Аналіз опублікованої і неопублікованої документальної спадщини про М. Сікорського, наукових і науково публіцистичних, бібліографічних видань про видатного організатора музейної справи на Переяславщині засвідчує помітне зростання наукового інтересу до-

²⁴ Авраменко Ю. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Івановича Сікорського. С. 99.

²⁵ Тонконог О., Шакула В. Внесок Михайла Івановича Сікорського... С. 172.

²⁶ Там само. С. 174.

²⁷ Фігурний Ю. Михайло Сікорський – світоч України: монографія. Київ: НДІУ, 2017. 150 с.

²⁸ Там само. С. 17.

²⁹ Там само. С. 19.

слідників та творців музейної справи в Україні, започаткування синергетичного підходу до цієї проблеми в площині «людина-суспільство»³⁰.

Проаналізувавши виявлену історіографічну базу з вивчення життя й діяльності М. Сікорського, доходимо таких висновків. У науковому обігу достатньо багато праць про музейну та науково-громадську діяльність М. Сікорського, в яких кожен дослідник відкрив щось нове. У цьому викладі ми показали такий аналітичний зріз щодо значимих напрацювань у розкритті актуалізованої теми. Поряд із цим треба зазначити, що йде активне вивчення біографічних моментів життя відомого історика. Т. Грудевич розробляє тему, якої досі не торкалися дослідники, – вивчає епістолярну спадщину М. Сікорського. Це реалізувалося в монографію, яка потребує окремого аналізу з огляду на нову розроблену тему. На часі й філологічне вивчення писемних текстів М. Сікорського³¹. Відповідно з'являються нові наукові надходження, що потребуватимуть включення до історіографічного опису. Виходячи з цього, проаналізована нами історіографія й окремі дослідження є водночас і пошуковою базою, і базою для доповнення новими джерелами.

Постать Героя України М. Сікорського дослідниками бачиться осібно, досягнення якого реалізовані в особливій сфері діяльності – музейній справі. Як громадський та культурний діяч сучасності, він впливав не тільки на формування образу Переяславщини, а й відіграв важливу роль у розвитку української національної держави. Вивчення історії Переяславського краю в персоналіях на прикладі особистості М. Сікорського підкреслює глибокі мистецькі традиції українського народу.

Наукове зацікавлення життям і діяльністю відомих особистостей Переяславщини проглядається в роботах ряду науковців-краєзнавців. На прикладі персоналії М. Сікорського нами виявлено джерела, з яких видно рівень дослідженості цієї теми.

References

Avramenko, Yu. (2013). Pamiatkoohoronna diialnist Mykhaila Ivanovycha Sikorskoho [Monument preservation activities of Mykhailo Ivanovich Sikorskyi]. *Kraieznnavstvo – Local nistory*, 4 (85), P. 99–104. Kyiv, Ukraine.

Bilchenko, I. (2015). Ohliad dzhherelnoi bazy doslidzhennia kulturnoi diialnosti Mykhaila Sikorskoho – fundatora muzeinoi spravy na Pereiaslavshchyni [Review of the source base for the study of the cultural activities of Mykhailo Sikorskyi, the founder of the museum business in the Pereiaslav region]. *Hileia*, 102 (11), P. 52–56. Kyiv, Ukraine.

Bilchenko, I. (2017). Dzhherelna ta istoriografichna baza doslidzhennia diialnosti Mykhaila Sikorskoho – fundatora muzeinoi spravy Pereiaslavshchyny [The source and historiographical base of research on the activities of Mykhailo Sikorskyi, the founder of the Pereiaslav region museum business]. *Pereiaslavika: naukovi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: scientific notes of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»*, 12 (14), P. 29–35. Pereiaslav-Khmelnyskyi, Ukraine.

Dembitskyi, S. (2015). M.I. Sikorskyi – tvorets Pereiaslav-Khmelnyskoho istorichnoho muzeiu [M.I. Sikorskyi is the creator of the Pereiaslav-Khmelnyskyi historical museum]. *Pereiaslavika: naukovi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: scientific notes of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»*, 9 (11), P. 132–137. Pereiaslav-Khmelnyskyi, Ukraine.

Fihurnyi, Yu. (2017). Mykhailo Sikorskyi – svitoch Ukrainy [Mykhailo Sikorskyi is a progenitor of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Hrudevych, T. (Complier). (2020). Postat Mykhaila Sikorskoho kriz pryzmu poshtovoi korespondentsii [The figure of Mykhailo Sikorsky through the prism of postal correspondence]. Pereiaslav-Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Makhinchuk, M. (2012). Merezhyvo minlyvoho chasu [Lace of changing times]. Kyiv, Ukraine.

Pavlyk, N. (2015). Literaturna spadshchyna Mykhaila Ivanovycha Sikorskoho: tekstolohichni osoblyvosti pysma [The literary heritage of Mykhailo Ivanovich Sikorskyi: textological peculiarities of writing]. *Pereiaslavika: naukovi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: scientific notes of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»*, 9 (11), P. 247–250. Pereiaslav-Khmelnyskyi, Ukraine.

Tonkonoh, O., Shakula, V. (2011). Vnesok Mykhaila Ivanovycha Sikorskoho u rozvytok vitchyzniano-ho kraieznnavstva [The contribution of Mykhailo Ivanovich Sikorskyi to the development of national local history]. *Kraieznnavstvo – Local nistory*, 4, P. 171–176. Kyiv, Ukraine.

Павлик Наталія Миколаївна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей Заповіту Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Шевченка, 8, м. Переяслав Бориспільського р-ну Київської обл., 08400, Україна).

³⁰ Науменко Л. Михайло Іванович Сікорський (1950–1991 рр.)...

³¹ Постать Михайла Сікорського крізь призму поштової кореспонденції / Автор-упорядник Т. Грудевич. Переяслав-Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 148 с.

Pavlyk Nataliya – a senior researcher at the research department of the «Museum Testament T. Shevchenko» of the National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav» (8 Shevchenko St., Pereyaslav, Boryspil District, Kyiv Region, 08400, Ukraine).

E-mail: pavliknatasha@ukr.net

TO THE ISSUE OF STUDYING THE LIFE AND WORK OF THE HERO OF UKRAINE M.I. SIKORSKYI (To the 100th anniversary of the birth)

The purpose of the work is to consider several scientific investigations and partially historiographical materials, which show the contribution of each of researchers to the coverage of the life and activities of Mykhailo Ivanovich Sikorsky, with an emphasis on the provisions that reveal main pages of his biography and show achievements of an outstanding museum worker in the history of Ukraine of science, culture and museum affairs in Pereyaslav region.

The realization of the set goal involves solving the following **tasks**: briefly structuring biographical data about M.I. Sikorskyi, partially analyzing works of individual researchers and the most thorough historiographic studies on a coordinated topic. The obtained data will be put into scientific circulation for their further use in the disclosure of the specified topic.

The methodological foundations of this research are a set of methods of scientific knowledge: analysis, generalization, systematization. Historical and biographical methods were chosen as leading methods.

The scientific novelty of the work consists in the analysis of the content of works of individual scientists with the interpretation of their key opinions and in the emphasis on the most complete historiographical studies on the study of life activities of M.I. Sikorskyi.

Conclusions have been made: the professional and life biography of M.I. Sikorskyi has been thoroughly researched, but with the appearance of new materials, publications that require historiographical reading enter the scientific circulation.

Key words: biography, research, historiography, M.I. Sikorskyi, museum, scientist, National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav».

Дата подання: 18 жовтня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 9 грудня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павлик, Н. До питання вивчення життя та діяльності Героя України М.І. Сікорського (до 100-річчя від дня народження). *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 124–131. DOI: 10.58407/litopis.230616.

Цитування за стандартом APA

Pavlyk, N. Do pytannia vyvchennia zhyttia ta diialnosti Heroia Ukrainy M.I. Sikorskoho (do 100-richchia vid dnia narodzhennia) [On the issue of studying the life and work of the Hero of Ukraine M.I. Sikorskyi (To the 100th anniversary of his birth)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 124–131. DOI: 10.58407/litopis.230616.

УДК 821.161.2-6

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

ДВА НЕВІДОМИХ ЛИСТИ ІВАНА БАГРЯНОГО

DOI: 10.58407/litopis.230617

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>, <https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

У публікації вперше введені до наукового обігу два невідомі досі листи видатного українського письменника-емігранта Івана Багряного. Листи були виявлені в майже не вивченому архіві письменника, переданому нещодавно із США до Національного університету «Києво-Могилянська академія». Листи стосуються не літературної, а політичної діяльності Івана Багряного. Вони проливають світло на політичне та церковне життя української повоєнної еміграції, дозволяють повніше уявити політичне кредо Багряного, його світогляд, негативне ставлення до деяких політичних і церковних діячів, фіксують непримиренну позицію письменника до тоталітарної держави – СРСР.

Ключові слова: Іван Багряний, українська еміграція, тоталітарний режим, епістолярна спадщина.

Твори видатного українського письменника Івана Багряного (Лозов'ягіна) лише в роки самостійної України стали повертатися до читача материкової України. До того вони побували лише на Заході.

Іван Багряний (1906–1963) прожив життя, сповнене тяжких випробувань. Він народився в Охтирці на Сумщині, а досягнувши повноліття, працював на шахтах Донбасу, вчителював (викладав малювання), навчався в Київському художньому інституті, але закінчити цей навчальний заклад не зміг через політичну неблагонадійність. Його літературні твори забороняла компартійна цензура, письменника звинувачували в «контрреволюційній агітації», за що він у 1932 р. вперше був заарештований. Засланий на Далекий Схід, спробував втекти, але невдало, отримав новий термін (3 роки). Після повернення був заарештований вдруге (1938 р.), сидів у камері смертників, але не підписав звинувачення і йому пощастило звільнитися в 1940 р. Під час німецько-радянської війни переїхав у Галичину, де приєднався до українського підпілля, писав романи, зокрема роман «Тигролови». У зв'язку з радянським наступом утік на Захід, знаючи, що «визволителі» знову заарештують його або розстріляють. У 1946 р. написав широковідомий памфлет «Чому я не хочу вертатися до СРСР?», який посприяв зміні на Заході ставлення до біженців та «переміщених осіб» (ДіПі). Їх перестали бездумно відправляти в СРСР, де на них чекали сибірські табори.

Іван Багряний займався не лише літературною працею. Він заснував УРДП (Українську революційно-демократичну партію), став заступником президента Української Національної Ради (парламент Української Народної Республіки в екзилі), головою виконавчого органу УНР, редагував газету «Українські вісті». Помер Багряний 25 серпня 1963 р. в Новому Ульмі (ФРН).

Адресатом його вищезгаданих листів був о. Ігор Губаржевський (1905–1970), уродженець Поділля. Його доля трохі нагадує долю Багряного. Після закінчення Подільської духовної семінарії та історико-філологічного факультету Київського ІНО (1930), він працював як науковець, а у 1938 р. став професором і завідуючим кафедри української мови та літератури Київського педінституту. Опинившись на окупованій території, він у 1941 р. висвятився на священника УАПЦ і був настоятелем храму в с. Чоповичі Малинського р-ну на Житомирщині. У 1943 р. емігрував на Захід, а в 1945–1948 рр. був настоятелем православної парафії в таборі для переміщених осіб у м. Гайденау, від 1948 р. – головою Центральної Ради УАПЦ у Великій Британії (Лондон), де заснував низку парафій та видавництво. У 1950 р. через суперечності з митрополитом Полікарпом (Сікорським) був

позбавлений духовного сану, але від 1960 р., опинившись у США, служив у парафіях УАПЦ в Нью-Йорку, Трентоні, Філадельфії. Одночасно працював науково, був професором Інституту Східної і Центральної Європи Колумбійського університету (Нью-Йорк), викладав давню українську літературу, українську та російську мови, був автором низки праць із мовознавства.

Його особовий архів, створений в еміграції, містить матеріали з історії української Церкви, дослідження у галузі літературознавства і мовознавства та листування з українськими політичними, церковними і культурними діячами повоєнного часу¹. У 2011 р., архів був переданий донькою Губаржевського Ярославою Француженко (США) до фондів бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська Академія», де ми мали змогу попрацювати й, звичайно, звернули увагу на листи Івана Багряного. Ці листи містяться в справі № 302, фонд № 14 (Губаржевського). Очевидно, не всі листи збереглися. Про це може свідчити сам Багрянний, який писав на початку першого з наведених нижче послань: «не гнівайтеся на мене, що я так довго не писав». Губаржевський цікавився особою Багряного, про що свідчить його замітка «Юрій Смолич про Івана Багряного і Аркадія Любченка», де він вмістив уривок зі спогадів Смолича про Багряного з книги «Розповідь про неспокій триває». Ч. 2. (Київ, 1969). Тут же він вказав на безпринципність Смолича, який скотився до «паплюження українського національно-визвольного руху», що позначилося на його спогадах (Губаржевський не знав, що Смолич був «стукачем» КГБ).

Хоча листів І. Багряного небагато, зате вони дуже великого обсягу й містять важливі свідчення про політичне та церковне життя української еміграції. Тут багато місця відводиться 3-й сесії УНР (березень 1954 р.), яка, зокрема, обрала нового Президента УНР: замість покійного Андрія Лівницького ним став Степан Витвицький (1884–1965). Останній походив із Галичини, брав активну участь у діяльності ЗУНР (насамперед як дипломат), був депутатом польського сейму.

Згадано й Володимира Доленка (1889–1971), одного з ініціаторів створення у 1947 р. УАПЦ (Соборноправної), який однак зіграв деструктивну роль на 3-й сесії УНР, прикриваючись захистом православ'я. Стає зрозумілою іронія Багряного, який доручив греко-католику Любомиру Макарушку (1899–1986) приймати присягу від Доленка. Багрянний висловив і критичне ставлення до церковних верхів, беручи як приклад предстоятеля УАПЦ (С) митрополита Григорія (Огійчука) (1893–1985).

У другому листі Багрянний спростовує критику о. Ігорем статей «Українських вістей» (УВ) щодо суецької кризи 1956 р. і його підозри щодо прокомуністичного пронасерівського спрямування цих статей. Як і в першому листі, Багрянний гостро висловлюється проти анархізму, деструкції, «самоїдства», «чухраїнства» (тут використовується влучна характеристика Остапа Вишні, дана «малоросійству») в українському середовищі. Не варто переказувати зміст листів, оскільки повний їхній текст наводиться нижче, а про згаданих у ньому людей говориться в коментарі. Зберігаємо особливості правопису, який уживав І. Багрянний.

Отже, ці два листи видатного письменника збагачують наші уявлення про його світогляд, творчу спадщину й публікуються на сторінках СЛ, оскільки Багрянний був уродженцем Сумщини.

* * *

№ 1

1954, квітня 6. – Новий Ульм.

«6.4.[19]54.

До високодостойного о. І. Губаржевського. Лондон.

Високодостойний п. Губаржевський,

не гнівайтеся на мене, що я так довго не писав. Відтоді як ми зустрічалися, відбулося кілька карколомних подій, що людина не встигає приходити до пам'яті від одної, як на голову звалюється вже інша. До того ж я був увесь час страшенно заабсорбований справою готування до сесії УНРади, а це в наш час, тобто в наших умовах, дуже й дуже складна річ, – бо ж під ударами з різних боків, і навіть під втручанням неблаганної смерті, що забирала людей зі строю, УНРада не на жарт була під загрозою цілковитого розпаду. А вузли протиріч були такі тяжкі й заплутані, а ситуація така зловна й чадна, а наступ з усіх боків такий непогамовний, а, нарешті, фінансовий стан такий тяжкий!..

Але хвалити Бога, ми з тим усім дали раду, й на диво всім друзям і недругам, а особливо на прикристь ворогам, УНРада вийшла з 3-ї Сесії не тільки не розвалена, а навпаки скріплена й морально

¹ Сидорчук Т. Матеріали з історії української Церкви в архівних фондах Національного університету «Києво-Могилянська академія: зміст, склад, видові характеристики. *Історія релігій в Україні*. Львів: Логос, 2015. Кн. 1. С. 517–526.

й організаційно, й здається, внутрішні відносини оздоровилися. Мабуть таки ми склали іспит на державно-творчі здібності й політичну тверезість. А це був тяжкий і суворий іспит.

Зокрема для мене, провести Третю сесію – це було пунктом моєї амбіції, а зберегти, врятувати цілість УНРади, – це було відповідальним завданням нашої партії. Тому я свою приватну переписку дещо занедбав без моєї вини. Я вже не кажу, дорогий пане Губаржевський, що увесь цей час перебував у лікарні, фактично прикований до ліжка, але я в своєму житті ніколи не посилався на хворобу, тому й зараз не хочу.

Останній Ваш лист прийшов у хвилині, коли я великою мірою від багатьох справ розвантажився, тому поспішаю з відповіддю Вам, і ще раз прошу ласкаво вибачити (мій нетакт, будь-коли й будь-де мною допущений, завжди мене мучить і переслідує, а тим більше нетакт до людей, яких я щиро шаную; в данім випадку мучить мене нетакт по відношенню до Вас, хоч би які там поважні виправдовуючі причини були).

Насамперед дякую за інформації у всіх Ваших листах, та за ті думки, що в них висловлені на теми животрепетні.

Ви кажете, що п. Доленко через своїх «кудлаїв» (це його власний вираз колись) пробує настроїти громадянство проти Президента католика. Цього й треба було сподіватися, бо це принципові руйнівники й анархисти, самі не здібні до жадної конструктивної праці, лише до деградації й провокативної діяльності во ім'я саможертви. Президент відповідає на всі 100% своєму призначенню, а що він католик, це не має жадного значіння. Важним є не віровизнання на цім посту, а лій у голові, авторитет, державницький досвід і розум. З усіма такими прикметами у нас немає людей. А вже зовсім їх немає в тім середовищі, яке настроїлося зчиняти провокативний гвалт. Де вони, такі авторитетні одиниці, нехай дають і ми зробимо з них чоловічих діячів державного центру. Але, гай-гай, одне діло амбіції, а інше – Богом дані чесноти і здібності. Тих чеснот і здібностей бракує навіть у «вождів» і «лідерів» тієї чухраїнської анархії. На жаль. Але пощо їм тепер розгойдувати кадило, треба було робити це вчасно. Чи й український «мужик» (духовний мужик) «заднім умом сілгон»? Можна ж було на Сесії показати свій сприт. Але на сесії пан «лідер» показав що інше. До речі, наша фракція була за прийняття цієї організації до УНРади, мотивуючи це двома: а) якщо ми приймемо когось, то примати всіх, хто претендує й довести, що ми й на ділі за консолідацію, навіть приймаючи тих, що обливають нас брудом; б) ліпше анархістів взяти в організовані державницькі рямці, аніж дозволяти їм ходити самотас і стрибати в політичну гречку. І третє – провідники цієї організації дали запевнення, що вони припиняють свою обструкційну поведінку в пресі. Тоді їх рішено прийняти. Під час же прийняття стався такий факт, до певної міри історичний курйоз, а саме: коли прийшла черга складати новоприйнятим партіям (їхнім кандидатам до УНРади), а зокрема, коли прийшла черга складати присягу самому Доленкові, я зумисне передав на хвилику головування на засіданні п. д-рові Л. МАКАРУШЦІ, католикові. І от пан лідер войовничих антикатоликів приймав присягу перед католиком. Хіба не веселий кур'йоз? Чого ж він не запротестував?

Взагалі ж, підіймати будь-кому зараз шум проти президента-католика, – це є «цушпет». Якщо ж панове будуть розгортати акцію справді в цім напрямку, то кінчитися все тим, що і «лідера» й організацію в цілому буде виключено з УНРади, за деградативну махновщину, і тільки.

Осгом Сесії є те, що збережена коаліція. Також осгом є, що на голову ВО прийшов Симон Васильович (Созонтьєв). Треба думати, що праця ВО буде поставлена належно. Що вороги сичать, – нехай сичать. Між іншим, сьогодні є більш, ніж досить, даних твердити, що в основі всіх розламницьких кампаній діє пряма большевицька й біло-московська агентура. А в тенета тієї агентури заплутуються деякі поважні вожді, надміру гарячі амбітники. Що ж до Титаренка, то краще йому сидіти тихо.

Щодо тих справ (церковних), про які ми говорили й про які Ви пишете, – то тепер всіма речами конкретно буде займатися Симон Васильович. Зконтактуйтесь з ним. Хоч тепер ВО й має скорочений комплект, але тієї проблематики він не обминє. Я з свого боку, як заступник Голови УНРади, теж від тієї проблематики не втічу, це ясно. Але я думаю, що ВО комусь ці справи (церковні) доручить спеціально.

Коли читав Ваші думки на цю тему зараз, не міг відпекатись від деяких гірких рефлексій. Поминаючи справу, так би мовити, офіційної політики на церковному відтинку, думав про інше, на мою думку про найголовніше, про засадниче, а саме:

Мабуть, нині, найбільшою проблемою є не поєднання Церков, чи шукання доцільнішої форми, а взагалі рятівання престижу Церкви, як такої, як духовної інституції. Бо до чого ми йдемо! Та ж брутальнішого потоптання людської етики, порушення тієї елементарної людської етики, порушення всіх заповідей Божих, немає ніде такого, як саме серед церковних діячів. Для прикладу: коли владика Григорія обвинувачували різні клепачі в комунізмі, ми його взяли в оборону перед провокаторами й брехунами, в ім'я людської гідності й національної рації. Коли ж почали певні середовища оклепувати фанатичних українських патріотів, простих, але чесних людей, об'єднаних в УРДП, то високостойний владика Григорій не тільки не став в їхній обороні, але з церковного амвону розпався саме по боці клепачів, тим благословивши мерзость і моральний розклад. Ну й що це? Як же тоді думати й говорити про Церкву, керовану такими нашими достойниками? Я вже не кажу про рівень «дискусій» на сторінках деякої церковної преси. І то є пастирі, посередники між Богом і людьми! Кого вони мають пасти? Свиней їм пасти, щоб не сказати гірше. Христос вчив навіть до розбійників ставитися терпимо, а тут, під благословенням таких пастирів, беруть чесних і без сумніву порядних людей, чорнять і розпинають їх, оклепують і поносять, – і нічого. Служителі Бога, замість вчити людей християнської етики й моралі, стоять в першій лаві закукурічених політиканів і «самоїдів»!

І ось на цьому тлі приходять тоді такі думки:

В СССР зараз, як відомо всьому світові, відбувається цікавий процес всередині народних мас – це процес шукання Бога, шукання Правди, шукання істини. При чому, то не процес шукання Церкви, а шукання головнішого, – шукання Правди й Бога. Ви напевне читали про рух т. зв. «віруючих». Це дуже масовий рух. І от, мабуть, в майбутньому, при наявності такого процесу шукань людської душі, всі церковні проблеми згори вже* (*тут одне слово закреслене – Ю.М., І.Т.*). А до того нехай виростає просто чесною, люб'ячою свій край і нарід, порядною людиною, основною чеснотою якої буде найбільша християнська засада – «люби ближнього, як самого себе». Але ця засада, як відомо, існує ще серед простих людей, але не існує там, де вона мусила би бути насамперед. Але досить з тим. Вибачте за ці деякі особисті рефлексії, що не тичуться прямо до порушеної проблеми.

Думаю, що політику на церковному відтинку треба робити. Але я особисто, без налагодження головнішого, не надаю їй особливого значіння. Вірю, що спроби перенести церковну війну на широку українську територію, при теперішніх історичних передумовах, закінчатся тотальним винищенням всіх, хто би ту війну розпалювати хотів, – за це подбає нарід, той нарід, що сьогодні там шукає в розпачі Правди і Бога і не дасть нікому ту Правду й Бога підмінити примітивними спекуляціями на «правді» й на «богові». І в цьому велика вітха.

Ви болієте всіма тими церковними распрями й шкода Вас, Вашої чесної людської душі. Але Ви приречені до того шляху хресного і я тільки можу побажати Вам стійкості й витривалості.

Дуже й дуже шкода, що на церковному відтинку ми не маємо свого «Вашингтона», – тобто ми не маємо великої постаті, що виконала би велику історичну місію – очищення Церкви від наносного бруду, вигнання бичем з храму всіх торгашів і служителів не Бога, а диявола, і об'єднала українську Церкву в могутню духовну інституцію нації нашої, що була би для неї світочем і дороговказом, і чинником виховавчим. Але може ж він прийде!

Вітаю Вас сердечно. Безмежно зворушений, що про мене та Ви пам'ятаєте!

Привіт Вашій милій дружині і всій Вашій родині!

З щирою пошаною до Вас завжди Ваш (*підпис*).

ПС. Владиці Григорієві моїх жалів до нього не пишіть... А втім, можете й написати. Мої жалі до нього мають місце тільки тому, що я колись ставився до нього з величезною пошаною. А, як відомо, гірко розчаровуватися в людях взагалі, а особливо в тих, кого шанував. «Що вільно бикові, то не вільно Юпітерові!» Що вільно примітивним і злобним людям, то не вільно духовному пастиреві».

(Науковий архів НАУКМА. Ф. 14. № 302. Арк. 1–2. Машинопис на іменному бланку).

№ 2

1956, серпня 18.

«18.8.[19]56

Високошановний і дорогий пане Губаржевський, вибачайте, що по-світські Вас титулую, але поскільки ми при світській темі, Вами в листі порушений, то я собі й дозволив так собі просто до вас звернутися. Не гнівайтесь.

Отже, щодо Ваших зауваг з приводу недоцільності гостро критикувати політику Англії, а зокрема щодо нашої лінії в питанні Суецького каналу, визнаю за вами цілковиту рацію. Тобто, наша лінія не мусить лити води на млин просоветський ані в якій мірі.

І от я перестудював ще раз і ще раз всі ті матеріали, які би давали в якійсь мірі привід робити закиди УВ, і скажу Вам щиро: страшенно здивований, що там, в Англії, почався вітер навколо того бідолашного «Рефлектора» та Сяника. Де і в чому там побачили люди «пронасерівську» лінію, а тим більше «просоветську»?

Та ж зерно нотатки «МП – і нет волшебной сказки» якраз в тім і полягає, що автор іронізує з англійських політиків не на користь Москви чи Насера, а стверджує гірку правду, що ДРУЖБА АНГЛІЇ З ХРУЩОВСЬКОЮ КАМАРІЛЛЕЮ ВИПИХНУЛА АНГЛІЮ З СУЕЦЬКОЇ ЗОНИ, ЩО ТАМ СТАВ МІЦНО НОГОЮ ШЕПІЛОВ, ЩО ТАМ ЛІТАВ МІГ, ЯК СИМВОЛ СОВЕТСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ.

Логічний висновок з усього нормально, на кожну здорову голову, мусив би бути такий: мирне співіснування дуже дорого обходиться. А в перспективі обійдеться ще гірше. Схаменіться англійці щодо Вашої просоветської лінії!

Але ні в якому разі не можна зробити висновок: ХАЙ ЖИВЕ НАСЕР І МОСКВА з НИМ! Такий висновок хіба можуть зробити вороги зі злим наміром увести в блуд англійців супроти нас.

І щодо іронізування Сяника про «Ворошилова – кума королеви», – очевидно не потрібна рефлексія, але і не злочинна аж в такій мірі, що піддавати УВ мало не остракізмові. У королеви від цього корона не спаде (від нашого кепкування), але від «мирного співіснування» з Хрущовими може упасти. І наш обов'язок про це попереджувати. Про що ми й говоримо іноді. Гіркою формою може, так, але не зі злим наміром. Це ж ясно і малій дитині. І ще одне, про що треба нагадувати англійцям, якщо би вони здумали робити нагілку на УВ: «Наша нелюбов до большевизму, ворога англійської демократії насамперед, така велика, що ми гарчимо на кожного, хто з тими убивцями ручкається. Але не зі зненависти до того, що ручкається».

Ви скажете, що гостре критикування сильних світу цього – це не політика. Ні, це політика теж. Навпаки, мабуть найнеполітичнішими було би стати на антихристиянську позицію «моя хата з краю» й умити руки від критикування зла та від боротьби поневолених за свободу і на позицію всілякого прислужування. Бо за таку поставу, та за політику чоботолізання, ми крім зневаги до себе нічого більше не здобудемо. Плебеїв і безпринципних, «мелких» егоїстів завжди і всюди зневажає. І цілком справедливо. І зневажають їх у першу чергу ті, кому духовний раб лижє чоботи. пошану ж і повагу здобувають ті, хто гордо і твердо стоїть на сторожі добра і проти всякого зла, і не боїться за велику правду йти з відкритим забралом. Навіть коли він простий звичайний смертний, а не короле-

вич чи лорд, навіть коли він отакий напівдервіш, як Ганді. Якщо ми християни, то будьмо ж християнами до кінця і непохитно, і нам за наші терпіння й гоніння воздасться повною мірою. І навпаки, пам'ятаймо, – за наше плебейське «моя хата з краю» нам теж воздасться повною мірою. І заслужено.

Тому мені дуже гірко і прикро, що руханка, яку піднімають люди навколо «страшних» антианглійських виступів рефлятора, увігнала в стан депресії нашого молодого Віталія Петровича аж змусила написати його трагічну статтю з проповіддю макіявелізму (цебто зради, аморальності, підлоти, злочину в ім'я нібито любови до власного народу) та з проповіддю відмежування (*невеликий фрагмент листа відірвано* – Ю.М., І.Т.) визвольної боротьби інших поневолених народів, та з проповіддю суто хахлацького хитренького плазування перед сильними світу цього, називаючи це «політикою». Ця стаття трагічна. Я про це написав В.П., а Вас прошу підтримати В.П. на душі іменно з позицій і засад християнської моралі й етики, щоб він так не шарахався в той бік, куди він шарахнувся.

Я не вірю в те, щоби розумні англійці могли поставити нам в докір (а тим більше репресувати наших людей) за критичні зауваги в УВ. Це нонсенс. Та ж в Англії продаються вільно навіть комуністичні та прокомуністичні газети й книги! А ми ж не комуністична газета! І нами завжди керували й керуватимуть християнські засади й християнська етика, а не хитреньке хахлацьке «як би чогось не трапилось» та згинання до самої сиріої землі.

Але якби навіть проти нас справді здумали вжити якихось репресій, то що ж, будь ласка, але це не примусить нас зректися наших християнських засад в ім'я отієї хитрохахлацької, мяхатаскрайньої «політики», бо то була би не політика, а підлота. І може ми через таку «політику» через оте прокляте традиційне ослале «моя хата з краю» й держави свої не маємо, й пошани та поваги не маємо. Бо хто може шанувати вічного плебей й плазуна, й принципового зрадника та ренегата?! Бо це ж ним були наші оті Брюховецькі, а теперешні Кіріченки. Та й щодо еміграції... Чи Ви читали коли Микиту Шаповала й чи пам'ятаєте його геніяльні вирази щодо тенденції української еміграції здобувати довіру й роботи «політику» вислужництвом в різних контррозвідках, в конфідентах і стукачах, та підношувачах чобіт? Справді це варто прочитати. Я не поклонник Шаповала, але тут він мав рацію.

Та я думаю, що Ви такої самої думки, бо це витікає й з Вашого життєвого покликання та Вашої суспільної ролі, і пишу про це не тому, що хочу Вас в чомусь переконувати, а щоби висловити свої думки.

Може взагалі це зайве, бо причина занадто дрібна і неповажна. Повторюю, я зовсім не бачу причини підіймати таку тривогу, як то дехто там робить, бо немає для того жадних підстав. Думаю, що в ґрунті всіх непорозумінь лежить щось інше, якась інша причина.

Проте – ви маєте слушність, коли твердите про потреб строного зберігання правильної політичної лінії в нашій пресі.

Без сумніву. І всіма силами старатимемось це робити. А зроблені промахи й помилки будемо направляти.

А тепер в принципі щодо Суецького конфлікту: думаю, що на увагу англійських політиків мусить заслуговувати не те, що написав веселий «Рефлектор», а те, що сказав Айзенговер чи Неру. Ажи? А якби те саме написав «Рефлектор» про «незаперечні права Єгипту», то чи не здасться Вам, що теж тоді піднявся би несамовитий вітер і всі підлі стукачі й донощики, що бігають клепати до чужих контррозвідок і яких ніде не бракує, мали би щойно добру поживу. Але я думаю, що все одно англійські чинники не виявили би особливого зацікавлення тим.

Ось стільки по суті затронутого Вами питання.

Вибачайте за хаотичність, бо дуже квапився.

Прийміть вислів моєї найщирішої пошани до Вас і ще раз дуже прошу Вас вживати свого всього авторитету та всієї мудрости щоби гасити ту прикру руханку, яка почалася навколо УВ. УВ є цінним і незамінним часописом і було би дуже прикро й помилково дозволити його завалити. А я знаю, що УВ мають багато ворогів з числа наших таки «чухраїнських» патріотів, які пакостять як тільки можуть, перекручують кожне слово та бігають до чужих чинників з «вернопоподаними» доносами.

А зокрема прошу Вас підтримати В.П. на душі, бо він опинився в стані моральної депресії та розгублености. І все з-за виїденого яйця!

Привіт! Привіт Вашій родині! Ваш (*підпис*).

(Науковий архів НАУКМА. Ф. 14. № 302. Арк. 3–3 зв. Машинопис).

Коментар:

№ 1

«цушпет». Нім. «zu spät» – пізно.

«Симон Васильович (Созонтів)». С.В. Созонтів (1898–1980), український громадсько-політичний діяч, у 1954–1955 рр. Голова Виконавчого органу Української Національної Ради, член митрополічної ради УАПЦ.

«владіку Григорія». Ідеться про Григорія (Огійчука) (1893–1985), єпископа УАПЦ у 1942–1947 рр., засновника та пізніше митрополита УАПЦ(С) у 1947–1985 рр.

№ 2

«Насер». Г.А. Насер (1918–1970), президент Єгипту у 1956–1970 рр.

«Ворошилова». К.Е. Ворошилов (1881–1969), радянський партійний і державний діяч, член Політбюро ЦК ВКП(б) у 1926–1952 рр., член Президії ЦК КПРС у 1952–1960 рр., голова Президії ЦК КПРС у 1953–1960 рр.

«з Хрущовими». М.С. Хрущов (1894–1971), радянський партійний і державний діяч, перший секретар ЦК КПРС у 1953–1964 рр.

«Ганді». М.К. Ганді (1869–1948), індійський державний і політичний діяч, національний герой.

«Шепілов». Д.Т. Шепілов (1905–1995), міністр закордонних справ СРСР у 1956–1957 рр.

«Брюховецькі». Мається на увазі гетьман Лівобережної України у 1663–1668 рр. Іван Брюховецький, прихильник промосковської політики.

«теперешні Кіріченки». О.І. Кириченко (1908–1975), член ЦК КПУ у 1949–1960 рр., член ЦК КПРС у 1952–1961 рр.

«Микиту Шаповала». М.Ю. Шаповал (1882–1932), український політичний і громадський діяч, публіцист, соціолог.

«Айзенговер». Ідеться про Дуайта Девіда Ейзенхауера (1890–1969), американського військового й державного діяча, президента США у 1953–1961 рр., головнокомандувача сил Антигітлерівської коаліції в Європі.

«Неру». Ідеться про Д. Неру (1889–1964), одного з керівників індійського національно-визвольного руху, першого прем'єр-міністра незалежної Індії у 1947–1964 рр.

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – doctor of historical sciences, professor, chief scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна)

Tarasenko Inna – Ph.D. in historical sciences, research fellow at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

TWO UNKNOWN LETTERS OF IVAN BAGRYANY

The publication introduces two previously unknown letters by the prominent Ukrainian emigrant writer Ivan Bahrianyi. Letters were discovered in the almost unexplored writer's archive, recently transferred from the United States to the National university of «Kyiv-Mohyla academy». The letters relate not to literary but political activities of Ivan Bahrianyi. They shed light on the political and church life of the Ukrainian post-war emigration, allow us to more fully understand Bahrianyi's political credo, his worldview, negative attitude towards some political and church figures, and record the writer's strong position towards the totalitarian state of the USSR.

Key words: Ivan Bahrianyi, Ukrainian emigration, totalitarian regime, epistolary heritage.

Дата подання: 12 жовтня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 21 листопада 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко, І. Два невідомих листи Івана Багряного. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 132–137. DOI: 10.58407/litopis.230617.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2023). Dva nevidomykh lysty Ivana Bahrianyoho [Two unknown letters of Ivan Bagryany]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 132–137. DOI: 10.58407/litopis.230617.

УДК 94(477)(092)

Світлана Іваницька

ТАМАРА ДЕМЧЕНКО: ПОКЛИКАННЯ – ІСТОРІЯ (до 75-річчя відомої чернігівської дослідниці історії України)

DOI: 10.58407/litopis.230618

© С. Іваницька, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1677-1013>

О.Б. Коваленко вручає Т.П. Демченко Почесну грамоту Спілки краєзнавців України з нагоди ювілею (Другі Чернігівські краєзнавчі читання, присвячені 150-річчю від дня народження громадського діяча, письменника і публіциста Михайла Могиланського. Чернігів, 15 грудня 2023 р.)

З Тамарою Павлівною Демченко мені пощастило познайомитися спочатку заочно, в 2011 р., коли я прочитала її книгу про «батька» Шрага і була вражена тим, як вірно відчуває авторка свого героя і ауру доби, в якій йому довелося жити, боротися, працювати. Далі було листове спілкування, обмін книжковими новинками, запрошення до участі у Шрагівських читаннях, спільні тексти й різноманітні наукові заходи. Багато хотілося б розповісти про ювілярку як високопрофесійного та відомого історика, прекрасну людину, ідеального співавтора, глибокого й мудрого співрозмовника... Першу спільну працю ми надрукували в 2012 р. А найбільшим викликом було написання політичної й інтелектуальної біографії «Сергій Єфремов: “Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці”» (Київ: Парламентське видавництво, 2020).

Тамара Павлівна Демченко народилася 6 грудня 1948 р. в с. Ведмеже Роменського району Сумської області в родині сільських медиків. Згодом батьки переїхали до райцентру Талалаївка (тепер районний центр Чернігівської області). Закінчивши із золотою медаллю

місцеву середню школу, дівчина вступила 1966 р. на історичний факультет Київського державного університету імені Т. Шевченка. Тамара Павлівна з вдячністю згадує своїх учителів: професорів В.О. Маркіну, М.І. Марченка, Л.С. Чіколіні, А.К. Буцика, які справили суттєвий вплив на формування її світогляду, прищепили їй навички педагогічної майстерності й дослідницького ремесла, інтерес до вітчизняної та світової культури. З нею на курсі навчалися майбутні відомі історики Сергій Білокінь і Сергій Сегеда. У 1971 р. Т. Демченко одержала диплом з відзнакою і призначення на посаду вчителя Великобубнівської середньої школи Роменського району Сумської області, де протягом 1971–1975 рр. викладала історію та суспільствознавство. З 1975 р. працювала на посаді асистента кафедри історії СРСР та УРСР Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Шевченка. Під керівництвом к. і. н. Олени Ілвіни Лугової в Інституті історії АН УРСР у 1984 р. успішно захистила кандидатську дисертацію «Культурно-освітня діяльність відділень Російського технічного товариства на Україні в 1870–1914 рр.». Упродовж 1986–1988 рр. Т. Демченко працювала лектором Чернігівського обкому Компартії України і брала активну участь у громадсько-політичному житті регіону. У 1988 р. Тамара Павлівна відновила науково-педагогічну діяльність на кафедрі загальної історії Чернігівського державного педагогічного інституту, де викладала історію міжнародних відносин та світової культури.

З часу створення (1990) й до 2018 р. працювала доцентом кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Шевченка (нині Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка). У своїх лекціях завжди робила акцент на потужній ролі знань, духовності, національній ідеї, новаціях історичної науки, проблемах колективної пам'яті українського суспільства. Колишні студенти й досі дякують за змістовні лекції та з пієтетом ставляться до свого колишнього викладача. Тамара Павлівна приділяла велику увагу студентській науковій роботі й консультуванню дослідників-здобувачів, яких завжди було багато на кафедрі. Зерна любові до науки й громадський дух щедро були засіяні в юні душі. Не випадково Тамарі Павлівні було присуджено 2007 р. звання Заслужений працівник освіти України.

Т. Демченко належить понад 340 наукових і науково-популярних праць із соціально-політичної історії України та регіональної історії, зокрема, історії Чернігівщини другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., історичного краєзнавства, історичної біографістики¹. Значну увагу дослідниця приділила діяльності депутатів Державної думи Російської імперії від Чернігівської губернії. Серед них був відомий громадський діяч і адвокат Ілля Людвигович Шраг. Видана у 2008 р. чудова книга «Батько Шраг» підсумувала багаторічні студії автора, присвячені цій привабливій особистості.

Тамара Павлівна багато уваги приділила вивченню історії Української революції 1917–1920 рр. й долі її учасників. Як історик і патріот України віддала данину пам'яті героям Крут. Її напрацюваннями донині користується Український інститут національної пам'яті. Вивчала історію політичних репресій, особливу увагу приділила осмисленню справи «Спілки визволення України».

Процес народження нового бачення минувшини знайшов відображення у книзі «1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис» (Чернігів: Сіверянська думка, 2003), яку Тамара Павлівна підготувала у співавторстві з В. Бойком та О. Онищенко.

Т. Демченко зробила значний внесок у збирання джерел з усної історії Голодомору 1932–1933 і 1946–1947 рр., висвітлювала історіографічні та конкретно-історичні аспекти цих трагічних подій на Чернігівщині. Взяла участь у публікації спогадів сучасників, яким довелося пережити це страшне лихо, долучилася до діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Свої спостереження щодо цієї катастрофи узагальнила у вступній статті до Чернігівського тому «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Чернігівська область» (Чернігів: Деснянська правда, 2008).

Т. Демченко належить пріоритет у вивченні історії українського національного руху, зокрема, діяльності похідних груп ОУН–УПА на Чернігівщині під час Другої світової війни. Підготовлена дослідницею, спільно з С. Бутком, монографія «За Україну, за її волю: Короткий нарис боротьби ОУН–УПА за незалежність України» (Чернігів: Деснянська правда, 1992) фактично започаткувала регіональну історіографію цієї проблеми.

Помітне місце в доробку Т. Демченко посідають археографічні публікації, передусім джерел особистого походження – листів та мемуарів І. Петрункевича, І. Шрага, М. Грушевського, Г. Лазаревського, В. Дубровського, М. Могилянського, Р. Бжеського, Є. Онацького та інших постатей української історії та культури.

¹ Див. докладніше: Тамара Павлівна Демченко: біобібліографічний покажчик / Уклад. Н.Ф. Головатенко; відп. ред. Г.Г. Макарова. Чернігів, 2013. 44 с.; Швидкий В. Демченко Тамара Павлівна. *Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник*. Київ, 2006. Вип. 2, ч. 3. С. 58–59. (Серія «Українські історики»).

Тамара Павлівна – автор численних концептуальних рецензій на праці українських істориків І. Матяш, О. Веселової, В. Марочка, О. Мовчан, В. Шандри, О. Бойка, Ю. Мицика, В. Мельниченка, Л. Винара, І. Гирича, С. Іваницької, О. Коника, О. Рахна... Мистецтво рецензії – це складний жанр, який потребує вдумливого читання і аналітики, знання літератури з проблеми й вміння відчувати історіографічний пульс доби. Цим мистецтвом Тамара Павлівна володіє блискуче.

В останнє десятиліття у фокусі дослідницької уваги Т. Демченко – постаті й доробок Олександра Кониського, Петра Стебницького, Ганни Барвінок, Миколи Шрага, Євгена Онацького, Романа Бжеського, Василя Андрієвського, Сергія Єфремова, Анатолія Галана (Калиновського), Михайла Могилянського... Вічною й постійною любов'ю лишається, звичайно, Ілля Шраг.

Тамара Павлівна – надійний автор таких періодичних видань, як «Сіверянський літопис», «Українська біографістика», «Краєзнавство», «Український історичний журнал», «Літературний Чернігів», «Скарбниця української культури», «Література та культура Полісся» та наукових збірників «Розумовські зустрічі», «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років», «Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки», «Сіверянський архів», «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика». Друкувалася у фундаментальних виданнях «Реабілітовані історією: у 27 т. Чернігівська область: у 3 книгах» (Чернігів, 2008), «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область» (Чернігів, 2008), «Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження. Збірник документів і матеріалів» (2009), «Енциклопедія історії України» (2005, 2012).

У книжці «Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького» (Чернігів: Освітній центр, 2016) Тамара Павлівна пише, що постать Є. Онацького приваблює її «своєю ерудицією, працездатністю, широким спектром інтелектуальних зацікавленостей. ... Євгена Онацького можна вважати щирим європейцем – за прагнення переймати ідеологічні новації, стандарти культурного й духовного життя того світу, який відкрився переможеним неопітам української державності після поразки революції. ... Його патріотизм – найвищої проби – дієвий і усвідомлений, який реалізувався насамперед через працю й творчість. Для такої людини, як Є. Онацький, це була єдино можлива форма духовного споріднення з рідним народом, його культурою й боротьбою, і він сповна використав цю можливість»². Багато що із зазначених якостей властиві й нашій шановній ювілярці. У цій студії відбилися усі найкращі риси дослідницького стилю авторки. Незважаючи на відносно компактний обсяг, перед нами не «профіль на тлі доби», а яскравий, живий, опертий на факти, оповитий різноманітними історіографічними інтерпретаціями портрет в її інтер'єрі. Творчий доробок Тамари Павлівни є корисним для фахівців, студентів та освітян, для тих громадян, яким не байдуже недавнє минуле своєї країни. Саме такі праці успішно заповнюють біографічні лакуни в українській історії першої половини ХХ ст., допомагають відновити пам'ять про малознані постаті політичних вигнанців, повернути з полону забуття їхні імена в скарбницю національної культури.

Багато часу Т. Демченко віддає громадській і науково-просвітницькій діяльності, метою якої є поширення об'єктивної інформації про українську історію ХХ ст. Вона завжди була й є серед організаторів та учасників наукових краєзнавчих, регіональних і всеукраїнських форумів, громадсько-політичних дискусій, круглих столів. Бере участь у діяльності Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова – професор О.Б. Коваленко). Тамара Павлівна – душа Шрагівських читань, які проводилися в Чернігові починаючи з 2007 р. та за підсумками яких видано п'ять ґрунтовних збірників наукових праць³. Завжди вона виявляла себе як відповідальний організатор, як людина, яка надихає інших писати тексти, гуртуватися навколо певної проблеми й обов'язково доводити розпочату справу до логічного результату. Громадським і науковим визнанням внеску Тамари Павлівни Демченко в історичну науку є присудження їй Чернігівської обласної премії ім. М. Коцюбинського й Чернігівської літературної премії Леоніда Глібова.

Тамара Павлівна не є суто кабінетним ученим. Вона в багатьох своїх рисах є типовим представником молодшої когорти українського шістдесятництва, якій властивий вічний неспокій, громадянська відповідальність, інтелектуальна наснага, всебічна ерудиція, величезна любов до книги, розуміння ваги друкованого слова, вміння слухати людей, надихати не риторикою, а власним прикладом невтомної й безкорисливої праці, служіння українській Кліо, усвідомлення відповідальної місії історика, незалежно від посади й статусу.

² Див.: Іваницька С. [Рецензія]: Тамара Демченко. Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького. Чернігів: ПП «Освітній центр», 2016. *Сіверянський літопис*. 2016. № 3. С. 210.

³ Іваницька С. Ілля Шраг у колі сучасників: нове видання чернігівських істориків. *Краєзнавство: всеукраїнський науковий журнал*. 2011. № 4. С. 290–294.

Тамара Павлівна і нині продовжує зачаровано вдивлятися в минуле, опрацьовувати нові історичні джерела та осмислювати обрії нових історіографічних маршрутів.

Іваницька Світлана Григорівна – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка (м. Суми, Україна).

Ivanytska Svitlana – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Sumy, Ukraine).

E-mail: roxsolana1964@gmail.com

Дата подання: 10 грудня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 19 грудня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Іваницька, С. Тамара Демченко: покликання – історія (до 75-річчя відомої чернігівської дослідниці історії України). *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 138–141. DOI: 10.58407/litopis.230618.

Цитування за стандартом APA

Ivanytska, S. (2023). Tamara Demchenko: poklykannia – istoriia (do 75-richchia vidomoi chernihivskoi doslidnytsi istorii Ukrainy) [Tamara Demchenko: vocation – history (to the 75th anniversary of the famous Chernihiv researcher of the history of Ukraine)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 138–141. DOI: 10.58407/litopis.230618.

ОСВІТА В УМОВАХ ВІЙНИ: ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ ОРІЄНТИРИ ПЕРЕМОГИ УКРАЇНИ

31 жовтня 2023 р. з ініціативи Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського спільно з Управлінням освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації відбулася всеукраїнська науково-практична конференція «Освіта в умовах війни: ціннісно-смыслові орієнтири Перемоги України». Актуальність цього заходу стає особливо очевидною в умовах російської широкомасштабної збройної агресії проти України, оскільки для всіх нас дуже важливо мати спільні орієнтири в питаннях захисту територіальної цілісності, національної та громадянської ідентичності, мови, культури, мати сили не втратити сенс життя та жагу до навчання і виховання наступних поколінь.

«Національна безпека України потребує більшого, ніж великої армії. Нам потрібна стратегічна освіта... Нам треба ставити тривожні запитання і навчитися виявляти обдарованих учнів на підставі їхніх інтелектуальних, творчих та моральних здібностей. Учитель має не лише увійти в потаємні глибини особистості вихованця, а й відкрити її особистості, щоб освітньо-виховний процес поєднував свободу і любов, що трансформує творчість у співтворчість. Тому ми будемо говорити про те, як переграти ворога на полі... наративів. Як посилити наші освітянські позиції і ціннісні переваги», – із таким вступним словом на 615-й день глобальної, екзистенційної війни звернувся до учасників модератор конференції Віктор Довбня, проректор з науково-педагогічної роботи ЧОІППО імені К.Д. Ушинського, доктор філософських наук, доцент. Хвилиною мовчання присутні вшанували пам'ять усіх українців – військових і цивільних, дорослих і дітей, які загинули внаслідок збройної агресії російської федерації проти України.

Вітальне слово учасникам конференції та підтримку ініціативи інституту від обласної влади висловив Юрій Музика, начальник Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації, кандидат історичних наук, який окреслив пріоритетні завдання освітян на 2023/2024 навчальний рік, і наголосив, що заради забезпечення національних інтересів і Перемоги ми повинні об'єднати нашу енергію, прагнення та творчі можливості, маємо взяти на озброєння перевірені практикою педагогічні технології відповідальної роботи й виробляти нові підходи, як того вимагають умови воєнного часу.

Ініціативу інституту підтримав також Назіп Хамітов, член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Президент Міжнародної асоціації філософського мистецтва. У виступі «Перемога в екзистенційній війні: світоглядні виклики і відповіді освіти» він наголосив, що «коли людина, країна, цивілізаційна спільнота вступають в екзистенційну війну, економічні зиски відходять на другий план, оскільки ми боремося не просто за фізичне виживання, а за збереження і розвиток своєї гідності, здатності бути вільними особистостями. Але в цій війні перемога повинна бути розумною, урівноваженою і такою, яка приведе до подальшого розвитку у повоєнний час».

У роботі конференції взяв участь Сергій Бутко, співробітник Північно-східного міжрегіонального відділу Управління забезпечення реалізації політики національної пам'яті в регіонах Українського інституту національної пам'яті, який підкреслив, що одним із інструментів цієї війни є викривлена та спотворена історія, яку російська пропаганда використовує для загострення внутрішніх протиріч, а також з метою руйнації історичної пам'яті, самоідентифікації, самосвідомості українського суспільства.

До уваги учасників заходу було представлено актуальні доповіді Світлани Крилової, доктора філософських наук, професора кафедри теоретичної і практичної філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Віце-президента Міжнародної асоціації філософського мистецтва: «Академічна харизма особистості в умовах війни та миру»; Володимира Дятлова, професора кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка», док-

тора історичних наук, професора: «Європейська ідея “вічного миру”»: історія і сучасні реалії»; Олени Яковчук, директора Чернігівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 3 Чернігівської міської ради Чернігівської області: «Задля майбутнього попри війну: проекти, що змінюють освіту»; Олександра Пшеничного, директора Новгород-Сіверського державного ліцею імені К.Д. Ушинського: «Виклики та перспективи сучасного етапу освітнього процесу Новгород-Сіверського державного ліцею імені К.Д. Ушинського»; Алли Єрмоленко, директора Сновського ліцею № 1 Сновської міської ради Корюківського району Чернігівської області, кандидата педагогічних наук, Заслуженого учителя України: «Організація освітнього процесу в умовах воєнного стану: виклики та перспективи»; Євгена Казаніна, в.о. начальника Чернігівського ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою, підполковника: «Військово-професійна орієнтація молоді як чинник національно-патріотичного виховання в умовах воєнного стану».

Емоційним було включення в роботу конференції працівників освіти, які сьогодні відстоюють незалежність і територіальну цілісність Української держави в лавах Збройних сил України: Олександра Бирика, заступника директора з навчально-виховної роботи Чернігівського ліцею № 15; Ігоря Білецького, учителя предмета «Захист України», трудового навчання, технологій та креслення Комунального закладу «Навчально-виховний комплекс “Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів – інформаційно-технологічний ліцей № 16”»; Сергія Олексієнка, доцента кафедри природничо-математичних дисциплін та інформаційно-комунікаційних технологій в освіті ЧОІППО імені К.Д. Ушинського, кандидата технічних наук, доцента. Вони наголосили на тому, що навчальний процес повинен продовжуватися понад усі труднощі.

Відкритий діалог освітян і науковців відбувся також і під час проведення 5-х секційних онлайн-засідань напередодні конференції. Саме така форма спілкування дозволила більш глибоко та предметно розглянути важливі питання в межах конференції.

12 і 19 жовтня 2023 р. відділ виховної роботи та позашкільної освіти ЧОІППО імені К.Д. Ушинського розпочав роботу 1-ї секції «Педагогічні умови формування ціннісних орієнтирів здобувачів освіти: виховний аспект». Під час дводенного обласного педагогічного практикуму досвідом роботи щодо створення педагогічних умов формування ціннісних орієнтирів здобувачів освіти поділились досвідчені заступники директорів з виховної / навчально-виховної роботи закладів загальної середньої освіти Чернігівської області. На «інформаційній трибуні», модератором якої була Олена Злобіна, завідувач відділу виховної роботи та позашкільної освіти ЧОІППО імені К.Д. Ушинського, спікери розглянули сучасні виклики та стратегічні дії, які стосуються організації та проведення конкурсів, акцій, проектів з національно-патріотичного виховання.

«Педагогічна освіта у викликах минулого і сучасності», саме такою була назва 2-ї секції (17.10.2023 р.). До онлайн-засідання долучилися викладачі кафедри педагогіки, корекційної освіти та менеджменту ЧОІППО імені К.Д. Ушинського, які запропонували власні наукові напрацювання, а також Дарина Тетерина-Блохін, професор Українського Вільного Університету в Мюнхені, академік Української Вільної Академії наук (УВАН) у США, доктор педагогічних наук, з доповіддю «Георг Кершенштайнер і Україна: ідеї єдиної національної та трудової школи».

На 3-й секції «Кризові умови сучасності: психологічні виклики та актуальні проблеми психологічної допомоги в умовах воєнного часу», що відбулася 20 жовтня 2023 р., за модераторства Олени Антоненко, директора Навчально-методичного центру психологічної служби у системі освіти Чернігівської області ЧОІППО імені К.Д. Ушинського, обговорили актуальні питання діяльності психологічної служби системи освіти Чернігівщини в умовах воєнного часу. У роботі секції взяв участь Анатолій Заліський, ректор ЧОІППО імені К.Д. Ушинського, кандидат філософських наук, доцент, заслужений працівник освіти України, який визначив можливі шляхи модернізації освітнього процесу в закладах освіти області в умовах воєнного стану.

Під час роботи 4-ї секції «Формування ціннісно-світоглядних орієнтирів здобувачів освіти у процесі вивчення природничо-математичних дисциплін» (24.10.2023 р.) було організовано знайомство з практичним досвідом роботи вчителів математики, фізики, інформатики з впровадження STEM-проектів в освітній процес закладів загальної середньої освіти.

25 жовтня 2023 р. відбулося 5-те обласне секційне онлайн-засідання з теми «Формування ціннісно-сміслових орієнтирів Перемоги в процесі викладання предметів мовно-літературної, громадянської та історичної освітніх галузей». Спікерами цієї дискусії були висвітлені такі питання: популяризація української мови в сучасному комунікативному просторі як важливий інструмент формування висококультурної особистості; формування ціннісних орієнтирів особистості в процесі вивчення зарубіжної літератури шляхом використання українознавчого контенту навчальних програм для учнів 5–11 класів закладів за-

гальної середньої освіти; роль літературних екскурсій у формуванні ціннісно-сміслових орієнтирів перемоги; до питання критичного аналізу теорії «єдності українців і росіян»: історичний та аксіологічний аспекти; національна та громадянська ідентичність особистості: актуальність формування та виявлення в умовах війни та післявоєнного розвитку України; вплив правового регулювання освіти на систему цінностей громадян України в умовах війни; російсько-українська війна 2022–2023 рр. в сучасному вуличному мистецтві світу.

Пленарне засідання, а також всі секційні онлайн-засідання (заслухано 76 доповідей) пройшли у форматі жвавого обговорення нагальних проблем освіти й науки в Україні, відкритого висловлення своєї позиції, обміну досвідом і висловлення пропозицій щодо реагування на виклики, конструктивного вирішення проблем і налагодження співпраці в умовах війни та післявоєнного розвитку. До участі в роботі конференції були запрошені керівники органів управління освітою органів місцевого самоврядування, керівники центрів професійного розвитку педагогічних працівників, педагогічні та науково-педагогічні працівники закладів вищої та післядипломної освіти, дошкільної, загальної середньої, позашкільної освіти Чернігівської області, представники громадських організацій та багато інших. Загалом до участі в заході долучилося близько 3000 учасників.

Віктор Довбня додав, що «Перемогу, враховуючи її природу, не можливо формувати. Воїни ЗСУ забезпечують її на полі бою, а ми – освітяни – своїми діями і вчинками сприяємо загальноукраїнській Перемозі, і неодноразовий збір коштів – це один із наших конкретних вчинків». Педагогічні та науково-педагогічні працівники ЧОІППО імені К.Д. Ушинського переказали на рахунок Благодійного фонду «Добродія» кошти в сумі 25 тисяч 950 гривень на пересувний стоматологічний кабінет для 1-шої окремої танкової Сіверської бригади.

Аліна Клепак

ХІІ «РОЗУМОВСЬКІ ЗУСТРІЧІ» В ЧЕРНІГОВІ

У колі друзів, колег із атмосферою взаємоповаги та взаємопідтримки 30 листопада – 1 грудня 2023 р. в Чернігові пройшли ХІІ «Розумовські зустрічі». Цього року присвячувалися вони 1000-літтю Великого Князівства Чернігівського (відзначатиметься в 2024 р.).

Незважаючи на обставини воєнного часу, конференція зібрала національних експертів у сфері публічного управління, представників органів державної влади та місцевого самоврядування, науковців, представників неурядових організацій з України та Польщі – понад 100 учасників із Польщі (Варшава), Києва, Харкова, Львова, Івано-Франківська, Коломиї, Тернополя, Кропивницького, Вінниці, Херсону, громад Чернігівської області. Переважно – у реальному просторі.

Зібрання привітала перший заступник голови Чернігівської обласної ради Ніна Лемеш. Вона наголосила на важливості Зустрічей, що відбуваються традиційно напередодні Дня місцевого самоврядування України: конференція активізує інтерес до еволюційних процесів державотворення, зосереджуючи увагу на проблемах і викликах, спричинених цими процесами.

Також із вітаннями звернулись: директор Генерального департаменту Нацдержслужби України Людмила Рикова, координатор проєктів представництва Фонду Ганнса Зайделя Олег Ватаманюк, директор Сіверського інституту регіональних досліджень Сергій Леп'явко, завідувач Києво-Могилянської школи врядування імені Андрія Мелешевича НаУКМА Валерій Тертичка, співголова Українсько-польської комісії істориків Владислав Верстюк, які подякували організаторам за запрошення та побажали учасникам Зібрання плідного спілкування, обміну досвідом і цікавими ідеями.

Потім хвилиною мовчання учасники вшанували пам'ять загиблих воїнів.

Серед спікерів Зустрічей – відомі українські та зарубіжні фахівці з питань сучасного державотворення в Україні та за її межами, історичного минулого – Пьотр Кульпа, Ігор Романенко, Лариса Івшина, Юрій Ганущак, Сергій Гаращук, Сергій Чаплин, Наталія Зубар, Євген Магда, Ігор Тодоров, Сергій Джердж та ін.

«Існування Великого князівства Чернігівського розбиває майже всі пропагандистські наративи Росії про Велику Русь», – така теза пролунала під час першої дискусійної панелі «Смоленсько-Чернігівська брама Русі – виклики для майбутнього. Сіверщина крізь віки». Ішлося про передумови, причини та наслідки створення Чернігівського князівства, його засновника Мстислава Хороброго (або ж правильніше – Великого), провідну роль Чернігова на Русі під час князювання Мстислава. Доповідачі звернули увагу, що населення Сіверщини як тоді, так і тепер боронило свою землю та своєрідну культуру від зайд, У тому числі й у нинішній російсько-українській війні. І не вперше відстояли Чернігів від «братньої навали». Мовилося й про міжнародні відносини Чернігово-Сіверщини, зокрема, вірогідний зв'язок із Краковом (біля нього існувало Сіверське князівство, досі є гміна Чернігов – Czernichów).

У другій панельній дискусії увага концентрувалася на викликах війни для місцевого самоврядування України та регіону, існуючих проблем, способах і засобах їхнього подолання, активізації власних ресурсів, залучення потенціалу міжнародного партнерства громад. Зазначалося, що децентралізація сприяла самоорганізації громад як територіальних спільнот, дозволила їм діяти за умов ворожого вторгнення автономно, зокрема, втримати мінімальні стандарти життєзабезпечення через горизонтальні зв'язки та водночас допомагати Збройним силам України в боротьбі з російською ордою. Згодом нового рівня набуло партнерство з європейськими громадами, що надавали підтримку українським партнерам у вигляді гуманітарної допомоги та прийому біженців. Проте для подальшої співпраці з міжнародними партнерами та участі в міжнародних програмах місцеве самоврядування має опанувати навички проєктного менеджменту, зокрема, вміти планувати довгостроково, ефективно залучати та розподіляти ресурси з чітко визначеними цілями та результатами.

Наступні панельні дискусії стосувались змін в організації держави Україна, інформаційним війнам у сучасному світі, питанням реалізації наміру України увійти до складу ЄС та НАТО.

Юрій Ганущак як один із авторів реформи місцевого самоврядування критично зауважив: ми зробили лише пазлики за територіями. Та представив Концепцію розмежування й розподілу повноважень місцевого самоврядування та виконавчої влади, що напрацьована робочою групою з розмежування повноважень органів місцевого самоврядування, оцінки спроможності територіальних громад.

Інша порушена проблема – інформаційна, адже на півночі Чернігівщини досі домінує сигнал російських і білоруських медіа, які власне не медіа, а інформаційна зброя. Є суто внутрішні аспекти цієї сфери – журналісти відповідальні за зміщення системи координат у суспільстві, коли у гонитві за рейтингами нехтуються елементарні морально-етичні норми, а розуміння наслідків кудись зникає. І це за умов інформаційної війни зі сторони Росії.

Мовилося про ситуацію на фронті та зміни, що відбуваються в обороні України. Наголошувалося: питання запрошення України до НАТО знаходиться виключно в політичній площині й залежить від стратегічного бачення розвитку ситуації в Європі та світі. За будуть яких обставин Україна, що має статус кандидата до ЄС, спочатку стане частиною Північноатлантичного альянсу.

Конференція XII «Розумовські зустрічі» організована Чернігівським центром підвищення кваліфікації та Сіверським інститутом регіональних досліджень у партнерстві з Києво-Могилянською школою врядування ім. Андрія Мелешевича НаУКМА, за сприяння Чернігівської облдержадміністрації, Чернігівської обласної ради та за підтримки Фонду Ганнса Зайделя.

Ольга Козенко, Володимир Бойко

НЕКРОЛОГИ

ПАМ'ЯТІ ВІКТОРА ВОЛОДИМИРОВИЧА ЗАЙКИ (1957–2020)

Три роки тому, 25 жовтня 2020 р., помер історик Віктор Володимирович Заїка.

Він народився 28 липня 1957 р. в м. Глухові Сумської області в родині педагогів Володимира Миколайовича та Віри Василівни. Продовжив династію вчителів. Його дід, Микола Костянтинівич, – випускник Колегії Павла Галагана в Києві, Історико-філологічного інституту Безбородька в Ніжині та Київського університету Св. Володимира, – працював в освітніх установах Глухова. Бабуся, Надія Іванівна, після закінчення Глухівської жіночої гімназії також все життя присвятила початковій освіті.

Батько, Володимир Миколайович, закінчив природничо-географічне відділення Глухівського вчительського інституту, із 1949 р. почав працювати вчителем, а згодом – інспектором Глухівського районного відділу освіти, а потім викладав історію в середніх школах № 1, № 4 м. Глухова. Мати, Віра Василівна, закінчила Сумський педінститут, працювала вчителем математики, фізики, астрономії у середній школі № 4 м. Глухова.

Сам Віктор Заїка закінчив середню школу № 3 в рідному місті. Триводу діяльність розпочав у деревообробних майстернях Глухівського лісгоспзагу. Згодом вступив на історичний факультет Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, який закінчив 1982 р. і з того часу працював викладачем кафедри історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Віктор Заїка – засновник пам'яткоохоронної громадської організації «Київська брама», брав участь у розробці експозицій історико-педагогічного музею Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Віктор Володимирович – член організаційних комітетів п'ятнадцяти конференцій з історичного краєзнавства та редакційних колегій наукових збірок конференцій. Він був істориком-консультантом робочої групи зі створення проєкту Державний історико-культурний заповідник «Глухів» (зараз – Національний державний історико-культурний заповідник «Глухів»), де працював на посаді наукового співробітника впродовж 1999–2010 рр.

У 1990, 1994, 2002 та 2010 та 2015 рр. Віктор Заїка обирався депутатом Глухівської міської ради. Постійний член комісії виконкому з питань дотримання законодавства про релігійний культ.

У пріоритеті краєзнавчої та наукової діяльності Віктора Зайки – Глухівщина в історії українського національного відродження, культурне життя Глухова XVII–XX ст.; Глухівський учительський інститут і культурне життя Глухова першої чверті XX ст.; роль І. Мазепи, Д. Апостола, родини Маркевичів у культурному розвої Глухівщини; становлення художніх особистостей братів Георгія і Володимира Нарбутів, Миколи Гумільова, Федора Уманця, Миколи Зерова, Нестора Городовенка, Олександра Довженка, Йосифа Шкловського, Віктора Романовського, Миколи Василенка, Юрія Шапоріна на тлі культурного життя Глухова XX ст.; релігійна тематика (історія православних храмів Глухівщини, християнські атрибути в експозиціях глухівських музеїв, духовна спадщина митрополита Димитрія Ростовського тощо).

Нагороджений почесними грамотами Міністерства культури і мистецтв України, Сумського обласного комітету профспілки працівників освіти і науки України, грамотою Глухівської міської ради. Нагороджений грамотою департаменту освіти і науки Сумської обласної державної адміністрації як керівник гуртка «Патріот». Окрім того, відзначений почесною грамотою Національної академії педагогічних наук України.

Нагороджений нагрудним знаком Міністерства освіти і науки України «Відмінник освіти України». Крім того, діяльність Віктора Зайки відзначена орденом «Преподобного Іллі Муромця» III-го ступеня Української Православної Церкви, а також орденом «Святого Юрія (Георгія) Переможця» Української Православної Церкви Київського патріархату.

Завдяки ініціативам щодо відзначення 1000-ліття Глухова, створення Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові, Музею археології Національного заповідника «Глухів», викладацька, журналістська, громадська діяльність – зробили ім'я Віктора Володимировича Зайки відомим і серед глухівчан, і в широких наукових колах України.

Андрій Гриценко

«ВІЙНА ЗАБИРАЄ В НАС КРАЩИХ, АБИ ВОНИ ТРИМАЛИ НАМ НЕБО»: пам'яті Дмитра Рибаківа

«Війна забирає в нас кращих, аби вони тримали нам небо», – написав 12 липня 2023 р. з приводу загибелі на фронті свого друга, Андрія Гусака, Дмитро Рибаків.

Немає дня, щоб ми не думали про це – ГИНУТЬ НАЙКРАЩІ!

Ця думка вже стає загальною й нагальною для українського суспільства, адже про це все частіше говорять уголос. Наш колега, історик Євген Луняк, який зараз перебуває в лавах ЗСУ, 23 червня зробив у ФБ скорботний допис про загибель свого друга Данила Конончука, і там такі роздуми: «У теперішній війні з Росією маємо величезну диспропорцію втрат. І йдеться не так про кількість, як про якість тих людей, які захищають Україну від загарбників. Росіяни втрачають ту навалю, котра погодилася на роль окупантів, грабіжників, гвалтівників, у тій країні, яку вони донедавна звично називали братньою. З нашого боку гинуть найпорядніші, найчесніші, найпатріотичніші, найвідданіші, найдостойніші».

І далі: «Без сумніву, Україна переможе в цій війні. Бо вона є справедливою для нас... Але й ціна цієї Перемоги буде величезною. Ми втрачаємо ту частину найактивнішого і найпатріотичнішого суспільства, яка могла б стати найдостойнішою елітою нашої держави».

Так, війна забирає найкращих. 18 липня 2023 р. загинув на фронті наш колега, кандидат історичних наук, історик і журналіст Дмитро Олександрович Рибаків.

Ми з ним були знайомі ще з 1990-х. Інколи сперечалися, не погоджувались один із одним, але зберігали дружнє спілкування...

Дмитро загинув смертю героя під час наступу на Запорізькому напрямку. Із початком Широкої війни пішов добровольцем на фронт, за проявлений героїзм і відвагу у вересні 2022-го був призначений командиром піхотного відділення 47-ї механізованої бригади ЗСУ.

«Війна продовжується та забирає кращих серед нас. Діма “Репортер” дивував усіх: спочатку своїм кругозором, знанням, а потім – відвагою та мужністю. Ти ніколи не знаєш, як поведе себе людина в бою: хтось скисне, а хтось буде битися, як лев. Він бився, як лев, та загинув, як герой. Друже, спочивай з миром! Далі доведеться працювати без тебе...» – написав з приводу загибелі Дмитра Олег Сенцов.

За повідомленням Юрія Бутусова, «його [Дмитра] бригада зазнала значних втрат, оскільки ... їм довелося йти в перший бій одразу на прорив найпотужнішого російського вузла оборони на півдні, куди росіяни кинули всі свої резерви та сили. Бої йдуть жорстокі, кожен наш крок – це героїзм українських воїнів. І воїни 47-ї, такі, як Дмитро, зробили можливим наше просування та подолання спротиву ворога...

Дмитро Рибаків загинув в атаці під час штурму російських позицій. Його тіло побратими не могли винести три доби, оскільки обстріл тієї частки української землі, яку відбили воїни 47-ї, був таким щільним, що ні підійти, ні вийти було неможливо».

Дмитро Олександрович Рибаків народився 19 квітня 1975 р. в Баку (Азербайджан). Невдовзі його батьки переїхали в Україну, в Одесу, де він закінчив середню школу та Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, в якому навчався на факультеті історії та філософії. Після закінчення університету вступив до аспірантури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України в Києві, його науковим керівником був відомий український історик, фахівець зі східноєвропейського пізнього середньовіччя Василь Ульяновський. Дмитро став його наступником у дослідженні Смути (періоду політичної нестабільності в Московії у XVI–XVII ст.), 2009 року захистив кандидатську дисертацію про одну із найзагадковіших пам'яток цієї епохи – «Временник Івана Тимофіїва»¹.

¹ Рибаків Дмитро Олександрович. «Временник Івана Тимофіїва» – пам'ятка російської історіографії XVII століття: атрибуція, текст та історичний контекст : к.і.н. : спец.. 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спе-

Вивчав соціальні науки в Ягеллонському університеті в Кракові (Польща), закінчив Київську школу економіки. Викладав історію Церкви в Одеській духовній семінарії свв. Рівноапостольних Кирила і Мефодія юрисдикції Російської Православної Церкви Закардонном. Здобуті знання фахово використовував у журналістиці: працював на телеканалі «Тоніс», був редактором і медіаконсультантом у виданнях «Chas.News», «Forbes Україна», «LB», «Українська правда», створював аналітичні матеріали для «Mind.UA».

Посмертно нагороджений орденом «За мужність» III ступеня.

Пам'ятаємо, як у 1990-ті ще юний тоді Дмитро був парафіянином РПЦ / РПЦЗ в Одесі, де в храмі св. Іоанна Кронштадтського прислужувався при архієпископові Лазареві (Журбенко; 1931–2005), який у 1951-му був засуджений на 10 років концтаборів за невизнання Московської патріархії та належність до Катакомбної Церкви.

А як красиво Дмитро співав старовинні, не відомі широкому загалу українські та донські козацькі пісні.

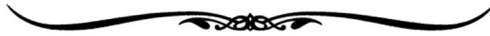
Герої не вмирають! Це гасло з 2014-го ми чуємо дуже часто...

Як сказав у березні минулого року наш друг Олег Бутусін, уссурійський козак, чий син Роман і Леонід загинули, захищаючи Чернігів і Україну від рашистів, «Не надо кричать постоянно, что герои не умирают. Герои умирают прежде всего и очень даже просто. А негерои остаются». Це так, це треба пам'ятати. Вдячність героям, які загинули й щодня гинуть, захищаючи Україну і майбутнє нашого народу, має бути не в красивих патріотичних гаслах. Попереду величезна й важка праця, бо гинуть найкращі, гинуть саме ті, хто мав би розбудовувати достойну і чесну Україну, але їх не буде...

У Дмитра залишилися дружина Тетяна і двійко доньок, яких він дуже любив. Важко підібрати слова співчуття його рідним і близьким...

Вічна йому пам'ять і слава! І Царство Небесне разом з усіма в нашій скорботній історії, хто загинув за свободу України та її народу!!! Війна забирає в нас кращих, аби вони тримали нам небо.

Віталій Шумило, Сергій Шумило

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.
Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 22.12.2023 р. Формат 70x108¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 8,06. Обл.-вид. арк. 14,67. Тираж 100 прим. Зам. 016.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com